

forrás

SZÉPIRODALOM, SZOCIográfIA, MŰVÉSZET

Margaret Atwood, Horváth Eve,
Kertai Csenger versei

Oravecz Imre, Szilasi László,
Arnolt Bronnen prózája

Balázs Géza tanulmánya
Szász Béla levele Gömöri Györgyhez

Roskó Gábor grafikái
Pál Sándor Attila kísérvőversével

2021

JÚNIUS

forrás

53. ÉVFOLYAM 2021. 6. SZÁM

<i>Oravecz Imre</i>	3	Alkonynapló
<i>Hegedűs Gyöngyi</i>	5	A pusztulás egész ideje alatt (vers)
<i>Arnolt Bronnen</i>	6	A dunai árvíz (Tatár Sándor fordítása)
<i>Locker Dávid</i>	13	Duplarandi; Szeptember végén a Dózsa György úton; A Szalon összeül (versek)
<i>Szilasi László</i>	18	A Koppantyú lovagjai (regényrészlet)
<i>Kertai Csenger</i>	23	A király; Nézzétek! (versek)
<i>Horváth Eve</i>	25	elérni; adagio; ahogyan az állatok örülnek (versek)
<i>Muszatics Péter</i>	28	Közel a tengerhez
<i>Margaret Atwood</i>	38	A nő, aki nem tudott a hibás szívével élni; Öregkori dagerrotípia; Olvastam egy tudományos cikket; Jegyzetek egy vershez, amelyet nem lehet megírni (Mohácsi Balázs fordításai – versek)
<i>Balajthy Ágnes</i>	44	Gileád: utolsó évad (Margaret Atwood: Testamentumok)
<i>Tózsér Árpád</i>	49	Hollóid szárnyát hallom suhogni...; Ipse dixit (Naplójegyzetek 2016–17-ből)

Orosz István	59	Emlékek apámról VIII.
Balázs Géza	81	Utak a beszéd eredetéhez
Gömöri György	91	Egy Szász Béla-levél a cenzúráról
Pál Sándor Attila	94	The Quick Brown Fox Jumps Over The Lazy Dog (vers)
A. Gergely András	114	„A fény városa földi pokollá változott” (Tér-üres tájak, tervezett börtönök birodalmai)
Codău Annamária	121	„mind fények ők, pirinkó csillagok” (Erdélyi Ágnes: Arckép szavakból. Összegyűjtött írások)
		Roskó Gábor grafikái

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •
Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Kecskemét
Megyei Jogú Város és a Katona József Társaság folyóirata •
Kiadja a Kecskeméti Kortárs Művészeti Műhelyek Nonprofit Kft.;
Felelős kiadó: Füzi László • A szerkesztőség címe: 6000 Kecskemét,
Kápolna u. 11.; Telefonszáma: 76/482-223; Honlapcím: www.
forrasfolyoirat.hu; E-mail cím: forras@forrasfolyoirat.hu • Tördelés:
VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@fibermail.hu •
Nyomdai kivitelezés: Print2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.;
Tel.: 501-240; Felelős vezető: Szakálas Tibor

A szerkesztőség tagjai: Buda Ferenc (főmunkatárs), Füzi Péter, Pál-Kovács Sándor Attila, (szerkesztő) Bosznay Ágnes (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: Bahget Iskander, Komáromi Attila, Pintér Lajos • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem örzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. • Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. Belföldi előfizetési díj: 4800,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Oravecz Imre

Alkonynapló

(Gyengeség) Nem tudtam ellenállni a csábításnak, és vettem a nappaliba egy nagy, kényelmes bőrfotel, holott az ülés a legkárosabb, attól fájdul meg leginkább a derekam.

(Csönd) Rájöttem, mi a legszörnyűbb a szajlai határban. Nem a parlag, a gaz, a dudva, a burján, a szemét, hanem az, hogy nincs élet, keréknyikorgás, kaszasuhogás, kaszafenés, kapazaj, lónógatás, nyerítés, vödörzörgés, beszéd, káromkodás, nevetés. Csak csönd, de nem néma, nem megnyugtató, nem pihentető. Ez a csönd harsog, ordít és megsüketít.

(Pubertás) M. L. hirtelen olyan szégyenlős lett, hogy nemcsak hogy nem mutatkozik előttem ruhátlanul, de még zoknit cserélni is elvonul.

(A karanténról) Egy irodalmi lap online-kiadása azt kérdezi tőlem, hogyan viselem a Covid 19 miatt vállalt önkéntes karantént. Rosszul és jól, válaszoltam. Rosszul, mert egy csomó többletterhet ró rám, testieket, lelkieket. Jól, mert megszoktam, van benne gyakorlatom. Az írónak ugyanis a karantén, a vesztegmaradás természetes állapota, elemi szükséglete, de nem azonos azzal a bizonyos elefántcsonttoronnyal. Ha nem is mindig, többnyire ebben leledzik, él. Éspedig magányosan, még akkor is, ha nincsen egyedül, ha társa van, család veszi körül. Megóvja attól, hogy felőrölje a világ zűrzavara, ricsaja, és képessé teszi arra is, hogy pártatlan legyen, és távlata, hogy rálásson a dolgokra. Ha ez nincs, nincs írás, nincs írótság.

(Elővigyázatosság) M. L. idegennel nem áll szóba, és barát-, rokon vendégekkel is rendkívül tartózkodó. Mintha érezné, szimatolná a lelkek mélyén szunnyadó, potenciális gonoszt.

(Uborkaszeletelő 1) Az egyik konyhafiók alján megtaláltam anyám uborkaszeletelőjét, ahová magam tettem évekkkel ezelőtt, csak megfeledkeztem róla. Feketére oxidálódott, használhatatlan, csúnya. Ki akartam dobni, indultam is ki a kukához, de visszafordultam, megkegyelmeztem neki. Felakasztottam a bojler mögé a falra, ahol csak én látom, mikor mosogatok.

(Álom) Azt álmodtam, hogy újra a pesti, Sima utcai társasházban lakom, és a garázsok felőli oldalon lasszót dobok K.-re, a felettem lévő lakás tulajdonosára,

aki minden lehetséges módon megkeserítette az életemet. Utána befutok a házba, és pont olyan nagy csattanással csapódik be utánam a csúnya, fekete lépcsőházi vasajtó, és összerándulok tőle, mint mindig annak idején. Mit jelent ez?

(Uborkaszeletelő 2) Emlékszem rá, hogy apám mindig késsel szeletelte salátának az uborkát. Miért nem a szeletelővel, ha egyszer volt? Vékonyabbra tudta vágni a késsel? Aligha. Ráadásul macerásabb volt, és több időt is vett igénybe. Lehet, hogy éppen ezért, lévén az egyetlen dolog, amellyel anyámnak az ebéd vagy a vacsora elkészítésében segített, és úgy gondolta, hogy ez növeli hozzájárulása értékét.

(Kései apaság) M. L. évek óta távolodik tőlem. Most, hogy betöltötte a 15-öt, és a pubertással küzd, már olyan messze van, hogy alig látom. 5-10 év múlva, mikor ismét kellek neki, keres majd, de én már régen nem leszek. Sajnálom őt, de csak magamat hibáztathatom, az én bűnöm a kései apaság.

(Tbc) Meghatározó szerepet játszott az életemben. Ha kamaszkoromban nem betegít meg, és nem kerülök szanatóriumba, aligha lettem volna író, sőt, talán még olvasó sem.

Hegedűs Gyöngyi

A pusztulás egész ideje alatt

A Gyilkos idők írójának

*Az Akadémia szélárnyékából az Arany János
utcára inverzelek. Vannak ezek szerint
nem gyilkos idők. Lehetne ez örömhír.
Mindjárt többesben. A rendelt idő rendelhető?*

*Vagy legalább tér hozzá? Vagy épp maga
a megszakadt kontinuum? Nem kell nevet
írni a kőre, sem fátumot,
akkor is megbotolhatok benne. Simán*

*tudok botlani testi kilengés nélkül is.
Ez az én mutatóványom. Itt áldok, másképp
nem tehetek. Én kérem nem szaporodom,
én dúsulok. Ha már nem dúskálhattam soha*

*magamban. Bár nem lettem alomképtelen Csernobiltól sem.
Se neved, se nélküled: Ez az én Istenem.
Akkor majd megnyugszik a föld,
és élvezni fogja nyugalját. A pusztulás egész ideje alatt*

*nyugodni fog, mivel nem nyugodhatott a nyugalomra
rendelt időben, amikor még rajta laktatok.
Én ilyen ígéretéken nőttem fel.
Épp most ennek a beteljesedett ígéretnek a földjén járok.*

*Tudván tudom, a semmihez dokkolok. Az én exodusom
nem dönti be Egyiptomot. A magamra emelt
kéz csak addig Abrahámé, míg
a test Izsáké. A semmihez tartás végett.*

Arnolt Bronnen

A dunai árvíz

A felhőszakadás egy szerdai napon, 1954. július közepén kezdődött. Olyan mérhetetlen mennyiségű víz zúdult le az égből, hogy mindenki azt hitte, csak percekig tarthat az ítéletidő. Órákig tartott. Napokig tartott. Pénteken is egész nap ömlött az eső. A Duna csaknem egészen a gátkoronáig duzzadt. A parti figyelőállomások azonban nem jeleztek árvízveszélyt.

Mitzi Lehner péntek este, kevéssel hat óra után, miután véget ért a munkaideje az ottenschlagi villamosági szaküzletben, ahol eladónóként dolgozott, hazaindult a gáton az alsó faluba. Hangosan dobolva verte az eső a nejlonkapucniját, és hevesen áztatta a köves-nedves talajt, így aztán fentről és letről egyaránt permetezett és fröcskölt a víz. Nehéz, fullasztó és barátságtalan volt a levegő. Az esőből, felhőkből, párából összevegyült pöcegödörszagú kipárolgás meg a sötétség és a zúgó láрма megfosztotta a szemet a látástól, a fület a hallástól, a tüdőt a levegőtől.

Mitziin tompa, nyomásszerű fejfájás vett erőt az esőtől, miközben tudta, hogy voltaképpen örülnie kellene. Mindig péntek éjszaka jött el hozzá Toni Ploberger, aki ötven kilométerre, a Steyr autógyárban dolgozott, és a hétvégéket Ottenschlagban töltötte a szüleinél. Hivatalosan Toni csak szombat reggel érkezett haza; így az övék volt az éjszaka.

A gát üres volt. Jobbra zúgva és bugyborogva rohant a Duna, bal felől sötéten, esőverten-tépázottan állt a ritkás ártéri erdő. Kísérteties volt az út. Mitzi nem szívesen ment erre egyedül, így, félig sötétben. Csak hát így sokkal rövidebb volt, mint a kanyargós úton. És ma sietős volt neki. Minden pénteken sietős volt.

Ekkor a Duna vízszintje körülbelül két centiméterrel emelkedett óránként. A rádióban azt mondták be, hogy Bajorországban már csökken. Amúgy pedig mindenki túlságosan el volt foglalva az esővel ahhoz, hogy a folyóra is figyelni tudjon. Egy-egy szélroham időről időre apró hullámokat hajtott a gát tetején végigfutó ösvényre.

Bal felől feltűnt a Bloacha patak. Máskor csenevész csermely volt, most azonban földuzzadt, és lomha folyású lett a folyóból visszatorladt víztől. A keskeny hidacska, amely nemrég még magasan vezetett át a víz fölött, most alulról nedves lett a hullámoktól. Ingott a palló, amikor Mitzi rálépett. Most még erőteljesebben és fenyegetőbben ingott. Mitzi elfojtott egy ijedt kiáltást, és a partra ugrott. Ekkor már ott is volt fölötte egy árnyék, mellette egy hús-vér test, és benne egy hang: „Mit félsz itt? Kéne egy ernyő, mi?”

Nem szerette ezt a hangot. Pötscher-Hias volt az, a vendéglős fia, aki a legutóbbi búcsúban azzal dicsekedett: „Nincs olyan lány Ottenschlagban, akit ne vittem volna ágyba.” A többi fickó eldöngötte ezért, a Toni is. Mit keres ez az alsó faluban? „Csak a kovácsnál voltam, elvittem neki vasárnapra a két üveg pálinkáját. Holnap nem érek rá.”

„Nem kell ernyő”, mondta Mitzi.

Hias nem hagyta lerázni magát. Még a szakadó esőben is dohány- és kocsmaszagot árasztott. Szorosan Mitzi mellett ment, a lánynak el kellett viselnie a beheimótot, erős test érzetét; nem tudott elhúzódni, túl keskeny volt az út. Aztán egyszer csak ott álltak a kovácsműhely előtt. A ház az alsó falun kívül állt, egy kiiktatott útkanyar mellett, úgyhogy amióta észszerűsítették a nyomvonalát, azóta az út is elkerülte. Pühhert, a nagyothalló kovácsot azonban ez nemigen zavarta. Egyedül élt, kevés dologra volt szüksége, s azt a keveset megkapta attól a pár paraszttól, akik még lovat tartottak és lovas kocsival jártak. A ház nem volt szélesebb a kovácsműhelynél. Az első emeleten volt a kovács lakókonyhája, a tető alatt pedig Mitzi szobácskája; ingatag lépcső vezetett hozzá.

A kovács egy régi boronát kalapálgatott. Többnyire olyan munkákat kapott a parasztoktól, amiket más nem csinált meg. Mitzi odalépett mellé, és ráförmedt Hiasra: „Hagyj békén, különben szólok a kovácsnak!” A kovács nem nézett föl, Hias röhögött. „A vén bolondnak? Törődik is ez azzal, ki van nálad! Hallani nem hall, látni meg nem fog semmit.”

Mitzi erős és arányos lány volt, a környék szépe. Kihúzta magát, és úgy vágott Hias arcába, hogy a nagydarab, súlyos fickó kis híján belezuhant a kovácsműhely tűzének paraszába. A lány gyorsan letépte hálókamrája kulcsát a szögről, és föl-sietett a lépcsőn. Hias utánabámult. Még jobban felizgatta a pofon. Ezek az erős ujjak, ez a meleg kéz – egész testén átbizsergett az érzés. Emellett még a düh is fűtötte a férfitelkiéntyén esett folt miatt. Bosszún törte a fejét, és a bosszú édes volt, különösen az a bosszú, amit kiagyalt.

Eközben a Duna az Aschacher Kachlet alatt minden prognózis ellenére szép lassan kilépett a medréből. A korai órához képest már jócskán besötétedett. A folyamőr, aki már egy órája várta a váltást, éppen elbóbiskolt.

Mitzi gyorsan rendbe tette a szobácskáját. Nem volt sok holmija, de ízlése volt. A szobában minden tiszta, friss volt és jó szagú; mezei virágok, egy kicsit már hervadtan, házikenyér savanykás illata, nap és szél szárította vászonnemű; az ifjú, bimbózó test illata. Egyetlen gond volt: nedves volt a padló, és aggasztó gyorsasággal nedvesedett tovább. Az előreugró ablak mellett lefutó ereszcsonna meglazult a gyorsan lezúduló víztől, és a rosszul illeszkedő üvegtáblák mellett folyamatosan vizet permetezett a kamrácskába. Mit fog szólni a Toni! Jár szegénynek a száraz szoba. Mitzi hallgatózott; a kovács még ott volt, még kalapált; Mitzi lebotladozott, hogy segítségét kérjen tőle.

Nem a kovács volt az, akivel egyszerre csak szembe találta magát; nem a kovács kalapált. Hias egy pár schillinggel elküldte a korhely öregembert a faluba, hogy vedeljen magába egy virtigli mühlvierteli mámort. Most igazában tolvajkulcsot kalapálgatott Mitzi kamrácskájához, de ez így persze még sokkal jobban alakult. „Kovács! Kovács!” kiabálta Mitzi. „Kovács! Kovács!” utánozta szelíden,

gúnyos nevetéssel Hias. „Hát hogy döngetni fogok, abban biztos lehetsz! Már ég is a tűz!” És megragadta Mitzit.

Egy erős férfi és egy erős nő: szívós és kemény küzdelem volt. A lány harapott és karmolt, Hias szorított és fojtogatott. Csakhogy Mitzi csípőjén volt egy hely – ha valaki hozzáért, akkor átnyilallt valami a testén; elernyedtt és védtelen lett. Átkozta a női természetét, amely ilyen esendővé tette a férfiakkal való küzdelemben. Miután harcolni nem tudott már, egy sarokba kuporodva összegömbölyödött, dühösen morogva, hideg veríték borította testtel. Hias úgy körözött körülötte, ahogy a macska a sünn körül.

Kint rettenetes erővel zúdult az eső. A kovácsműhely nyitva állt, az ajtószárnyak megszorultak a felpúposodott padlón; mérgező, bénító nyirkosság töltötte be a helyiséget. Mitzinek mindene fájt: a szeme, a foga, maga az élet. Szenvedett és várt. Odakint koromsötét volt. Most már hamarosan meg kell érkeznie Toninak. Ekkortájt általában hallani lehetett a helyi vonat sípolását: Mitzi feszülten figyelt. Biztosan az eső nyomta el a vidám-éles füttyszót. Annál jobb. Egyszer csak itt terem a Toni, és kikergeti a pimasz fickót a felhőszakadásba. Mitzi gonosz örömmel fölnevetett. És várt.

Az Aschacher Kachlettől keletre fekszik a nagy Eferdingi-medence; egy lapos tál, nagyjából húsz kilométer hosszú. Egyes részei mélyebben fekszenek a Duna normál vízszintjénél. Felülről még sehol nem bukott át a víz a parti gátakon, a mély részeken azonban már feltört alulról. Kísérteties gyorsasággal tavak képződtek a síkság közepén. Linz felől a Traun visszatöröládása folytán szintén errefelé tartott az áradás.

Toni Plobergernek már Steyrben rossz érzése volt. Linzig nagyon mélyen halad a völgyben a vasútvonat, az Enns magasan áll; hogy árvíz lesz, azt ugyan senki nem hiszi, csak hát az árvíz gyorsan jön, ha nem hisznek is benne. Így aztán Toni föláldozott néhányat a nehezen megkeresett schillingjeiből, hogy elcsípijen egy állóhelyet a buszon. Linzig ment vele. Át kellett jutnia a Duna északi partjára. Már a lassan víz alá kerülő alsó főtéren is úgy kellett átgázolnia. Átment a hídon; ingott és rázkódott a híd. A mélységmérő rovátkáin látta, hogy itt kilenc méterrel magasabb a Duna szintje a szokásosnál. A hídtól jobbra és balra a házacsák tetejéig ért a víz.

Toni a pályaudvarra ment. Ott már munkások százai várakoztak; mind haza akartak jutni. A mozdony már gőz alatt állt, de az állomásfőnökség nem tudta rászánni magát az elindítására; a hírek szerint Ottenschlagig az egész vonal el volt árasztva. A munkások beszéltek a mozdonyvezetővel, aki talpraesett, merész fickó volt – a maga részéről hajlandó volt elvezetni a vonatot, ameddig lehet. „De kint kell maradnotok a peronon, nehogy megfulladjatok a kocsiban, ha felborul. Ennek a gépnek nagyon magasan vannak a kazánjai, szerintem megreszkírozhatom, hogy egy méter húszig vízben menjek vele.”

Az állomásfőnök felszívódott; sem megtiltani, sem engedélyezni nem akart semmit. A forgalmi tiszt megértette, miért sürgős a munkásoknak: most, a családjukat fenyegető veszély óráiban mindenki a lehető leggyorsabban haza akart érni. Közúton lehetetlen volt; már két órája leállítottak minden forgalmat. A hegyen át, éjjel, ebben a felhőszakadásban, egy kimerítő munkahét után, sokan telipakolt hátizsákkal? A vasút volt az utolsó lehetőség; ha csak Klingbergig tudna is elmenni a mozdony, a munkások akkor is megspóroltak három óra gyaloglást.

Elindult tehát a vonat, lassan és óvatosan, mintha egyenként tapogatná ki a síneket. Toni a leghátsó peronon állt, mögötte összezárult a zúgó tenger, amelyben tükröződött még egy pár utcalámpa a domboldalról. Kísérteties utazás. Síneket nem lehetett látni, érezni is alig lehetett őket, annál érzékelhetőbb volt a kerekeket rázkódtatva és a vagonok oldalfalát dühösen ostromolva vágató folyam. A mozdonyvezetőnek ki-kihagyott a szívverése. A munkások kiabálva biztatták, s ő bátorságot gyűjtve elment Klingbergig, ahonnan újra szárazon emelkedett a pálya. De ahogy látta maga előtt a széles, félelmetes tavat, amelybe le kellett volna merülnie, már sok lett neki. Segített, amennyit tudott, több nem telt, nem telhetett tőle. „Kiszállás, emberek”, mondta, „caplassatok át valahogy a dombon Ottenschlagig. Én lassan indulok vissza.”

Néhányan visszafordultak, a többiek lekászálódtak, és elindultak a kaptatón. A Mühlviertel gránithegyei itt meredeken szakadnak le a Dunára. Függesztes sziklák tagolják a lefelé ereszkedő hegyoldalakat. A hazafelé igyekvők bőrig ázva, lábukon sárkoloncokkal, combig vízben gázoltak át szántókon és mezőkön, amelyek egyetlen víztükörré változtak. Toni szíve vadul és nyugtalanul vert. Aggódott Mitziért, akinek házacskája az alsó falu legmélyebb pontján állt. Vesződéses volt az út; Toni csak lassan tudott haladni. Azzal vigasztalta magát, hogy Mitzi valószínűleg egyáltalán nem tudott már hazamenni. Talán Toni szüleinél várja őt. Csodálkoznak majd rendesen, hogy ilyen korán jött a fiuk – miközben éppen hogy későn jött! Kár a szép éjszakájukért. Annyi baj legyen. Fő, hogy Mitzinek nem esett baja.

A Dunának tulajdonképpen, még a legpesszimistább előrejelzések szerint is, csak két centimétert lett volna szabad emelkednie óránként. Ehelyett hirtelen két nagy árhullám söpört végig a széles medencén; mindkettő fél-fél méterrel duzzasztotta tovább a vizet. A második árhullám nyomán az egész medence egyetlen hatalmas tó lett. És még ez az irdatlan nagy tó is duzzadt egy kicsit a folyásiránnyal szemben, Ottenschlag kastélydombja felé.

Hias közben taktikát váltott. Ez a lány, ez a Mitzi, ahogy ott kuporgott, az összekuszált, sötét hajával, a dühös szemével és a telt keblével, teljesen elvárásolta. Csupa mámorító méreg volt belül a férfi, csupa orkán és parázslás, lüktetés és dübörgés, amely ellenállhatatlanul magával ragadta őt; ki tudja, hová. Tudott róla, hogy valamilyen Toni is van a képben, de ki veszi olyan komolyan az illet Ottenschlagban? Ha pedig a lány netán ezt a Tonit várta, hát most legalább tudja, mit gondolhat a fickó hűségéről. A Toni biztosan rég összefeküdt valaki mással, miért ne tenné ugyanezt a Mitzi is? Egyszer élünk, és csak amíg élünk, lehet édes a szerelem.

Mitzi reszketett. Száraz zokogás rázta. Mi tettek vele? Hogy teheték ezt?! Eltűnt belőle a düh, a vágyakozás, a félelem. Csak boldogtalan volt. Mély, fojtogató boldogtalanságot érzett. El kell szöknie. Menekülni. A súlyos, félig nyitott ajtóhoz ugrott. Ebben a pillanatban kigyózott be a műhelybe az első kicsiny hullám.

Mitzi elképedt. Tanácstalanul-csodálkozva nézett körül. Hias föl pattant, mint aki csak erre a pillanatra várt. A lány megijedt, kilépett az esőbe, a vízbe. Ekkor azonban a jobb kéz felőli sövényen át tajtékzó zúgópaták ömlött végig az úton;

egy szempillantás alatt egyetlen tóvá változtatva mindent; hol volt az út menti árok, és hol a gödrök, amelyekbe bele-beleestek a gyerekek? Mitzi ennek ellenére menekült, kilépett a feneketlen ürességbe, kiáltozva magasba lökte a karját; erős karok fogták át, és visszarántották a kovácműhelybe. Ott már bokán felül ért a víz.

Mitzit elhagyta a hangja. „Megfulladunk”, mondta alig hallhatóan. Hias a magasszárú csizmájával megvetően belerúgott a zavarosan bugyborgó vízbe, amely felfröccsent. A vendéglős fia nevetett: „De hát itt a lépcső! A szobádig csak nem fog emelkedni a víz!” Mitzi zihált, erős lendülettel kitepte magát a fiú fogásából, hátrált, lépésről lépésre; közben locsogott a víz; a lány ott állt a lépcsőnél, próbálta a tekintetével a helyéhez szögezni Hiaszt, majd fölrohant a lépcsőn. De a fiú gyorsabb volt; egyszerre ragadták meg a szobácska kilincset.

Éjfél felé Ottenschlag központja sziget lett, amely félénken nyomulva a lehető legközelebb a kastélydombhoz, magányosan emelkedett ki a szélvihar korbácsolta tóból, amely pár órája még a termékeny Eferdingi-medence volt. A Duna vízszintje most újra lassabban emelkedett; óránként két centimétert.

Éjfél tájban, miután átkelt a csúszós lankákon, Toni odaért ennek a tónak a partjára. Az ítéletidő harsogásán kiáltásfoszlányok hatoltak át. Óriási pocsolják között üresen állt a vasútállomás. Merre van az alsó falu, merre induljon? Átgázolni, átúszni odáig lehetetlen volt. Kétségbeesetten kémelt körbe. Egy, a viharban himbálózó lámpa tompa fénye az útépítők üres kátrányoshordóira esett, amelyek tucatjával sodródtak az örvénylő áramlatban. Ez az egyetlen lehetőség, gondolta, hiszen csónak nyilvánvalóan nincs egy máskor száraz síkság kellős közepén. Összekötözött magának három hordót, kihalászott, majd rájuk fektetett két sodródó deszkát, elcsípett egy hosszú botot, és merészen egyensúlyozva átlökdöste járművét a faluba.

Magában a faluközponban nagyon kevesen tértek aludni. Szüntelenül csörgött a telefon, és dolgoztak a tűzoltók. Gumicsónakok és ladikok ingáztak, hogy mentsék az embereket a fenyegetett házakból. Bútorok, ruhák, de aprójóság és tyúkok is estek áldozatul az árnak. A folyamtól távol fekvő Goldwörthben, a Duna bal partján, a medence közepén kétszáz tehén fulladt vízbe. A Höflein pusztán minden jószág egy kis dombon szorongott egymáshoz préselődve. „Mi van a kovácműhellyel az alsó faluban?”, kérdezgette egyre Toni. Azt mondták neki, hogy a kovács a Pecséhez címzett fogadóban van. A kovács azt mondta, üresen hagyta ott a házat, a Mitzi egyáltalán nem jött haza. Toni föllélegzett. Mitzi barátnőinél kereste a lányt. Egyikük sem tudott semmit. Pirkadni kezdett. Még a házban kell lennie, gondolta Toni. Elment a tűzoltókhoz. A parancsnok azt állította, hogy az alsó faluban minden házat evakuáltak. A kovács háza üres volt; kiabáltak, de senki nem válaszolt. Toni ekkor odakormányozta a saját tutaját.

A kovács házának első két szintjét elárasztotta a víz. Toni kintről látta, hogyan sodródnak a székek a kovács szobájában. Egy szánnivalóan miákoló macska ült a szekrényen, amely már dülöngélni kezdett. De nem csupán a szekrény egyensúlya ingott meg. Az egész keskeny és igen roskatag ház dülöngélt és remegett. Tényleg nincs bent senki? Ekkor a reggeli derengésben Mitzi szobájának esőcseppe ablaka mögött két arcot pillantott meg. Egy nőét és egy férfiét. A Mitzi és a Hias.

Az árvíz elmosott minden határt. Mindent elárasztott az ár. Bezárta ott azt a kettőt a szobácskába, így elárulta az árulásukat. Ez úgy szíven ütötte Tonit, hogy elakadt a lélegzete. Az ablakra meredt, fölfelé. Kinyílt az ablakocska. Mögötte Mitzi; Toni látta a vértelen arcát, a piros szemét, a csapzott tincsekké összetapadt haját. A lány szája nyitva volt, talán beszélni akart; Toni nem akart hallani semmit. Nem hallani semmit, nem gondolni semmit. Nem tudva, mit is csinál, kívülről figyelte magát, mint egy idegen, amint a csákyaként használt bottal visszafelé lökdösi a vízen a tutajt, el a háztól, el attól a kettőtől ott, el attól a lánytól.

Kerülgette a fakoronákat. Ami alatta volt, gyümölcsöskert volt valaha. Piros cseresznyék és szürkészöld almák néztek föl rá vádlón a víz alól. Ilyen volt az élete is, vízbe fúlt, halott. Egy csupa katasztrófa világ, és ő olyan fáradt volt. Elűzte valami a kovács házától, vagy odavonzotta? Kiáltást hallott. Valami recsegett-ropogott, letört valahonnan, és elúszott az árral: a rozoga lépcső volt az. Meddig állhat ellen az árnak a ház? Nem látta a két bentrekedett, de egyszerre a tudatáig hatolt: életveszélyben lévő emberek. A ház bármelyik pillanatban összedőlhet, magába zárva, maga alá temetve kettejüket. A Mitzi talán tud úszni egy kicsit. De meddig, hová, és főleg: minek? Mi van, ha egyáltalán nem akar megmenekülni?

Gyorsan odacsákyázta magát a kovács házához, bekiabált, minden erejét megfeszítve belekapaszkodott az első emeleti ablakkeretbe. Mitzi tétován-félénken megjelent a feje fölött az ablakban. Megfogta a lány karját, és egyetlen szó nélkül lehúzta magához. Az üres hordók stabilak voltak, akár öt ember is rájuk állhatott. Hias nem mutatkozott. „Hívd a Hiaszt!” Mitzi hívta, Hias jött, durcásan, összekarmolt arccal, mögötte a macska ugrott át a hordótutajra. Ellökték magukat, óvatosan, vitették magukat az árral; a kimentettek a deszkákra kuporodva, Toni megint merészen egyensúlyozva. Sekélyebb vizekre értek. Hias leugrott, gyalog gázolt tovább a sáros masszában.

„Toni, hadd magyarázzam meg, hogy volt.”

„Semmit nem kell magyaráznom.”

„Hinned kell nekem...”

„Hiszek neked.”

Reggel nyolc óra tájban elállt az eső. Tíz körül kisütött a nap, s azután egész nap perzselő meleget ontott a párafátylas égről. A Duna lassan visszahúzódott. Ismét előbukantak a fiatal fák; olyanok voltak, mintha megégték volna. A fű és a gabona megfulladt a víz alatt. De új gyümölcsöket fog teremni a föld.

Tatár Sándor fordítása

Arnolt [Arnold] Bronnen (Bécs, 1895 – Kelet-Berlin, 1959) osztrák író, színpadi szerző és rendező. Regényesen fordulatos életébe belefért az I. világháborúban szerzett sebesülés és az azt követő hadifogság csakúgy, mint a hitleri rezsim aktív támogatása (az akkor legmodernebb propagandacsatornáknban, a rádióban és a televízióban közreműködve), az antifasiszta ellenállásban való részvétel, Goisern

salzkammerguti község polgármesteri tisztségének betöltése (ugyancsak két hónapig 1945-ben, de mégiscsak a település náci idők utáni első polgármestereként), valamint, hogy életét az 1955-ös odaköltözése után Kelet-Berlinben fejezze be. (A nem éppen makulátlan múltja miatti zaklatások ellen eleinte nagymértékben védelmet nyújtott számára Bertolt Brecht pártfogása; Brecht 1956-os halála után szinte bezárult előtte a nyilvánosság is.)

Jelen novellájának forráskiadása: *Der Fluß. Eine Donau-Anthologie der anderen Art.* © 2018 Jung und Jung, Salzburg und Wien. Az antológiát magyar fordításban (A folyó. Egy másféle Duna-antológia) az őszre halasztott Budapesti Könyvfesztiválra tervezi megjelentetni a Kalligram Kiadó.

Locker Dávid

Duplarandi

*Az új barátnőmnek, F.-nek, Cullert említem.
Meglepődök, hogy ismeri;
ezen persze, mint művelt, feminista nő,
megsértődik.*

*Este inni megyünk B.-vel,
a legjobb barátommal
(aki természetesen szintén költő)
és a barátnőjével
(aki valamiért nem költő).
Mikor megérkeznek
a kötelező körök után
arról kezdünk beszélni,
amiért ténylegesen összegyűltünk:*

az irodalomról.

*Mi nagy hangon magyarázunk;
a lányok csendben figyelnek.
Aztán egyszer csak,
miközben mi ádáz tekintettel
épp megfejtjük Heideggert,
a gyomorpanaszaikról kezdenek beszélni.
Gúnyosan elmosolyodunk,
de egy pillanat múlva
letörli arcunkról a fintort a büntudat.*

*Már hazafelé ballagunk ketten,
mikor F., mintha csak most hagytuk volna félbe a témát,
a Lét és időből idéz
– amiről persze több monológot tartottam,
mint amennyi oldalt olvastam belőle –,
és mond valamit, amit nem igazán értek,
de láthatóan tudja, mit beszél.*

*Pár óra múlva, miközben F. már alszik,
a plafont bámulom.
Miért beszél ez a sziporkázó intellektusú lány
– akit (legalábbis ezt mondom magamnak) ezért is szeretek –,
a többi nő közt úgy, mint a csákvári szomszédasszonyok?
Melyik akkor az igazi F.?
Heidegger vagy a gyomorpanaszok?*

*És vajon nálunk melyik a tanult:
a gúny vagy a büntudat?*

*De persze az is lehet, F. csak megunta,
hogy szegény lány már negyed órája a telefonját görgeti.*

Szeptember végén a Dózsa György úton

*Ha most meghalnék,
valószínűleg úgy értesülnél róla,
hogy az agglomerációból ingázó haverod
szitkozódni kezdene neked:
valami barom buszba hajtott a Dózsán,
dugó van, mentők, sziréna, szitkozódás.
Hirtelen eszedbe jutna, hogy ilyentájt szoktam
hazajárni a munkából.
És akkor összeállna.*

*A temetésre még eljönnél –
két hónap együttlét után talán már nem is csak kötelességből.
Megkockáztatom: még sírnál is.
Elvégre volt pár szép pillanatunk.*

*A barátaiddal kapcsolatban zavarodott lennél:
két hónapos pasiért sajnáltasd magad?
Hisz nagy részének még be sem mutattál!
Társaságba azért eljárnál,
csak beszélni beszélnél a szokottnál is kevesebbet.*

*A biztonság kedvéért várnál mondjuk három,
legfeljebb négy hónapot,
aztán lelkiismeret-furdalással ugyan,
de újra randizni mennél.*

A barátnőidnek azt mondod, csak hülyeségből –
ugyanúgy, ahogy nekem is mesélted nevetve korábban.
Aztán találkoznál valakivel,
és nem mernéd bevallani magadnak: jóképűbb nálam.
Fröccsözni mennétek.
Megfogadnád magadnak: nincs szex.
Első randin amúgy sem,
na meg miattam sem lenne szép.
Aztán, ha nem az elsőn, akkor a másodikon;
ha nem a másodikon, akkor a harmadikon,
de lefeküdnél vele.
Egy este mondana valami vicceset, miközben átölel.
Te pedig, hiába próbálnád az első pillanatban elnyomni,
még szebben, mint velem bármikor,
újra felnevetnél.

Aztán összejönnétek.
Ha nem vele, majd mással.
És eltöltenétek két hónapot,
fél évet, egy évet,
egy életet.

De – két hónap ide vagy oda –
nem félnék, hogy elfelejtesz.

Mert nem felejtene el –
a buszokról, a Dózsa György útról,
vagy a fiatalságozról eszedbe jutnék.

Roszsabbat tennél:
feldolgoznál,
mint egy megrázó véget ért,
közepesen fajsúlyos regényt,
amit egy hosszas séta után a helyére teszel,
és amit, hiába van szem előtt,
sosem olvasol újra.
Én pedig, mint minden gyerek, akinek azt mondták,
különleges, mindig olyan irodalom akartam lenni,
ami egy életen át nyugtalanít.

De hogy mi az, ami most fáj,
ahogy ezt a buszajtót szorítom, izzadó tarkóval,
egy ütközéstől megmenekülve?
Hogy mindez, valahol
mégiscsak jól van így.

A Szalon összeül

A Szalonba vidéki költőlány érkezik.

A téma: debütkötet.

Amiről szó van: Kollaboráció a Hatalommal.

Hogy miért fogadta el azt a Pozíciót,

amiről minden Jóérzésű tudja: Problematikus.

Csak hebegni tud.

Érthető:

*a rozoga székeken a Haladás feni rá
szigorú, ezerszemű tekintetét.*

Ezek a szemek nem ismernek kegyelmet:

ezernyi Sillabusz,

ezernyi keresztbetett lábú Szeminárium

képezte beléjük Európát.

De a Haladás szavakkal megszelídíthető –

elvégre szíve mélyéig Demokrata,

és a Zord Idők ellenére is

őszintén hisz a Pluralizmusban.

Tudja ezt a költőlány is:

míg le nem tért a Helyes Útról,

belé is Európát neveltek.

Kedves szavait rebegi hát:

Konstrukció, Struktúra, Opresszió.

Utóbbi rosszul használja.

És akkor eldől,

bevégeztetett:

a mellettem ülő kritikusfiú,

aki Doktorátusra aspirál,

elmosolyodik.

Látja ezt a lány is.

Kétségbeesve rám néz.

Egy pillanatig összeszorul a kezem –

éppúgy, mint mikor az övét szorítottam

egy erkélyen

hónapokkal korábban.

A beszélgetés végeztével

Európa cigizni vonul,

ő félre.

Rám néz, majd a mellette lévő üres székekre.

Egy pillanatig tétovázok,

aztán elfordítom a tekintetem:

ha leülnék mellé,

meg kellene tudnom, amit amúgyis tudok:

*hogy a versek, amik az apjáról
és a munkaképtelenné vert anyjáról szólnak,
úgymond
Referencializálhatóak.*

*Én pedig nem akarok Kompromittáltként tűnni –
mint minden Mellőzött,
Pozíciót akarok.
Az udvaron beállok hát a Körbe,
és, miközben rágyújtok,
aggódó hangon beszélni kezdek
az Elfogadásról.*

Szilasi László

A Koppantyú lovagjai

[A talicska]

Az akkori szabályok szerint a vezérárok szelvényét tizenegy méteres fenékszélességgel és a zéró-víz feletti másfél méteres mélységgel ásták ki. Egyszerűen meghosszabbították a Tisza csak emberek által odalátott egyenesét. Kicsike árok. Elején és végén, a kanyarulat szélén apró gát. Aztán amikor teljes lett a szelvény kiásása, az emberek áttörték a maguk építette gátakat. A folyó lassan megértette, hogy merre is kellene folynia. Néha megkotorták az új vezérárkot. De általában csak a folyó dolgozott. Nagy pillanat volt, amikor hetek múlva először indult meg új medrében a víz. Benépesítette növényekkel és állatokkal a száraz mezőket. Az addigi ág, a hajdani csongrádi Tisza-kanyar magára maradt, apránként elpusztult. Mocsár lett belőle, vagy jobb esetben tó. De ez a megfigyelőt már nem érdekelte. Ő csak Uzémert figyelte, meg a barátját, az erős hangú Tarpai Ábelt.

Tarpai nem akarta, hogy országos cimborája, Uzémer legyen a főnöke. Ezért aztán úgy intézték, hogy Uzémer az átvágásokon dolgozzon, Tarpai pedig a töltések építésén. Külön világok voltak ezek. Talán a töltések építése volt a kevésbé bonyolult munka. Minden földmunkás tudta, hogy a gát négy és fél méter magas, a folyó felőli oldala a laposabb, a védett oldala a meredekebb, felül pedig a gát szélessége el kell, hogy érje a négy és fél métert. Ezen dolgoztak, lépcsőzetes földszerkezeteket dagasztottak fel. Ha kérdésük volt, vezetőik megkérdezték Tarpai gödörfőnököt. Hordták a földet, néha hatalmas távolságokról. Minden földszállítást a szekerekkel és targoncákkal végeztek, a töltés tetején. Aztán erősen ledöngölték az anyagot, hogy a rétegek rendje minél jobban összetömörödjön. Alapos védekezés a töltés elhabolása ellen. Órházak, szertári épületek. A szertárakban ásó, kapa, csákány, lapát, taliga, karóverő sulyok, kötél, szurokfáklya, petróleumlámpa. A szabadban rőzsekötegek, karók és deszkák. Ne jöjjön az ár! De immár jöhet, ha akar.

Mária hamar kifigyelte, hogy amikor késő délelőtt átmenetileg vége a munkának, az ő két embere nem kenyeret eszik szalonnával meg lila hagymával,

(Regényrészlet)

hanem belekanalaznak közösen a felmelegített tegnapi bográcsukba. Ami abban volt, ők slambucnak hívták. Vagy éppen öhömnek. *Ez szerinted slambuc? Öhöm!* Jókat nevettek ezen, elő volt írva a nevetésük. Előző este beledobálták az edénybe az aprított szalonnát meg a kolbászszeleteket, aztán ráhajították a darabolt hagymát, rátették az összetöredezett lebbencset és leöntötték egy kancsó tiszai vízzel. Tettek a tűzre. Hallgatták, hogyan rotyog. Aztán elővették a kanalaikat – Uzémeré fémből volt, Tarpaié fából – és jól bevacsoráztak a közös bográcsból. Ittak hozzá csongrádi bort. Szívták a dohányukat. Nézték a csillagokat. Aztán már mehettek is aludni.

Az edény nagy volt. Jutott belőle a másnapi ebédre is. A végén egyikük (pontos volt a rend:) elvitte a Tiszára az edényt. Elmosta, kisúrolta a parti homokkal, kiakasztotta száradni. Egy adott napon egyikük a tisztaságért felelt, a másikuk főzött. Másnap fordítva. Az alapanyagokat a kantinban vették. Az ott dolgozó szatócsnak készpénzként kellett elfogadnia a Jancsi bankókat. Az elején nem akarta. Uzémer a barkójánál fogva emelte fel. Utána nem volt panasza a csongrádi embernek. Felezték a költségeket. Ezt a ténytet Tarpai – Uzémer hangján – mindig úgy közölte, hogy *fele-fele*.

Mária sokat gondolkodott azon, hogyan törhetne be közéjük. Végül arra jutott, hogy nemsokára megérkezik Hankó Erzsi a szegedi gőzhajóval. Kimegy érte a csongrádi kikötőbe, hazaviszi Ozwald vendéglőjébe. Esznek, isznak, tisztálkodnak, aztán addig üzekednek, amíg be nem telnek egymás testével – amikor a kis Carlito olló-állásban kielégíti, Erzsike mindig azt szokta mondani: *oy, oy*. Aztán felöltözteti a fürjesi lányt a frissen vásárolt női ruhákba, ő pedig férfi öltözetben odaáll az ajonca bricska kerekei mögé: a fiatal és kíváncsi úrilányt mindig kísérnie kell egy csendes és veszélyes testőrnek. Áll, védelmez. Csak a teljesen vakok és süketek nem veszik észre, hogy a nő gyakorlatilag csakis szlovákul beszél, a férfi nadrágjából pedig a kelleténél sokkal jobban kidomborodik a tompor. Egy este segítséget kér a férfiaktól. Velük vacsoráznak, isznak, dohányoznak, velük nézik a csillagokat. Aztán lezárják a sátor elejét, és elkezdődik egy olyan közös szeretkezés, amiben mind a négyen személyválogatás nélkül részt vesznek. Öröm lesz ott és rengeteg különös meglepetés. Szégyellte magát. De belepirult a várakozásba.

Hankó Erzsi késve érkezett. Érkezése után egy hétig szakadt az eső. Amíg szikadt a föld, bevásárolták a női és férfi ruhákat Csongrád belvárosában. Kávékat ittak és sok-sok limonádét. És aztán eljött az este, amikor megszólíhatták a két gyönyörű férfit. Odakint ültek, főztek, némán hallgatták a rotyogást. Később úgy emlékezett, hogy a városba vezető útról érdeklődött Uzémernél.

Mindketten felnéztek. Mosolyogtak. Azonnal megértették a helyzetet. Tarpai válaszolt, azt mondta, hát, ja, olyan út egyáltalán nincs, ami most azonnal visszavezetné önöket a városba. *De itt bátran letelepedhetnek. Vacsorázhatunk együtt, borunk is van. Aztán majd látjuk, hogyan alakul. Mi akár itt a fűvön is elalszunk. A ló mellett. Vagy majd látjuk, hogyan alakul.*

Ők általában a csongrádi gyalog Vénuszokat látogatták. Volt néhány kedvencük a kuplerájban, néha mindkettejüknek ugyanaz. Első látásra talán Mária és Erzsí is azok voltak nekik, portábilis ribancok. De aztán elmúlt bennük ez az érzet. Összetolták az ágyakat. Szép lett a szeretkezés azon a nyáron, valamikor az 1850-es évek elején. Volt benne valami különös, háború utáni vigasz.

A sátor résén besütött a hajnali nap. A többiek még aludtak. Mária felkapott magára egy pokrócot, kiült az építmény elé. Ott állt Tarpai talicskája, előző este nem rakta el.

Azt mondják, a szegedi talicska a korábban ládás talicskának nevezett alkotmányból lett átalakítva: a fogantyús ládára egyik oldalán kereket, másik oldalára emelő-toló nyeleket, *szarvakat* szereltek. E talicskatípust tovább tervezve, a kubikos tapasztalatait figyelembe véve, a kerék méretét a talicskakészítők olyan mértékűre növelték, hogy tolás közben a súly legnagyobb része a kerékre, ne pedig a szarvakra nehezedjen, hogy így az könnyebbé, fordulékonyá váljon. Nem volt mellékes a faanyag kiválasztása sem. A szerkezet ládájának könnyű, de erős fából kellett készülnie. A kerék erős, kemény, szálas fából készült, hogy biztosítsa a nagy teherbírást. A szarvakat is keményfából készítették, mely mégsem volt azonos a kerék anyagával. Az oldalak részút kialakítása miatt a belérakott homok, föld a tolás alatt soha nem pergett ki. A kerék teherhez való távolsága is fontos, de leginkább még a talicska szarváé, mert a terhet nem lefelé kell húzni, hanem felfelé kell tolni. Számításba kellett venni azt is, hogy mikor a kubikos izmainak ereje felmondja a szolgálatot, akkor a testi súlyát is segítségül hozza: amikor tolás közben csaknem ráfekszik a talicskára, annak kereke akkor is csak haladjon felfelé a keskeny járódesházán.

Csodálatos gép volt ez a talicska. Mária nem értett hozzá, nem értett ehhez sem, nem értett ő semmiféle mesterséges eszközhöz. De a szarvainál fényesre kopott szegedi masinán mégiscsak látszott, hogy tökéletes darab. A dolog a kubikos minden tapasztalatát átvitte, bele a talicskakészítő agyába, kezébe, hogy aztán ő olyan tárgyat állíthasson elő, amely immár tovább nem fejleszthető. A talicskakészítő és a kubikos egyek voltak. Egységük maga volt a talicska.

Amikor felébredtek, megreggeliztek. A nők a székeken, a férfiak állva ettek, akár a lovak. Mentek is dolgozni. Mária és Erzsí elkészítették reggeli toalettküret, aztán csak ültek a napon, iszogatták a férfiak borát, megbeszélték előző esti tapasztalataikat. Erősek voltak és gyengédek. Abban a nagy hevületben nem idegenkedtek egymástól sem. Nem lepődtek meg azon, hogy Mária valójában nő, természetes volt az örömük. Erzsikéért pedig rajongtak, előlről és hátulról is tömték, női társa pedig ütögethette a feszes, rózsaszín fenekét, halk öröme hamar átfordult az oy, oy áradatába. Aztán csak feküdtek az alkalmi francia ágyon, és úgy simogatták egymást, akár a kisgyerekek. Carlito akarta, nem én, gondolta magában Mária. Nem létezett akkor Julius Jacob von Haynau, nem létezett Alexander von Bach, és nem létezett Johann Franz Kempen von Fichtenstamm,

birodalmi főrendőr sem. Csak a négy forró test létezett, meg ez az otthonosra melegegett belvilág. Álrukban Budát ostromolták újra, s a várfalakhoz vezető alagutakból legyőzhető sárkányok törtek elő: két fejük volt, altestük akár a patkányoké.

A lányok visszamentek a városba. Megebédeltek, aludtak. Aztán este újra megjelentek a különös, Tisza- parti építmény előtt. A visszaút felől érdeklődtek Uzémertől. *Nem, innen aztán nincsen visszaút*, felelte Tarpai. Vacsora, ivás, szeretkezés. Ez lett az új rend.

Az első, eszelős hónapok után észrevehetővé vált, hogy ez a nagy, a harcokig visszanyúló barátság olyan ellentétet is tartalmaz, amelyekkel ugyan egyikőjük sem törődött túlságosan, mégis léteztek. Uzémernek volt lova, Tarpainak nem, s Uzémer ezt a hiányt szájalmasnak érezte. Tarpai pipázott, Uzémer szivarját pedig lenézte, úgy szopja, akár az anyja lötyyedt csöcsét. Uzémer a húsos tarhonyát kedvelte, Tarpai a kolbászos lebbencset. Uzémer Hankó Erzsikét szerette jobban, Mária féltékeny is volt rá, Tarpai viszont Máriát, ez viszont Erzsikének nem esett jól. De a legfontosabb ellentét az volt közöttük, hogy Uzémer hitt az átvágások és töltések rendszerében. Tarpai azonban nem, ő megtartotta volna a fokrendszereket, ő meg a fajtája megélt volna a puszta karbantartásukból is.

Uzémer hitt a mérnöki természetátalakításban. Eleget tanult ahhoz, hogy úgy gondolja: kellő odafigyeléssel kijavíthatók a teremtés apróbb hibái. Bizonyosnak látta, hogy az árvíz nem jó dolog. Mint nem jó dolog, bizvást hibának tekinthető. Ki kellene iktatni. Úgy találta, az átvágások megszüntetik vagy lecsökkentik a kiöntéseket, a töltések pedig elzárják az embereket és a termést a maradék ár elől. *Remek dolog. Csináljuk*.

Tarpai viszont úgy látta, hogy a teremtés és a természet ennél jóval bonyolultabb dolgok. Apró műveletek okos összekapcsolása? Egyáltalán nem. Minden egyes művelettől ezer másik függ. Ezt a szisztémát ember nem képes áttekinteni. Nem tudja, mivel árt. Meg kell tartani minden természeti működést, úgy ahogy van. Tarpai őrizte volna a fokrendszereket, a laposabb, elhúzódóbb áradást. A belvizektől viszont tartott. Hová tolakodik, mi apasztja, ki fognak ázni a tanyák. Mocsaras belső víz. Rengeteg szúnyog. Iszonyatos bűz. Nagy volt ez az ár a korábban áradással sújtott területek *fix und fertig* szárazságáért.

Erről folyt a szó. Immár érvek nélkül. Mindketten rég belenyugodtak a másik értetlenségébe. Mire kiderül, melyiküknek volt igaza, mindketten halottak lesznek. Nevettek, koccintottak. *Dögölj meg, drága barátom. Ápres vous, édes öregem*.

Mint kiderült, Uzémer ugyanannál a szegedi, alsóvárosi árendásnál szerezte a jókora, de lovasához képest mégiscsak kicsike mecklenburgi lovát, ahonnan Mária az ő Gerométa Mihály hadnagyát. Gyönyörű lovak voltak, talán a nőé volt a szebb, szépen eljátszottak egymással az épület körül, forrón lihegték egymás

pofájába, szemébe, fülébe. Az árendás állítólag a háborúban szerezte ezeket a lovakat. Harcolt benne a barátaival, betyárok voltak mind. Az árendás volt a bandafőnök, az volt a neve, hogy Rózsa Sándor. Fokos volt a fegyverük, karikás ostor meg pisztoly és karabély. Megölték az ellent, nagy volt a préda. Hamar leszerelték a csapatot, ő Szeged széléig bujdosott, úgy gondolta, a nagyváros pereme biztonságosabb búvóföld, mint egy tanya vagy egy kukoricaföld közepe. Szép házban lakott ő is meg a szabadcsapatának tagjai is.

Alacsony, nagyon erős ember volt, annyira tudott haragudni, hogy beleharapott a szájába, és beleköpte a saját véres húsát a vitázó arcába. Csak utána ütött. Tisztességes akart lenni. Nem ment neki. A lovai azonban csodálatosak voltak. Mária kifizette neki Gerométa árát. Utána a férfi mögéje került, hátulról kezdett el dolgozni rajta. Hatalmas volt a farka, végtelen időig tevékenykedett, számtalanszor elment közben a nő. Amikor a férfi a végére jutott, úgy üvöltött, akár a farkasok. A különös az egészben az volt, hogy amikor Uzémer megvette tőle a mecklenburgit, vele is ugyanígy viselkedett ez a Rózsa Sándor. Neki aztán mindegy volt a másik ember neme.

Amikor Gerométa végre mögéje került a mecklenburginak, a nő meglátta benne régi gazdája elképesztő erejét. A hatalmas, kiürült fasz lassan húzódott vissza a testbe. Nem látszott, de ott volt benne. Igen, akkoriban ilyenek látta Mária a vesztes magyart.

Kertai Csenger

A király

*Azt hiszed eddig éltél?
Még meg sem mutattam hogyan
hajlik át aranyba az eső,
amikor az éjszakából reggel lesz,
és a verebek elkezdenek csiripelni
a meleg szobákban játszadozó fiaimnak.*

*Úgy éltél eddig, ahogy vendégségben szokás,
udvarias köszöntésed most már az erdők
harci kiáltásai a fényért,
feladatod, hogy meleget gyűjts
egy hidegebb korra,
ami azért jön, hogy befagyjon a föld minden vize,
és gyászolhassanak az én fiam fölött,
aki majd előre gyűjtött fényeit
kiakasztja az égbe, hogy szárítkozzatok.*

*Miért nem látjátok soha a királyt,
akit elküldtem, hogy virágot tűzzön
a koronába,
ami a mezők rubintja,
és a hegyekben kinőtt tojás.*

*Miért választotok mást helyette,
ezüst csengettyűi haragos páncélba
öltöztetik az erőszakot és a halált,
hogy bosszulják meg azokat, akik
leköpdösték a királyi trónt,
és őt galád módon sárba tiporták,
bűnhődjetek legnagyobb kínok közt.*

*Felkentelek,
erdei bogarak nedveit
köpködöd az aszfaltra,
keserű íze
emlékeztessen honnan jöttél,
kürtök kísérenek és lovasaim
bevágtatnak majd veled
közelgő győzelmed ünnepelni.*

Nézzétek!

*Éjszaka van és a fák görcsei gennyedznek végig az erdőn,
fölöttünk a csillagok oldalából olvadt anyag folyik,
valaki megsebezte a világot, és most fújtat, fulladozik,
a levegő ideges villámokat szór, és vizek folynak ki az égbe,
nem bűnbánatért jöttek, hanem az Istent viszik el,
ponttá zsugorítva össze, amiről azt hittük, hogy igaz,
a daganatot a szívben, ami nem engedi el a vért máshoz,
és úgy hívjuk, hogy lélek,
fölszabdalva fekszik a boncmester asztalán.*

*Kihez mész, ha már nincs miért menni?
Amikor megszületél égve hagyták a villanyt,
de most, amikor meghalsz, nem tudod, ég-e még egyáltalán.
Végül is, nem volt rossz dolog élni.
Nem kellett volna annyit halogatni,
hogy visszatérjek hozzád.*

Horváth Eve

elérni

*a rákosok halántéka két
kráter, valami marsi űr.
épphogy kinő a haj,
máris visszabújik.*

*félnek a hajszálak
a terápiától, és a ruhák
sem illeszkednek,
löttyög az élet rajtuk.*

*a mozdulat bizonytalan.
nyakszirt medrében
gyerekek kergetőznek,
rúgják a bőrt.*

*fátyolos hang, vékony
idő. elemelkedő léptek,
számócaszív.*

*a halál karnyújtásnyira.
csak a pohár vizet elérni.*

adagio

lassan ürül ki belőlem a családom,
mint egy dizájnerdrog.
pedig a partinak vége, haza
kellene menni, de hova.
nézek, akár egy újévi trombita
az aluljáróban, szétfröccsent angyal.
anyám mikiegeres pólóját vasalom – hordom,
pedig nem áll jól a sárga. számban
a sírást megelőző fémíz.
de konfettik hullnak a plafonról,
ismét egy túlvilági este, kitépett
papírlapon düllöngélő betűk, amit csak
én tudok elolvasni. minden biokémia,
tegnap éreznem kellett volna, hogy ma
megjön.
apám egy koponya.
az egerem alatt egy 1948-as
„szabad művészet”-kiadvány.
rohadnak benne a rajzok, cellában
bűdös rabok, egymásnak letérdelnek.
ó, istenem.
ég a szemgolyóm,
valaki köszöntőt mond, és koccint.
nem velem.
pezseg a bőröm,
anyám egy szurdok.
sötétkék rajongással vetem le
magamat róla. macskáim
láthatatlan kötélén szalaadnak
hozzám, apró talpakon utazom,
puha, nesztelen delíriumban.

ahogyan az állatok örülnek

*boldoggá teszem magam –
ahogyan az állatok örülnek,
beleszabolva gazdájuk arcába.*

*istenem! te mondtad el,
hogyan lehetek ilyen is,
amilyen vagyok.*

*tehát megkönnyezem
a csillagaid, térdemre
fűszál tapad, egy zöld
igazság.*

*magadra hagytál,
és négy kiscicámra,
kertedre, ahol anyám
almái utolérnek.*

*félbetört tojáshéj,
siklógyerek. a bánatos
halál eloldalog, rönkön
a hajtás.*

*pitymallat: adod a szókat,
számban fogaskerék,
mennyei órló.*

Muszatics Péter

Közel a tengerhez

1.

Bécsset sokáig jobban ismertem, mint Prágát. Prága sokáig egy gyönyörű, de irreális színpadi díszlet és egy gigantikus sörkert keverékének tűnt. Csehország és a régi Csehszlovákia pedig, nagyrészt gyerekkori élményeim hatására, nyomasztó és viszolyogtató országnak. Az országról és a cseh nemzetről kialakult képzeitemet sokáig megülte a magyar nemzeti vélekedések súlya és a Bécsben megismert osztrák vélekedések kissé fensőbbeséges hangsúlya. Ausztria világos volt, ismerős, friss, tiszta. Csehszlovákia obskúrus, érthetetlen, szürke, füstös, kényelmetlen. A „csehszlovák” szóhoz mindezek a kellemetlen képzetek tapadtak. Aztán később, amikor sok időt töltöttem Csehországban, e képzeteket folyamatosan felülírta a jelen idő valósága, új és új megvilágításba helyezve az országot, és persze saját gondolataimat is.

Rég akartam írni Csehországról. Leírtam egy-egy szót, egy mondatot, aztán mindig félbehagytam a munkát. Nők, középkori terecskék, kiskocsmák, ételek és italok felé szállt a képzeletem, érzéki emlékek keveredtek komoly, politikára, nemzetekre, országokra vonatkozó elmefuttatásokkal. Sok képet láttam és sok gondolat kavargott a fejemben, de ezek valahogy nem illettek össze. Aztán megértettem, hogy valóban nem illenek össze, és így, kaotikus ellentmondosságában kell leírnom – néhol logikusan, néhol logikátlanul, minden következetlenségével, minden természetes és mesterséges életjelenségével együtt – ezt az országot. Személyesen és töredékesen. Rövid csehországi utazásra indulunk most. Délről, nyugatról és keletről közelítjük meg Prágát. De Prágáról nem fogok sokat írni. Inkább utakról, közelítési pontokról, vélekedésekről, vélekedések változásáról és vidéki városkákról.

2.

„A sárgászöld utazókocsi mindkét ajtaján festett virágok tarkálltak természetes színekben, szegélyét keskeny aranypánt díszítette, lakkozása azonban korántsem volt a mai bécsi műhelyek tükörsima fényháza, s a kas sem domborodott ki annyira még, noha merész íveléssel lent kokett-feszésre szabták” – így ír Eduard Mörike arról a kocsiról, ami 1787 őszén Mozartot és feleségét Prágába vitte. Két évszázaddal, sőt kis híján negyed évezreddel később ugyanezen a dél-csehországi vidéken egy kényelmes és kokett-feszés – vagy éppen gömbölyded – sárga busszal utaztam Třeboň felé. A finom őszi napsütésben a gyönyörű tájat

figyeltem, közben Mozart 25. szimfóniáját hallgattam, és próbáltam megérteni a napilap, a *Lidové noviny* címeit. Telčben kedves, idős hölgy telepedett mellém, cukorkát adott, és egyszerű szavakkal próbáltunk csehül kommunikálni – többkevesebb sikerrel. Az ablak mellett ültem, figyeltem a falvak szomorú összképét, a jellegtelen házakat, a rendezetlen utcákat és kerteket. Az egyik nagy, régi háznál egy kanyarban hosszabban állt a busz, mert lépésben haladt a forgalom. Hatalmas kutya ugatta kitartóan az autókat, disznók, tyúkok, kacsák futkároztak a düledező, egyenetlen, hullámos fémpalánkokkal körülvelt udvarban. A ház előtt parasztnéni üldögélt. A földszintes házak mellett háromemeletes, piros panelházak voltak, mondhatni, éktelenkedtek, mert annyira nem illettek a falu összképébe. A legtöbb udvar rendetlen volt. A táj viszont a lemenő napban paradicsominak tűnt. Az erdők, a hullámozó napraforgó- és kukoricaföldek a szelíd dombokon és völgyekben takarosán váltakoztak. A zene és a természet szinte egybeolvadt és elringatott.

Mozart azért utazott Prágába, hogy részt vegyen operája, a *Don Giovanni* premierjén. De Mörrike novellájában az utat – éppen valahol Třeboň, német nevén Wittingau közelében – kis közjáték szakítja meg, kokettálás egy csábító narancscsal, véletlenek láncolata, az életöröm felbuzdulása a mélabús művész életében, pillanatnyi halotti csend, egy ária komponálása és egy önfelelt, baráti este Schinzberg gróf dél-csehországi kastélyában. A *Mozart prágai utazása* fikció, apró romantikus remeklés. Utam célállomásánál, Třeboňban nem véletlenül gondoltam rá. Talán mert ez a városka is egy apró remeklés.

A buszból kiszállva megcsapott a gyógyvíz átható illata. A fehér városfal és egy kis patak mellett a belváros felé sétálva ez nem sokkal később, a városkapun belépve sörszaggal keveredett. Néhány cseh kisvárosban még mintha érezhető lenne az az íz és illat, ami a régi, Jean Paul-i német városokban lehetett. Onnan már, főleg 1945 után, mindez eltűnt, itt megmaradt a szűk, szabálytalan utcák, a sarkokon előtűnő gótikus, reneszánsz, barokk épületek, a régi üzletek, a pincekocsmák, a kapualjak, lépcsőházak, terek, falak, kopott kövek igéző szabálytalansága – és ami a lényeg, a régi élet zamata egy-egy pillanatra. A főtér olyan volt, mint egy tágas belső udvar, a végében nagy kastéllyal. Itt foglaltam szállást. De minden kapuja zárva volt, csak a pincehelyiségben lévő söröző tartott nyitva. A csapos vezetett be a kastélyba, kinyitott néhány ajtót és elvezetett a szobámba, ami egy szűk, sötét folyosóról nyílt, és lőrésszerű ablaka volt. Aztán átadott három különböző méretű kulcsot. Az egyik óriási volt és régi, elvékonyodott és fényesre kopott a használattól. Zegzugos folyosókon mentem végig, aztán kis oldalkapun mentem ki, bezártam, majd, ahogy kérte, gondosan bezártam a nagykaput is az elvékonyodott kulccsal. A kastélyszállónak szemlátomást én voltam az egyedüli lakója.

Az utcán, a macskakövön, a városkapu alatt két fényes páncélú cserebogár feszült egymásnak. Fönt, az égen kivételesen tisztán lehetett látni a csillagokat. Talán még soha nem láttam ilyen tisztán őket. Egy kocsmában helyi sört ittam, a Regentet. A Regent sört a 14. század óta gyártják itt, a Schwarzenberg-kastély

egyik oldalszárnyában. Az első korsó mindig a világos. A könnyű Märzen vagy pilseni után félbarna vagy vörös következik. Aztán a třeboňiak büszkeségei, a Prezident és a Kníže, azaz az „elnöki” és a „hercegi” sörök, ebben a sorrendben, egyre magasabb alkoholtartalommal és egyre keményebb habbal. A cseh fogadókban és kocsmákban, hospodákban és pivnicákban a hab mindig vastagabb, mint Magyarországon vagy Ausztriában. Először turpisságnak gondoltam ezt, de aztán láttam, hogy egy-két perc után a hab egy része sörré válik, és éppen a fél-literes szintjelzésnél áll meg – a csaposok többnyire villámgyorsan dolgoznak, és pontosan tudják, mennyit kell tölteni a pohárba. Az első korsó után kértem a hermelint. A pácolt camembert sajtot hidegen, saját olajos szószában, pepperonival és hagymával, kenyérral találják. A francia camembert-t burkának fehér selymesége miatt nevezik a csehek hermelinnek. Lassan érdemes enni, és lassan, ráérősen érdemes inni mellé a sört, közben beszélgetni vagy figyelni a kocsmá többi vendégét. Részeg embert keveset láttam Csehországban. Sokat és rendszeresen söröznek, de ritkán nagyon részegek. A sör talán finom tompultságot ad, de soha nem bódít el teljesen. Megőrzöd a józanságodat. Vagy a józanságod maradékát, de a méltóságodat mindenképp – és mennyire más ez, mint a szomorú és kétségbeesett orosz vagy magyar italozás.

Prágában az U dvou kočekben, a két macskához címzett kocsmában kis emléktábla jelzi csehül, németül és angolul, hogy „zde sedával”, „hier sass”, „here was sitting”, itt ült Wolfgang Amadeus Mozart. Mozart sikeres volt Prágában. A város akkor, a 18. század végén kétnyelvű volt, az elit németül beszélt, a köznép csehül. A Habsburgok kíméletlenek voltak a csehekkel. Ők is, akárcsak a magyarok és az Osztrák Császárság többi kisebb-nagyobb népe, időről időre megpróbálták függetleníteni magukat Béctől. De a geopolitika realitását ők sem tudták megváltoztatni – és Ausztria, cseh nemesek kivégzésével és birtokaik elkobzásával, a cseh elit megnyomorításával, az ország megfélemlítésével gondoskodott arról, hogy a Cseh Királyság számára a Habsburg-függés évszázadokig kegyetlen, aztán a megszokás rutinjába süppedő realitás legyen. A nagy „ház”, a birodalom, a „Haus Österreich” része lett, „örökös tartományá”, afféle különleges helyzetű gyarmattá tették. Sok cseh nemes elkobzott birtokán – így a Mozart utazásáról szóló novella helyszínén vagy Třeboňban is – osztrák nemesek, például a Schwarzenbergék telepedtek meg, Prágában és a nagyobb városokban pedig a német lett a polgárok nyelve.

„Meine Prager verstehen mich”, a prágaiak, az enyéim, megértenek engem, mondta Mozart. A legtöbb időt azon az 1787-es őszön barátaikkal, Dušekékkel töltötték, a Mozart házaspár a macskás kocsmá közelében lévő szállodából át is költözött a cseh zenésztárs smíchovi házába, új operáját ott fejezte be a mindent az utolsó, legihletettebb pillanatra hagyó – vagy okos ritmusérzéssel tartogató – Herr Mozard. A *Prager Oberpostamtszeitung*, a helyi német nyelvű lap lelkesen és így, a nevet d-vel írva számol be Mozart operájának Nostitz-színházbeli bemutatójáról: „hozzáértők és zenészek véleménye szerint Prágában soha nem adtak elő

hasonlót”. Mozartnál a kapkodás és határidők nyomása szinte mindig termékeny volt.

Franz Anton Nostitz, a sziléziai származású német gróf gyönyörű színházán ma is a „Patriae et Musis” felirat szerepel. A nagy csehországi birtokokat elnyerő Habsburg-hű nemes egyik célja a német nemzeti érzület erősítése volt, a hazára tett utalás erre vonatkozott. Ez persze a modern nacionalizmus születése előtt történt, és az egységes „Németország” sokak számára csak álomkép volt. A dinasztiák uralkodása pedig a valóság. Álomkép volt akkor „Németország”, éppúgy, mint a „Cseh Királyság” – és a színházak egyik célja a következő évtizedekben is a „német” és a „cseh” identitás kialakítása és erősítése volt. De Nostitz és impresszáriója, Pasquale Bondini még nem volt nacionalista. Bondinit egyszerűen a siker és a minőség érdekelte – és a *Figaro házassága* kirobbanó prágai sikere után megbízta Mozartot egy új opera megírásával. Az *Il dissoluto punito*, ismertebb nevén a *Don Giovanni* így született meg. Az utolsó, kegyelemteljes pillanatokban. Amikor felhangzottak a nyitány dallamai, a kortársak joggal érzhatték, hogy soha nem hallottak korábban hasonlót.

3.

„Ez nagyon csehszlovák”, emlékszem, néhány magyar barátom szófördulata volt ez az 1980-as évek végén. Bumfordi bútorokra és háztartási gépekre, rossz hajviseletre és ruhadarabokra mondták előszeretettel a jelzőt. Benne volt ebben a kommunista ipar és divat bornírtságáról alkotott kép éppúgy, mint a provincializmus fullasztó és elszomorító látványa. Aztán sokáig nem hallottam ezt a szót, de amikor kiszálltam Duchcov vasútállomásán, rögtön eszembe jutott.

Mintha egy másik korban találtam volna magamat. A váróteremben az emeleti karzaton „Minilegoland” volt valaha, gyerekjátékokat árusító üzlet, erre utaltak az egykor harsány, kopott dőlt betűs feliratok, de a zöldes ablakok tört fényében most csak a karzat üres sziluettje látszott a magasban. Ilyen lehetett mindez az 1960-as években is. A poros, de erős fényben a karzat elérhetetlen látomásként lebegett. Vajon miért van ilyen széles karzata egy vidéki vasútállomásnak, morfondíroztam. Az odavezető széles, akár palotába is illő, csupasz lépcsőfokokat már nem lehetett megközelíteni, két régi pad állta utunkat. Az egyik padon vastag, bundaszerű ruhákba bugyolált parasztasszony ült, egyik szatyrából krumpli, a másiktól dunsztosüvegek kandikáltak ki. A teliüveg ablakok előtt meztelen lányszobor, különböző színű műanyag székek és száradó növények keretezték a csendéletet. A parasztasszony éppolyan mozdulatlan volt, mint a virágok és a fehérén görnyedő lányakt. Az ablakon túl látszott a Duchcovba vezető országút, a mezők, a harsogó, ébredő tavasz. De a megbarnult álmennyezet alól, az ólmos és végtelennek tűnő nyugalom műanyagzagából nehéz volt kiszakadni, visszahúzott a múlt, az ismerős és viszolygató emlékek, első csehszlovákiai emlékeim.

Azt hiszem, kisgyerekként Csehszlovákiában voltam először életemben külföldön. Négy-öt éves lehettem. Szürkeségre emlékszem, fémes ízre, gyomorforgató szagokra, étel furcsa ízére, egy ágy keménységére, bezártságérzetre. Mindez

valahol az ország délkeleti részén volt. Első élményem az idegenségérzet. A más-ság érzése. Idomtalannak tűntek a háromszög és kocka alakú házak, a nyelvből semmit sem értettem, az emberek morcosak voltak, konfekcióruháikban mintha elvesztették volna egyediségüket, felcserélhetőek lettek. Mindez nyilván túlzó, sőt nem is igaz – mert az élet mindig végtelenül bonyolultabb, mint azt mi elképzel-jük és érzékeljük –, de személyes. Magyarként aztán folyamatosan azt hallottam, hogy Szlovákia a régi Magyarország része volt, és „elvesztettük”. E nemzeti fájdalmat, amit honfitársaim sok évtized után sem tudtak feldolgozni, milliók vetít-tették Csehszlovákiára, az új államra, mely ördögi ügyességgel rabolta el, vélték, az ősi területeket, az egykori magyar Felvidéket, a magyar történelem emlékeit, várakat és városokat, kastélyokat és templomokat, melyek már nem tartoznak az anyaországhoz, „idegenek” kezén vannak, akik meghamisítják a múltat, és nem hajlandók tudomást venni a magyarok fájdalmaról. Szomorú, részben érthető, részben autisztikus érzés volt ez. Bizonyos elemeket részletesen és elképesztően pontos nagyításban látott a nemzet, más részletekről pedig szó sem esett. Az összefüggéseket kevesen akarták látni.

Csehszlovákia nyugati részét pedig, amikor hosszabb-rövidebb időt töltöttem Bécsben, egyre inkább osztrák perspektívából kezdtem látni. Ausztria számára – másképp ugyan, mint Magyarország számára – Csehország szintén elve-szett ország volt. Az elvesztett ország. Büszkék voltak rá, de kissé le is nézték. Ausztriában, bár persze vegyülnek nosztalgikus hangok a cseh tartományokra való emlékezésbe, nincs revánsvágy. Felnőtt néhány nemzedék, akik – elsősor-ban a hitleri trauma után – még a gondolatát is elvetik ennek, sőt mosolyog-va és magabiztosan tiltakoznak bármiféle ilyen vagy hasonló gondolat ellen. Magyarországon más volt a helyzet a királyság összeomlása után, hiszen a mai Szlovákia több mint kilencszáz évig a Magyar Királyság szerves része volt. Az elvesztett területek iránti nosztalgia Magyarországon a mai napig átszővi a köz-élet és a magánélet szféráit. Ennek intenzitása évről évre csökken, de csak lassan. A görcs Csehszlovákia, Csehország és Szlovákia közéletét és magánéletét is jel-lemezte – és jellemzi.

A „Ziegelböhm” vagy az „ablakostót” más nyelvekre fordítása meglehetősen nehéz, egy-egy (meglehetősen alantas munkát végző) munkás és egy-egy nép-csoport fensőbbesleges megjelölésére szolgált az Osztrák–Magyar Monarchiában a német és a magyar (tehát az „uralkodó”) népnyelveken. Akárhogy is, Bécs és Budapest pompás palotáit és körútjait nagyrészt nem osztrákok és magyarok, hanem éhbérért foglalkoztatott, nehéz körülmények között élő csehek, szlo-vákok, románok, szlovének, szerbek, horvátok és mások építették föl. Akiktől mielőbbi asszimilációt is vártak az osztrákok és a magyarok, miközben rossz viccek sorát gyártották róluk. És mindezen az sem sokat árnyal, hogy sok osztrák és magyar kisémbert is nyomorúságos viszonyok között élt a körutakon túl. Ha figyelmesen sétálunk Bécs és Budapest körúton túli utcáin, számos cseh és szlo-vák politikus, tanító, pap, író, költő emléktáblájára is bukkanunk – hiszen Európa legnagyobb területű államának fővárosai nemcsak a fizikai munkások százazereit

vonzották, hanem az elitet is. Közülük sokan küzdöttek a csehek és a szlovákok függetlenségéért.

A függetlenség és az önállóság ténye szinte hihetetlen lehetett a 20. század elején. A vélt és valós fenyegetettségérzet – hogy mindez elveszthető, a korábbi állapot visszaállítható, és „Csehszlovákia” csupán álomnak bizonyul – a század folyamán számos tette sarkallta az államot és polgárait. Ez az állam, a csehszlovák fura kedélyességével mintha valaminek a végét mutatta volna. Mintha a kalandvággy és a felejtés jutott volna uralomra. Ráadásul nem is erőszakkal, hanem szinte véletlenül, mert ami előtte volt, az Osztrák–Magyar Monarchia, annyira előregedett és elerőtlenedett, hogy önként adta át a helyét az újnak. Nem volt hosszú polgárháború, nem voltak véres leszámolások, nem volt milliók halálát követelő éhínség, nem tizedelték meg tudatosan a lakosságot, nem gyújtották fel udvarházak és kastélyok százait. Erőszakra, leszámítva néhány szomorú és drámai csúcspontot, nemigen került sor, ellentétben sok országgal és felbomló birodalommal. Az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság a felbomlás pillanataiban – megint csak leszámítva néhány szomorú és drámai csúcspontot – nem harcolt, nem állt ellen a felbomlásnak. És végül Csehszlovákia sem külső agresszor által szűnt meg, hanem belső okok miatt – főleg a csehek és a szlovákok miatt.

Kint közben ébredt a természet. A duchcovi vasútállomásról a városba vezető nagyjából félórás úton a fakadó rügyek között, a tél hidegével birkózó, néhol gyenge, néhol már erős napsütésben Rilke sorait ismételtetem: „Belém nyilall / gyöngéd cseh népi dallam, / szívembe surran halkán / s már fáj a dal”, és a néhány nappal korábban Prágában látott *Don Giovanni* dallamait dúdoltam magamban.

Duchcovba, német nevén Duxba rég vágytam. Vonzott a rövid, arisztokrati-
kus Dux – a prózainak hangzó cseh Duchcovval kevésbé voltam kibékülve – és Giacomo Casanova, aki itt élt öregkorában, és itt is halt meg, a Wallenstein grófok kastélyában, ami a városka központjában áll, meglehetősen romos állapotban. A nyugat-csehországi Dux valóban „kisváros”, kevés helyen érezzük vidék és város, a mezők, erdők és az urbánus lét ilyen intenzív közelségét. A kastélyban a családi galéria fő helyén Anthony van Dyck képe látható, a család legnevezetesebb tagjáról festette, Albrecht von Wallensteinről, a legendás hadvezérről, a borzalmas harmincéves háború hősről, Friedland hercegéről. Casanova könyvtáros volt itt, és a kastélyban írta 1785 és 1798 között *Histoire de ma vie* címmel hosszú és pompás önéletrajzát. Franciául írt, Csehországban, egy osztrák–cseh gróf kastélyában, távol szülővárosától, Velencétől.

Filozófusnak és kereszténynek tartotta magát utolsó éveiben. Az biztos, hogy író volt, nagy író. Állítólag ott volt a *Don Giovanni* prágai premierjén. De erről nem írt, nem tudjuk, mit érzett. A kastélyban csak néhány kép és bútordarab emlékeztet Casanovára. Látható a szék, melyben meghalt és íróasztala, ahol állítólag élete történetét leírta. A többi elpusztult; sírját nem találják. Az egyik folyosón fehér mellszobor áll, az öreg szívtipró arca fanyar mosolyra torzul, hosszú árnyékot vet a falon. A szobor előtt friss vörös rózsza. Önszáműzetésének

helye inkább csalódást kelt. Csak a könyve él. Duchcov a Casanováról elnevezett szállótól (rikító prospektusa hatásvadász, a csábítóhoz nem igazán illő erotikát sugároz) eltekintve nem tud sokat kezdeni ezzel az örökséggel.

4.

„Politické rozhovory zakázány”, „Politische Gespräche verboten”, politikáról tilos beszélgetni, olvasom a kocsmá falán. Jó- és rosszízű is lehet a figyelmeztetés. A tiltás a náci időkben horogkeresztes címer alatt jelent meg, ma inkább mementó a sörreklámok és a népszerű politikusokat, Václav Havelt meg a hercegből lett, egyszerre cseh és osztrák identitású (azaz talán igazi közép-európai) egykori külügyminisztert, Karel Schwarzenberget ábrázoló képek között. Az egyik asztalnál a štamgast, törzsvendég felirat olvasható, hasonlóan sok osztrák kocsmához, ahol a vendégek e kis baráti körben nagy dolgokról: főleg nőkről és politikáról beszélgetnek. Többnyire békésen. Elöttem Vídeňský fiagr guláš gőzölög, a bécsi Fiakergulasch cseh változata. Bécsben sült virslit, tükörtojást, savanyú uborkát és zsemlegombócot adnak a nagy pörkölt marhahúsdarabok mellé, itt apróra vágott sonkát, uborkát és főtt tojást kevernek a gulyásba, és „bécsi gombóccal” tálalják. Többször meséltem erről az ételről magyar honfitársaimnak, akik undorral vegyes döbbenettel hallgatták az étel receptjét, és az igazi magyar pörkölt megcsúfolásának tartották a nehéz munkát végző, gyakran hóban-fagyban dolgozó bécsi kocsisok (sokuk cseh származású volt, éppúgy, mint sok remek bécsi szakácsnő) eledelét, de nekem ízlett, Bécsben is, itt, Duchcovban is.

A „kis” és a „nagy” történelmen gondolkodom közben, amiről a filozófus, Jan Patočka ír, meg a kétfajta cseh, azaz a *böhmisch* és a *tschechisch* karakterről. Mitől „kicsi” vagy „nagy” a történelem? Mitől „kicsi” vagy „nagy” egy ország? Mi az „európai” és mi a „nemzeti”? Čechy, Böhmen, azaz, nem találok jobb szót, Bohémia tágasabb képzetek valóságos mesebirodalmát és könyvek sorát nyitja meg – Shakespeare-től sokakon, például az itt született osztrák írókon, Adalbert Stifteren, Rilken, Franz Werfelen és Kafkán át egészen Ingeborg Bachmannig –, mint a prózai Česko, Tschechien, Csehország, vagy a még komolyabban hangzó Cseh Köztársaság.

A prágai kommunista kormányok által többször is hallgatásra kényszerített Patočka szerint hazája a középkorban elvesztette „nagyságát”, és Ausztria – a nagy „Haus Österreich” – részeként kezdetét vette a „provinciális történelem, Csehország kis történelme”. A cél aztán a 19. század folyamán a nemzet – elsősorban nyelvi – emancipációja volt. A tudomány és a művészet is ennek rendelődték alá. Azoknak a tudósoknak és művészeknek, akiknek „ez a keret szűk volt, kénytelenek voltak legalább részben nemzetközi körökben és idegen nyelveken érvényesülni”.

A cseh társadalom lényegében „falusi lakosságból és kispolgárokból” állt. „A nemzeti konszenzus érdekében – írja Patočka – az egyénekre gyakorolt nyo-

más gátolta a kimagasló szellemi teljesítmények létrehozását és tetterős, európai látókörű politikai személyiségek megjelenését.” Ez persze nem cseh jelenség; a nacionalizmus hasonló dinamikával működik világszerte. De e nagy 20. századi cseh filozófus mellett érvel, hogy hazájában a felső rétegek hiánya – pontosabban az, hogy ezek nem csehek, hanem osztrák identitású nemesek és polgárok, sőt, tudósok és művészek voltak – gátolta az egészséges nemzettudat kialakulását. Meglehetősen meggyőző érvelés; olyan egymástól távol lévő országokban találunk analógiákat, mint a sokáig szintén „idegen” elitek alatt élő Észtország vagy éppen Románia. A „modern, programszerű” cseh nemzeti eszme Patočka szerint „kisszerűvé süllyedt”, ugyanakkor „ezt abban a reményben tette, hogy saját nyelve és hagyománya révén van esélye az eredetiségre”. Azaz a *böhmisch* feláldozta a *tschechisch* oltárán. Az országot a nemzet oltárán. Azt már én teszem hozzá, hogy a bécsies-osztrákos formák tudatos vagy tudatlan másolata a pörköltfogyasztás módjától a törzsvendégek kedélyes – és talán úri mintákat másoló – diskuralásán át a rigorózus bürokratizmusig mégiscsak ezer formában jelent meg, átszűrve és eltorzulva, az 1918 után létrejött Csehszlovákiában is. A cseh nacionalizmus osztrák kedélyességgel párosult. A *tschechisch* a felszínen győzött – de a mélyben öntudatlanul is *böhmisch* maradt.

Pedig 1918 után a csehek – hol lassan, hol hirtelen, hol finoman, hol drasztikus eszközökkel – megpróbálták kivetni magukból Bohémiát és Ausztriát. Eltávolították a kétnyelvű utcatáblákat, megszüntettek színházakat, újságokat, egyetemeket, aztán, miután a nacionalizmus a 20. század közepén elérte – talán utolsó – csúcspontját, kivették magukból német nyelvű honfitársaikat is. Több millió „szudétanémet” – azaz egykori osztrák – hagyta el néhány hónap alatt ősei földjét. Így lett tisztán cseh város például Budweisből, Egerből, Reichenbergből vagy Iglauból, így született meg České Budějovice, Cheb, Liberec és Jihlava, így költöztek be a régi házakba az új lakók, így próbálták feldolgozni és megmagyarázni a múltat és a hagyományok megszakításának hirtelen aktusát. *Böhmen* így lett *Tschechien*. Népek együttélése sosem felhőtlen. Az egyik mindig uralomra tör a másik felett. Erdemes akár futó pillantást vetnünk a gyarmatosítás borzalmas – részben, és talán nagyrészt feldolgozatlan – történetére, de akár Anglia iszonyatos Írország-politikájára, hogy megértsük, minden birodalom és nemzet rejt borzalmas emlékeket a lelkek közös pincéjében. Mindez nem felmentés, csak óvás: ne ítéljünk elhamarkodottan.

A múlt persze állandóan elő-előbukkan a régi-új városokban. Amikor hosszabb időt töltöttem Prágában, rá kellett jönnöm, hogy Európa egyik leggazdagabb városában és országában vagyok. A kontinens közepén a legjobb olasz, francia, flamand, spanyol, magyar, osztrák, német, svájci, angol mesterek, művészek, tudósok alkottak. Prága kozmopolita volt és provinciális, nemzeti (cseh és osztrák értelemben egyaránt) és nemzetek fölötti. Az örök Prága, éppúgy, mint Bécs, békésen és szelíden fogadta magába mindezeket a hatásokat. Bohémia az évszázadok során Ausztria testvére lett. Hogy mostoha- vagy édestestvére-e, a jövő fogja megmutatni.

5.

Kroměříž az egyik legszebb kisváros, ahol valaha jártam. Német neve, Kremsier, a szóvégi hosszú í-vel könnyed, cseh neve pedig a sok szóvégi, nehéz, egymás mellett hemzsegő, a mássalhangzók hangértékét módosító, fordított kalapra emlékeztető jellel, a hačekkel mintha egy nyelvlecke nyelvtörő szava lenne. Minden a helyén van itt, kényelmes, arányos, komfortos, az arany kakasról elnevezett főtéri szálloda, a Hotel U Zlatého kohouta éppúgy, mint a fekete sasról elnevezett Černý Orel söröző, és ízletes, mint a kissé pikáns hermelines-torma-krémes szendvics, a chlebiček, vagy az ecetben pácolt kolbász, az utopenec.

A közeli Olomuc – németül Olmütz – érsekei építették a kastélyt, ami, ellentétben sok cseh várral és kastéllyal, nem lebeg elérhetetlen magasságban: kertjeivel együtt harmonikusan összenőtt a várossal. Nemesi és polgári barátságosan megfér Kroměřížben. Olmütz érsekei közül többen is a Habsburg családból kerültek ki, köztük Rudolf, Lipót császár fia, aki Firenzében, a Pitti-palotában született, Beethoven tanítványa és barátja lett (aki neki ajánlotta a *Missa Solemnist*), és nemcsak a zene szeretetét hozta Kremsierbe, hanem a toszkán szellemet is. Minden érsek hozzatott valamit a kastélyhoz és a kerthez, és a végeredmény egy gyönyörű, a történelem viharaitól megkímélt, sértetlenül fennmaradt épület- és kertkomplexum lett, képgalériával és angolparkkal, óriási tükörteremmel és kínai pavilonnal, méltósággteljesen sétáló pávákkal és barokk szimmetriájú szigorú díszsövényekkel, trónteremmel és antikizáló pompeji oszlopsorral, egzotikus állatokkal, mesterséges barlanggal, pálmaházzal és gótikus műromokkal.

Amikor a Habsburgok dinasztikus uralma 1848-ban veszélybe került, az uralkodó és családja Olmützbe, a birodalmi gyűlés pedig ide, Kremsierbe menekült a közeli Bécsből. Az olmützi érseki kastélyban lett császár a 18 éves Ferenc József, a kremsieriben pedig a számos tartomány képviselői a „Haus Österreich” megreformálásáról vitáztak. A kremsieri alkotmánytervezetben szerepelt nemzeti alapon szervezett autonóm területek létrehozása – Csehországon belül is. De ez soha nem valósult meg. Egyrészt azért, mert ezt az alkotmányverziót Ferenc József akkor túlságosan liberálisnak tartotta összbirodalmi szempontból. Másrészt a cseh rendek sem szorgalmazták, hiszen királyságuk lakóinak közel negyven százaléka nem cseh anyanyelvű volt. Az etnikai szempont nem esett egybe se az osztrák, se a cseh történelmi perspektívával. A csehek az Osztrák–Magyar Monarchiában lényegében ugyanazt szerették volna, mint a Magyar Királyság – jobb geopolitikai pozícióban lévő – elitje: egy soknemzetiségű Cseh Királyságot – cseh irányítással. Ez 1867 és 1918 között nem volt lehetséges. A dualizmus – azaz a két ország és nemzet uralmára épülő rendszer – nem engedte más nemzetek egyenjogú részvételét az állam vezetésében. Ausztria kapott fél évszázadnyi haladékat a történelemtől. Aztán a soknemzetiségű Csehszlovákia kapott nagyjából háromnegyed évszázadnyi lehetőséget a történelemtől. Közben történetverziók és makacs nemzeti mítoszok feleseltek egymással. Nem lehettek szinkronban, mert féligazságokból álltak, amik egymásnak feszültek. A feszülés a 19. század folyamán egyre erősebb volt, a 20. században pedig egyre gyengébb, de a 21.

században sem szűnt meg. A jövő majd megmutatja, hogy végleg elgyengülve átadja-e a helyét valami másnak, vagy újra megerősödik-e.

Kroměřížben, a történelemtől megkímélt kastély békés angolparkjában a történelemgyötört Csehország a realitás, Bohémia pedig politikai és poétikai utópiának tűnik, hasonlóan Shakespeare álomszerű Bohémiájához, amely a *Téli regében* a tengerparton fekszik. „Nincs rejtélyesebb a nevek világlásánál és e nevekhez való ragaszkodásunknál” – írta Ingeborg Bachmann. A nevek víziói persze más és más jelentenek cseheknek, szlovákoknak, osztrákoknak, magyaroknak. A költőről nem is beszélve.

Köztük pedig ott feszül ezer és ezer személyes vízió, személyes és családi drámák, szerelmek, üldöztetés, halál, felejtés és nosztalgia. A modern osztrák irodalom legnagyobbjait olvasva egyszerre érezhető a – nagy és kis – történelmi perspektíva, az ettől a történelmi súlytól való megszabadulás vágya és a tisztán művészi, tisztán emberi megragadásának kísérlete. Az osztrák irodalom sajátos Ausztria- és Bohémia-víziói Robert Musiltól Thomas Bernhardig, Ingeborg Bachmanntól Paul Celanig, Hermann Brochtól Peter Handkéig nagyon eltávolítanak a valódi Csehországtól. Egyszerre súlyosan és játékosan. Mintha egy komor, félelmetes, roppant hegyvonulat előtt kristálytisztá, sebesvízű patak csillogását látnánk, miközben, Ingeborg Bachmann idézve, „könyörtelenül vár a tenger”, a szabadulás, és a költő legfőbb kívánsága, hogy a „tengernyi végtelenbe” jusson.

A „Haus Österreich” szókapcsolat egyszerre utal a roppant területeket birtokló Habsburgokra, Ausztriára, magára a birodalomra, egy nemzetek fölötti struktúrára, Európára, egy közös, nagy házra, ahol sokan élnek együtt – ki jobb, ki rosszabb körülmények között, de nagyjából békésen –, és, felbomlása után, mindezek emlékeire is, egyfajta meseországra, melybe rémálmokat és vágyálmokat egyaránt vetíthet politikus éppúgy, mint poéta. *Bohémia a tengernél fekszik* című verséről Bachmann később azt mondta, hogy a „hazatérésről” írta. Számára Bohémia nem „altösterreichisches Wunschland” volt, nem egy a régi Ausztria tartományai közül, és nem is csak a szépség és a béke vágyott országa. Ellentmondásokkal teli az ő országa, valós és illuzórikus, el-eltűnő és előbukkanó, nyelvileg éppúgy, mint tartalmilag. Mind bohémiaiak lehetünk, és mind reménykedhetünk ebben az országban, írja versében. Akárcsak Shakespeare, Ingeborg Bachmann is a tenger mellé álmodta Bohémiát. Talán azért, hogy a végső hazatéréskor közel legyen a tengerhez.

Margaret Atwood

A nő, aki nem tudott a hibás szívével élni

*Nem a szerelem szimbólumára
gondolok, nem sütőformára és
nem is tortadíszre, nem a szívre,
amelybe belophatja magát valaki,
amelyet össze lehet törni;*

*erre az izomkötegre gondolok,
amely lilásan húzódik össze,
rángó bicepsz, porcborításban,
faggyúhártyásan, ez a különnc, elvonult
remete, páncél nélküli teknős,
ez az egytűdönnyi vér, ez az egy
boldogtalan tányérra is kevés.*

*Minden szív egymaga lebeg
a sötétség mély óceánjaiban,
kiszolgáltatottan és csillámlón,
négy szája tátog, mint a halaké.
Azt mondják, dobog a szív:
ennyi elvárható, a szív
állandó küzdelme a fulladás ellen.*

*Ám a legtöbb szív azt is mondja, akarok,
akarok, akarok. Az én szívem
még ennél is kétszínűbb,
és nem gonosz ikre szólít, mint hittem.
Azt mondja, akarok, nem akarok,
akarok, aztán szünetet tart.
Arra kényszerít, hogy figyeljek rá,*

*és éjjel éberem figyel
a harmadik szem infravöröse,
míg alszik a másik kettő,
de nem árulja el, mit látott.*

*Egyre csak hallgathatom
alkalmatlankodását, éjjeli lepke sercegését,
botladozó dobszót, egy gyermeköklöt,
ahogy a rugós matracot püföli:
akarok, nem akarok.
Hogy lehet ilyen szívvel élni?*

*Már rég feladtam a reményt, hogy dalom
egyszer kielégíti vagy megnyugtatja majd.
Egy éjjel csak annyit mondok neki:
Szív, maradj nyugton.
És nyugton marad.*

Öregkori dagerrotípiá

*Tudom változom
megváltoztam*

*de kié ez a méla arc
himlőhelyes hatalmas kerek
ott lebeg az üres papíron
akár a teleszkópban*

a szemcsés hold

*felkelek székekből
a gravitáció vonzása ellenében
megfordulok
és kimegyek a kertbe*

*a zöldségek közt forgolódom
hatalmas fejem
visszaveri a napfényt
arcom himlőhely-hasadékai
árnyékban szem-
gödröm 2 kráter*

*a csapások mentén
keringek
az almafák körül
fehér fehér forgás
körttem csillagok*

*éppen felfal
elevenen a fény*

Olvastam egy tudományos cikket

*Lefotózták az agyat,
és itt van a képe, tele van
ágakkal, ahogy mindig is hittem,*

*ahányszor megjössz, az elektromosság,
mikor meglátlak, hatalmas
faként ágaskodik koponyámban, gyökereim integetnek*

*Föld, rostjai
eltemetett dolgokat fednek be, elfeledett szavaid
a fejemben vannak elföldelve, mohó
vörös, kék és rózsaszín kémiaja
kuszán erezett, akár egy levél
hálózata, vagy tengeri tájkép
korallokkal és fényes csáppokkal*

*Megérintelek, megképződöm benned
valahol összetett
fényfonálként*

Rajtam pihensz és vállam elbírja

*súlyos, hihetetlen,
sugárzó napokkal,
egy új bolygóval, egy benned elmerült
népességgel, egy fel nem tárható
elvesztett civilizációval terhes
koponyádat:*

*kezem egy totális univerzum
kontúrjait kutatja, különféle
színeit, virágait, felfedezetlen
állatait, vadságát vagy derűjét*

*más levegőjét
karmait*

paradicsomi vizeit

Jegyzetek egy vershez, amelyet nem lehet megírni

(Carolyn Forchének)

i

*Ez az a hely,
amelyről inkább nem tudnál,
ez az a hely, amely beléd költözik,
ez az a hely, amelyet elképzelni sem tudsz,
ez az a hely, amely végül legyőz majd,*

*ahol a szó miért összeaszik és kiüresíti
magát. Ez az éhínség.*

ii

*Nincs vers, amit megírhatnál
róla, a homokbányák,
ahol oly sokakat eltemettek
& kiföldeltek, a kibírhatatlan
fájdalom még mindig ott van a bőrükön.*

*Ez nem tavaly történt,
vagy negyven éve, hanem múlt héten.
Ez régóta történik,
ez most történik.*

*Melléknévkoszorúkat gyártunk rájuk,
számláljuk őket, akár a gyöngyöket,
statisztikát készítünk belőlük & litániát,
aztán olyan verset, mint ez is.*

*Semmi sem működik.
Olyanok maradnak, amilyenek voltak.*

iii

*A nő a nedves cementpadlón fekszik
a végtelen fény alatt,
tűnyomok a karján,
hogyan leállítsák az agyát,
és csodálkozik, miért haldoklik.*

*Azért haldoklik, mert azt mondta, hogy.
A szó kedvéért haldoklik.
Az ő teste, némán
és ujjak nélkül, írja ezt a verset.*

iv

*Műtetre hasonlít,
de nem az,*

*és a széttárt lábak, a nyögések
& a vér ellenére sem szülés.*

*Részben munka,
részben a képesség közszemlére tétele,
akár egy concerto.*

*Lehet jól
vagy rosszul csinálni, mondják maguknak.*

Részben művészet.

v

*E világ tényeit tisztán
csak könnyek függönyén át lehet látni;
miért mondd hát nekem,
hogyan valami gond van a szememmel?*

*Tisztán látni, meghökkenés nélkül,
elfordulás nélkül,
gyötirelem, a szemek kipeckelve
pár centire a naptól.*

*Mégis mit látsz akkor?
Egy rossz álom, hallucináció?
Látomás?
Mit hallasz?*

*A borotoapenge a szemgolyón
egy régi film részlete.
Egyben az igazság.
Neked kell tanúbizonyságot tenni.*

vi

*Ebben az országban azt mondhatod, amit akarsz,
mert úgysem fog senki hallgatni rád,
szóval elég biztonságos, ebben az országban megpróbálhatod
megírni
a verset, amelyet nem lehet megírni,
a verset, amely semmit sem
talál föl és nem is mentetet semmit,
mivel te mindennap feltalálsz és menteted magad.*

*Másutt ez a vers nem találmány.
Másutt ez a vers bátorságot kíván.
Másutt ezt a verset meg kell írni,
mivel a költők már mind meghaltak.*

*Másutt ezt a verset úgy kell megírni,
mintha már meghaltál volna,
mintha már nem lehetne mit tenni
vagy mondani, hogy megmenekülj.*

*Másutt meg kell írni ezt a verset,
mivel ennél többet tenni nem lehet.*

Mohácsi Balázs fordításai

Margaret Atwood (1939) kanadai író, költő, irodalomkritikus, feminista aktivista. A *Gótika a vadonban. Kanadai angol nyelvű költők* című antológiában, illetve a *Versumon* megjelent összesen nagyjából másfél tucatnyi versén kívül elsősorban prózái olvashatók magyarul, közöttük például a híres *A szolgálólány meséje*.

Balajthy Ágnes

Gileád: utolsó évad

(Margaret Atwood: Testamentumok)

A 2019-es év valószínűleg legnagyobb várakozással övezett, azonnali díjesőt, lelken-dező kritikákat és jókora példányszámot elérő irodalmi műve nem más, mint egy 80 éves női alkotó 1985-ös regényének folytatása. Az irodalmi világsikerek általában nem ilyenek szoktak lenni – Margaret Atwood előzetes várakozásokat (és elvárásokat) folytonosan kisiklató írói működésében azonban pont az a jó, hogy ilyen meglepetésekkel szolgál. *A szolgálólány meséje* remek példa arra, hogy egy irodalmi alkotás nemcsak saját keletkezé-si idejének társadalmi-közéleti problémáira képes rávilágítani, kérdésvetéseit egy másik érában is időszerűnek bizonyulhatnak. (Mégpedig úgy, hogy ez a megvásárolt példány-számokban is tükröződik, a szerző ugyanis a millenniumi nemzedékből szerzett magának egy új és kifejezetten elkötelezett olvasótábor.) Az Atwood-mű újrafelfedezéséhez a 2010-es évek politikai klímája mellett hozzájárult persze korunk legfontosabb médiuma, a sorozat is. A Hulu immár harmadik évadát megélt adaptációjának köszönhetően ugyanis jóval többen ismerik Gileádot, mint amennyien olvastak róla. A színmegnevezések szimbolikus jelentésrétegeivel sokat játszó Atwood-szöveg leírása („Az arcomat keretező főként kívül minden piros rajtam: minket a vér színe határoz meg. A bő, bokáig érő ruha felül be van ráncolva a mellet takaró széles gallér alatt, az ujjja puffos. A fehér ellenzős főként is előírásos viselet; célja, hogy ne lássunk, és minket se lássanak”) a sorozat vizuális világában egy azonnal felismerhető képpé rögzült. A Szolgálólány-ruha hamarosan mémek forrásává, Halloween-kosztümmé, nőjogi tüntetések elmaradhatatlan kellékévé, a metoo mozgalom egyik emblémájává vált. Atwood – aki interjúi, médiaszereplései és a sorozatban való kameója révén folyamatosan jelezte, hogy nem csupán passzív elszenvedője a regény felé irányuló kitüntetett figyelemnek – magára *A szolgálólány...-kultuszra* is reflektált, amikor megírta annak folytatását *Testamentumok (The Testaments)* címen.

Új regényében a szerző ismét a „talált kézirat” (avagy hangfelvétel) motívumával operál, melyből ezúttal azonban hármat illeszt fejezetenként egymás mellé. A könyv az „Ardua Hill-i holográf”-fal, azaz Lydia néni titkos végrendeletével indít. A gileádi nőiskolák rettegett vezetőjének feljegyzései mellé két olyan szöveg darabjai kerülnek, melyek inkább a „testamentum” kifejezés tövének „tanúskodni” jelentésével hozhatóak összefüggésbe. Ezek a Gileádban szocializálódott Agnes Jemima és a Kanadában felnövekvő Daisy tanú-vallomását tartalmazzák, akiket látszólag egy világ választ el egymástól – útjuk, ahogy azt sejteni lehet, egy ponton azonban összeér. A regényvilág eseményeit elsősorban kettejük egyre nagyobb bátorságról (vagy épp kétségbeesettségről) árulkodó tettei generálják, a szálakat a háttérből azonban mindvégig a lenyűgözően agyafúrt Lydia néni mozgatja. Nemcsak ő az, akit már *A szolgálólány meséjéből* is ismerhetünk, hiszen – a regényidő sík-ján körülbelül 15 évvel az ő elbeszélésében feltáruló történések után járunk – végül maga Fred is felbukkan benne. Legalábbis hamar erre a következtetésre juthat minden Atwood-

rajongó, és ezt a gyanút erősíti meg a 13. gileádisztikai szimpózium kötet végére illesztett kivonata is, melyben a szintén régi ismerősként visszatérő Pieixoto professzor számol be a „nagy jelentőségű felvételek” és a két „látványos lelet” közötti lehetséges kapcsolatról (598). A *Testamentumok* tehát számos (helyenként kifejezetten önironikus) gesztussal mutat vissza saját előszövegére, és folyamatosan számít olvasójának gileádisztikai ismereteire. Egy olyan hipotetikus befogadó számára, aki még nem olvasta *A szolgálólány meséjét*, az új regény valószínűleg csak korlátozott mértékben élvezhető: Agnes és Daisy identitáskezesésének eredménye egy ilyen nézőpontból például sokkal kevésbé hat csattanószerűen. Mindez izgalmas kérdéseket vet fel: mit is jelent akkor az, hogy a *Testamentumok* „folytatás”? Mennyiben függetleníthető ez a gyakorlat a sorozatok logikájától? Lehet-e – és kell-e – hierarchiát felállítani a két mű között?

Abban a tapasztalatban, melyben egy (jól megírt) disztópia részesít bennünket, különös módon munkál együtt idegenség és ismerősség érzete. Felforgató és nyugtalanító az, ahogy egy, a hétköznapiaink közegétől gyökeresen eltérő világba vezetnek be, amely mégis emlékeztet a miénkre. A bennük elképzelt(etett) rossz helyek embertelensége zsigeri és mellbevágó. Olvasásukat ugyanakkor egy olyan beavatási folyamatként prezentálják, melynek során – a protagonistákkal együtt – mi is megtanulunk eligazodni az új rendszer szabályai között, tűnjenek azok elsőre bármilyen kegyetlennek. A *Testamentumok* legnagyobb írói kihívása abban rejlett, hogy – ha Gileád víziója már adott – mi léphet eme hatásmechanizmus helyébe.

Úgy tűnik, Atwood stratégiája az, hogy kitágítja *A szolgálólány...* horizontját: többek között például azzal, hogy három elbeszélői perspektívát kínál fel számunkra. A fejezetek nyelvi megformáltsága is azt sugallja, hogy ezek az énelbeszélők hangsúlyozottan eltérő (és így egymást hol ellenpontoszó, hol kiegészítő) tudással rendelkeznek. A külvilág számára szigorú és kérlelhetetlen öregasszonynak tűnő Lydia néni titkos végrendelete tiltva van poétikus természeti képekkel, Burns- és Shakespeare-allúziókkal, ironikus-szarkasztikus kommentárokkal: a magasirodalom nyelvén szólal meg egy olyan világból, melyben elvileg már nincs irodalom. Szólamának játékoságát fokozza, hogy folytonosan kiszól jövőbeli, elképzelt olvasójához („Abban az esetben megsemmisíteném ezeket a szorgos munkával teleírt oldalakat – és velük együtt téged is, leendő olvasóm.” 466), jellemző módon ezt a kapcsolatot is hatalmi viszonyként megjelenítve. Holográfiájában nem is annyira végrendelezik, mint inkább vallomást tesz arról, hogy miként vált egy egykor sikeres feminista bírónőből – látszólag – Gileád nőtársadalmának keménykezü, riválisait egymás ellen kijátszó vezetőjévé. Tárgyilagosan számol be megalkuvásáról: akárcsak az 1984 Winston Smith-e, megtört a fizikai kínzás hatására, és inkább az életben maradást választotta, mint az értelmetlen halált. „De az arcomat a fürdőszobai tükörben nem tudtam igazán hova tenni. Ki ez az ember? Vonásaim elmosódottnak tűntek.” (225) – tekint vissza új karrierjének első pillanataira, és a „Ki ez az ember?” egész elbeszélésének kulcskérdésévé válik. Hiszen semmi sem garantálja, hogy az önmagát kiváló intrikusként ábrázoló nőalak vallomásosként ható mondatai nem vezetnek-e félre bennünket. Lydia néni a mű legösszetettebb figurájának bizonyul, akiről sokáig nem lehet eldönteni, hogy melyik szerepet érzi igazán magáénak – az igazságot osztó bírónőét vagy a rettegett vezetőét –, és hogy mi munkál benne erősebben: a hatalomvágy vagy a bosszúvágy.

A tükörbe nézés – valljuk be, meglehetősen sztereotip – motívuma visszaköszön majd a másik két főszereplő elbeszélésében is, akik életük egy-egy szakaszában szintén szerepjátszásra kényszerülnek, viszont Lydia nénival ellentétben sokáig valódi eredettörténetüket sem ismerik. Identitásuk bonyolultságát jelzi, hogy három névvel is rendelkeznek – egyiket születésükkor, másikat az anyjuktól való elszakadás után, harmadikat az Ardua Hallban kapják. (Ahogy arra az angolszász recepcióban többen utaltak, a családjuk

után kutató árvák szerepeltetésével Atwood a 19. századi angol regényirodalom egyik központi toposzát eleveníti fel.) Kettejük közül Agnes Jemimát ismerjük meg először, aki tanúvallomásában úgy szólal meg, mint egy oral history kutatás forrásszemélye. Már-már antropológiai beszámolókat imitálva ismerteti a nővé válás és a házasodás gileádi rituáléit, szokásrendszerét. Fontos, hogy elbeszélése nagyon finoman, de határozottan elutasítja azt a leegyszerűsítő, paternalista olvasatot, amely Gileádra (és a diktatórikus berendezkedésű rendszerekre úgy általában) csak az egynemű, szintiszta borzalom tereként tekint: „Úgy képzem, nem várnak mást, csak szörnyűségeket, de a valóság az, hogy sok gyereket szerettek és dédelgettek Gileádban is éppúgy, mint máshol, és sok felnőtt volt jóakarátú, bár esendő Gileádban is éppúgy, mint máshol.” (15) A két testvér alakját ellentétek és megcserélések révén formálja meg a szöveg. Habár a szelíd és engedelmes Agnes Jemima valójában még Jákób Fiainak hatalomra kerülése előtt született, mégis ő az, aki mindvégig azonosul a gileádi értékrend számos elemével. Vele szemben a gileádi születésű, de Kanadában felnövekvő Daisy jóval individualistább természetű lény: pont olyan, mint egy átlagos 21. századi kamasz. Miközben az ő reakciói képezik le a regény mintaolvasójának gondolkodásmódját – elutasítja az áldozathibáztatást, tisztában van azzal, hogy mi az a „beleegyezés” (consent), nem fogadja el az alárendeltséget –, furcsa módon az ő hangja a legkevésbé egyedített, az ő figurája van a legkevésbé pasztikusán megalkotva. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Atwood jobban tud gileádiul, mint egy mai fiatal nyelven. (Arról nem is beszélve, hogy Daisy esetében dramaturgiai következetlenségek is felmerülnek. A történet szerint a lány vállalja azt, hogy kémkedés céljából eljátssza a gileádiak hitére való áttérést. Gileádban viszont mintha teljesen megfeleledkezne arról, hogy szerepet kell játszania, és lépten-nyomon nyíltan kritizálja a rendszert.) Fredéhez képest, aki egy érzékeny, szemlélődő, meg-megrettenő figura, a *Testamentumok* mindhárom főszereplője jóval harciasabbnak és cselekvőképesebbnek tűnik – ugyanakkor kevésbé valószerűnek. (Ez a trend a Fredét akcióhőssé felnevesztő sorozatváltozatban is megfigyelhető.)

Az áramvonalasabbra gyúrt főszereplők felléptetésének köszönhetően a *Testamentumok* abban is különbözik előzményétől, hogy jóval akciódúsabb és feszítettebb tempójú a cselekménye. Titkos iratok ki- és becsempészése, robbantásos merénylet, öngyilkosságnak álcázott gyilkosság, áruhás szökés, tengeri menekülés – a kalandregények és a kémtörténetek megannyi kedvelt motívuma felbukkan a szövegben. Míg Fredé kopár szobája és a városban naponta megtett, változatlan útvonalai a rákényszerített szerep fojtogató szűkösségét szimbolizálták, a több helyszínen játszódó *Testamentumok* szereplői számára már jóval nagyobb mozgástér nyílik. (A térbeli mozgás egy fejlődési ívet is kirajzolhat: Agnes Jemima találékonyságának köszönhetően kitor a Feleségként neki szánt otthoni szférából, átkerül az Ardua Hallba, ahonnan a tengeren keresztül már egyenesen Kanadáig is eljut.) Arra is felfigyelhetünk, hogy az új regényben jóval explicitebb a biblikus dízletek mögött tomboló terror ábrázolása. Míg *A szolgálólány...*-ban az Együttvégezés tárgyilagos elbeszélése azért hatott annyira brutálisan, mert az erőszak egyébként inkább utalásos, nyomszerű formában jelent meg benne (holttestek a falon, a régi Glené eltűnése stb.), addig a *Testamentumok* elbeszélői kimerítő részletgazdagsággal számolnak be a feleség- és férjgyilkosságokról, kivégzésekről, kínvallatásokról, perverziókról és pedofíliáról. Továbbá, míg a korábbi Atwood-műben – a 20. századi disztópiáktól szokatlan módon – a technológia csak elhanyagolható mértékben játszik Jákób Fiainak hatalomátvételében, Lydia néni legendás mindentudásáról a folytatásban az derül ki, hogy szuperérzékeny lehallgatókészülékek és kamerák folytonos használatán alapszik.

Azaz, míg *A szolgálólány...*-t épp világlétesítő eljárásainak ökonomikussága tette annyira nyugtalanítóvá és nehezen felejthetővé, addig a *Testamentumok* legfontosabb hatáseffektusa a borzongató (vagy akár megnevettető) túlzás. Az eredmény pedig összességé-

ben egy jóval klisészerűbb, vagy legalábbis jóval több klisé megmozgató szöveg, mely mintha nem az irodalmi előzmény, hanem a többszörös mediális áttételek formájában létező, popkulturális terméké váló *A szolgálólány...* folytatásaként pozicionálná magát. Tulajdonképpen a filmes ábrázolásmód kódjai írónak vissza a szövegbe, mely a gyorsan pörgő cselekmény, a hirtelen fordulatok, a hátborzongató, horrorisztikus hatáselemek révén az új generációs sorozatok által generált befogadói elvárásokhoz igazodik. Sőt a mű az anti-trumpiánus *A szolgálólány...*-olvasatokhoz is csatlakozik az áthallások, a saját jelenünkre tett utalások révén – hiszen a kanadai szereplők diskurzusában a klímaszorongás és a metoo mozgalom jelszavai köszönnek vissza. Ugyanakkor jelzésértékű, hogy a szövegből hiányoznak azok az árnyalt, továbbgondolást igénylő nyelvi reflexiók, melyek átszőtték Fredé elbeszélését.

Új színként jelenik viszont meg a folytatásban a humor: a mű tele van szórakoztató – és ismét csak filmre kíváncsozó – dialógusokkal és szereplői kiszólásokkal. (Íme egy részlet a házassodástól rettegő lányokat kitárgyaló nénik beszélgetéséből: „Igen, a gondolat kísérletek során könnyen elszabadulnak a péniszek – válaszoltam. – Önálló életre kelnek.” 319) Amikor azonban Daisy a *Kill Bill*-ből ismerős egyérintéses módszerrel, a „szívleállást okozó ütással” teszi hatástalanná Vidala nénit, a mű már-már önmaga paródiájába fordul át. Az, ahogy az először egymás szöges ellentétének tűnő nővérek végül közösen, igazi testvérpárként küzdenek, ismét csak a tinisorozatok és a Young Adult regények dramaturgiáját idézi. A zsánerműfajok kódjaival folytatott játékok persze végigkíséri az Atwood-életművet, de másutt – például a *MaddAdam*-trilógiában – ez kevésbé kiszámítható módon történik. A *Testamentumok* egy kifejezetten pozitív végkicsengésű, gendertudatos kalandregény, melyben a női szereplők romantikus kapcsolatokról való álmodozás helyett a saját kezükbe veszik a sorsukat és együttesen megdöntik az elnyomó hatalmat. Cselekménye éppen ezért inkább az Atwood-rajongók által gyártott fanfictionok világát idézi, mintsem az előzményét, mely jóval összetettebb – és akár konfliktusosabb – olvasási lehetőségeket kínál fel. (Lásd például a rendszer elleni lázadás helyett inkább titkos viszonyára koncentráló Fredé viselkedésének feminista bírálatát.)

Persze a *Testamentumok* nem lenne Atwood-mű, ha nem tartalmazna egy újabb csavart. A regény ugyanis tud arról, hogy milyen közegbe érkezik; számos szöveg helyre reflektál arra, hogy Gileádból médiatermék lett. Daisy az iskolai dokumentumfilmekből ismeri a Szolgálólányok öltözetét, Pieixoto professzor is csinált egy tévésorozatot *Élet Gileádban* címmel, a szimpózium résztvevői már afféle disneylandesített Gileád-élménycsomagban részesülnek. („Egy közös gileádi zsoldáréneklést is szervezünk a Szent Júdás-templomba a három városi kórus közreműködésével. Holnap zajlik a korabeli kosztümös szerepjáték azok számára, akik erre felkészülten érkeztek. Arra kérem önöket, ne ragadtassák el magukat annyira, mint a tizedik szimpózium idején.” 596)

Felfigyelhetünk arra is, hogy a teljes regényt két szobor leírása keretezi. Az első fejezetből kiderül, hogy Lydia néninek már életében szobrot emelnek, ami az alakja köré kiépülő kultusz középpontjaként szolgál. A zárlatban Pieixoto professzor előadásából aztán megtudjuk, hogy egy ironikus fordulatnak köszönhetően a lányiskolák oktatójának „ügyetlenül kivitelezett” szobrát hetven évvel később „egy elhagyatott kettrecblokkos csirkekeltező telepen” fedezik fel megrongált állapotban. (599) Az előadásban szó esik másik emlékműről is: „a szobor egy fiatal nőt ábrázol a Gyöngyleányok öltözékében.” (608) A nőalak alatt olvasható felirat nemcsak formailag zárja le a művet – hiszen ez látható a regény utolsó lapján –, de a rajta olvasható információk révén végképp elvarrja a korábbi történetzalakat. (A kvázi síremlékként funkcionáló alkotás leírásával Atwood ismét csak a 19. századi klasszikusok egyik kedvelt motívumát éleszti újra. Gondolhatunk itt Helen Burns sírkövére a *Jane Eyre*-ből – az önfeláldozó barátnő, Becca alakja némileg emlékeztet

rá –, vagy az *Üvöltő szeleket* befejező leírásra a három sírhelyről.) A regény végén tehát egy mindent megoldó, happy endes befejezéshez jutunk el, mely az árvának hitt lányokat egy komplett nagycsaláddal jutalmazza meg. A zárlatot éppen a maga már-már parodisztikusan vágybeteljesítő jellege miatt értelmezhetjük úgy is, mint egy kikacsintást a szerző részéről. Hiszen a *Testamentumok* egy rendkívül szórakoztató, élvezetes mű, amely a sorozatváltozatért rajongó kortárs befogadók minden elvárását teljesíti. Csak épp (ahogy azt a történészek által előásott emlékmű képe sugalmazza) folytathatatlan és felejthető. Szemben a kifejezetten nyitott befejezésű, felkavaró, biztos válaszokkal nem szolgáló *A szolgálólány...-éval*, ezt a mesét már nincs hova és miért továbbszőni. Szövegének teljesítményéről Atwood azonban Lydia néni ironikus mosolyával vesz tudomást. A kultuszok felívelnek és lecsengenek, a hatalom és a hírnév törékeny – éppen ezért, miért ne írhatna valaki egy remekmű után egy közönségkedvencet is?

(Jelenkor, 2019)

Tőzsér Árpád

Hollóid szárnyát hallom suhogni...

(Naplójegyzetek 2016-ból)

2016. május 21. Szart ér a koldulás, ha csak tököt (értsd: sült tököt) adnak – mondogatta valaha Tőzsér (Tosznyík) Jani bácsi, nagyapám egyik unokatestvére, aki olyan szegény volt, hogy koldulásra adta a fejét. De nem jöttek be a számításai, s végül így kommentálta a koldusipart: Szart ér a koldulás... stb. (Bizonyos költői vénával is rendelkezhetett az öreg, mert ilyen rigmusok is maradtak utána: Nagy ablak, / nem adnak. / Kis ablak, / itt adnak.) A lényeg pedig a következő: a szocializmusban divat volt szegény felmenőkkel dicsekedni. Egri Viktorról, a szocialista realista szlovákiai magyar próza jeleséről maradt fenn az anekdota, hogy egy életrajzát így kezdte: Nyomorgó gyáros családból származom. Abban az időben talán én voltam az egyedüli hazai magyar író, aki valódi nyomorgó felmenőkkel rendelkezett. Manapság viszont már szégyellni illik a szegény őseit. S megint egyedül vagyok: egyedül, aki szégyentelenül bevallja őket.

Május 22. Nem megy ki a fejemből Tolsztoj és Shakespeare virtuális „vitája”: Tolsztoj Shakespeare-en valamiféle következetes realizmust kért számon. Való igaz: Shakespeare művei – főleg vígjátékai – tele vannak hihetetlenül hihetlenebb fordulatokkal, jelenetekkel, de az irreális helyzetekből mindig diadalmasan emelkedik ki az érzelmi, a lelki hitel. Az *Ahogy tetszik*ben például így: mikor Olivér (a gyűlölködő, gonosz nemesúr, idősebb testvér, a Toldiban Györggyel lehetne megféleltetni) az erdőben Rosalindára és Céliára bukkan, teljesen valószínűtlen történetet ad elő éhes oroszlánról (!) (Frankhonban, Európában nincsen oroszlan) és a nyakára tekeredett mérges kígyóról, de ahogyan az Orlandóért aggódó Rosalinda (ugyanis Orlandó menti meg a bátyját a fenevadaktól) a rémtörténetet hallva elájul, s utána színlelésnek próbálja feltüntetni gyengeségét, az lélektanilag, érzelmileg annyira hiteles, hogy szinte megkönnyezi az ember. Shakespeare az érzelmek, a lélek realistája. S hihetetlen, hogy ezt Tolsztoj nem látta.

Budapest, június 12. Mit meg nem érek még, ha sokáig élek! Az idei Könyvhéten az *Imágók* című új verskötetemet dedikálva, azt tapasztalom, hogy már nemcsak „pozsonyi polgár” vagyok, hanem „pesti burger” is: ámulok, mennyi az ismerősöm Budapesten, aláírtam-eladtam a könyvemből legalább 15 darabot, ami nálam rekord. S a hagyományokhoz híven du. három óra előtt néhány perccel elkezdett zuhogni az eső, a Kalligram sátrában utánam következő

Grendel Lajos már nem tudott dedikálni, jelenését elmosta az eső. – Egyébként az új könyvek borítóiról az idén mintha hiányoztak volna a nagy nevek.

Június 13. Számomra az idei Könyvhét szenzációja Csaplár Vilmos „gondolatnaplója a reflektív evolúcióról”. Ez az alcíme a könyvnek, a főcíme pedig: *Istennel vagy nélküle*, s a Bibliával, Darwinnal, Spenglerrel, Dawkinsszel, Fukuyamával dialogizáló mű mellett, a Vörösmarty tér sátraiban hivalkodó regények, novellások, kötetek, versek, immár itthonról visszatekintve rájuk, „esti meséknek” tűnnek. S talán igaza van Vilém Flusser cseh filozófusnak is, mikor azt mondja, hogy „Az emberi kreativitás tekintetében tanácsosabb egy közönséges autót szemlélni, mint az újkor legnagyobb műalkotásait”. (Idézi Sebők Zoltán.) Csaplár fejtegetései viszont annyira eredetiek, a szerző lényeglátása a világtársadalom evolúcióját, a sok tízezer éves „emberiség-színjátékot” illetően annyira nagyvonalú és meggyőző, hogy az embernek egy időre valóban elmegy a kedve a szépirodalom gügyögésétől. – A Litera TV-n is meghallgattam, megnéztem Esterházy Péter könyvheti megnyitóját. Mikor a Vörösmarty téren hús-vér valóságában láttam az író, nem tűnt ennyire fel a dolog, most elfacsarodott a szívem: a fején, a jellegzetes fehér lobonc helyén csak valami pihecsomó libeg, s az egész ember lötyög a zakójában, mint ahogy anno Nagy Gazsi lötyögött halála előtt a ruháiban. Íme, az urbánus és népi író is mennyire azonos tud lenni az azonos betegségben! E. P. Márait idézte beszéde végén: „Úgy olvassunk, mintha a siralomházban lennénk, s az utolsó könyvet olvasnánk, amelyet a porkoláb még beadott. Életre-halálra kell olvasnunk! Gondoljuk meg: csak az ember olvas.” No comment!

Június 23. Futball-eufóriában ujjong a magyar világ! Tegnap Dzsudzszákék 3:3-ra „legyőzték” a portugálokat. S horribile dictu: még a szlovák sajtó is a magyar futballnak drukkol. A szlovák tévériporterek, mikor a magyar sikerről beszámolnak, következetesen „szurkoló”-t mondanak „fanúšik” helyett. (Csak ez a fura Dzsudzszák név, csak ezt tudnám feledni! Bár isten tudja: a „džurdžať, džudžať” szlovák ige magyarul annyit tesz, hogy „csobogni”, „csörgedezni”.)

Július 13. Az ember megszületik, jön valami meghatározhatatlan, zavaros minőségből, gégubancból, nemzedékek szövédékeiből, evolúciós láncból, körül néz az ún. emberi civilizációban, s mire elfészkelődne benne, már fordulhat is vissza a zavarosba, az ismeretlen őanyagba. Öregségére ugyanolyan állapotban találja magát, mint ahogy megszületett: visszazsugorodik csecsemővé, s csupaszan, kopaszan, halálfélelemben sivalkodik, sír. Tegnap L.-el beszéltem, telefonon. 86 éves, egyedül él S.-ben, panaszkodik, hogy már fél tükörbe nézni, mert egy torz gnóm néz vissza reá. Magassága a felére zsugorodott, teljesen kopasz, foga nincs, járni nem tud, csak csoszog, s ha vizelni akar, nem találja a micsodáját, eltűnt, mondja, valami csiklószerű csökevényen keresztül vizel. – Elkezdődött hát számunkra a visszazámlálás.

Július 17. Meghalt Esterházy Péter. Még 14-én, a délutáni órákban. Egy nem mindennapi létező a létbe távozott. Egy ideig meg sem fordult a fejemben, hogy halálát lejegyezzem. Valahol, tudat alatt, méltatlannak éreztem hozzá a halál szót. Aztán eszembe jutott Heidegger, aki szerint a lét több, mint létezés, s ez a „több”

fogalmilag megragadhatatlan, legfeljebb a költészet nyelvén lehet róla beszélni. Így született meg a haláleset óta eltelt néhány nap alatt az alábbi versem:

Ezüst

Esterházy Péter halálára

*Mért hallgatnak a dóm királyokat
köszöntő s gyászoló harangjai?
Király halt meg, a létet tapintó
szavak, segédigék uralkodója!
Nyelve világok mondattana volt.*

*Emlékszem pozsonyi útjaira...
Ötvenéves, épp a Harmóniá...-t írja.
– Donnernek is Édesapám, az esztergomi
érsek állt modellt – mondja. Szent Márton
szobránál állunk, a dómban.*

*Hatvanévesen Daniel Fischer
szlovák festővel együtt ünnepel,
az is pont hatvanéves. És közös
még bennük az imaginárius szám
és az absztrakt művészet csodálata.*

*Égig lobogott holdezüst haja,
ahol ment, egy kicsit világosabb lett. – –
S most nincs tovább, se Pozsonyban, se máshol!
Az ezredvég ezüstkora, amelynek
teremtője s királya volt, lezárult.*

*Zúg bennem a Márton dóm harangja,
bennünk zúg!, a gyászoló szív segéd-
igéiben... – Az imaginárius lét
már nekünk, véneknek járna ki,
s nagyon fáj, hogy Te mentél el, barátom.*

Veszprém, vasútállomás, július 24. Hihetetlen, hogy az isten háta mögötti Kapolcsot is sikerült megjárnom. Körülöttem fiatalon halnak az emberek, én meg a 81 évemmel szégyentelenül járom a világot, mondom a verseimet, betyárnótákat énekelek és interjúkat adok. Lackfi Jani és Agócs Gergő hívott meg Kapolcsra bennünket, a Művészetek Völgyébe: Hizsnyai Zolit, Szászi Zolit s engem – az önjelölt háromtagú, gömörországi „irodalmi és folklórcsoportot”.

Kapocson minden együtt van, ami művészet, ami természet, ami vitalitás. A színpadon zenészek, táncosok, írók, énekesek váltják egymást, a nézőtérben csupa fiatal, csupa csókolózó szerelmes, fiatal szülők gyerekestül, ülve, állva, fűben fekve, maximálisan természetközeli – elmondhatatlan, egyszerei élmény. A színpadi interjúzás közben most a memóriám is kifogástalanul működik, csak Philippe Sollers keresztnéve nem jut eszembe, de hát két csók között melyik néző figyel arra, hogy egy fickó a színpadon Philippe helyett Pierre-t mond! – Stílszerűen egy „Árpád” nevű panzióban aludtam, bent, a városban, Veszprémben. Éjszaka 11-kor foglaltam el a szobámat. Először a kulcsokat kerestem („az ablakpárkányon hagytam”, mondta a tulaj a telefonba, de azt elfelejtette megmondani, hogy melyik ablak párkányán), azután a bejáratot nem találtam. Botladoztam a sötét, ellenséges épület körül, mint Kafka földmérője „A kastélyt” kerülgetve.

Július 25. Hollóid szárnyát hallom suhogni! Idézi *A walkürből* Brünnhildét Kertész Imre mesterien a *Jegyzőkönyv* című elbeszélésének több helyén. A napokban körülöttem is gyakran suhogtak azok a bizonyos szárnyak. Kezdődött Esterházyval, de suhogtak azok már a kapolcsi idillben is: Lackfi Jani, a beszélgetéseink során sejtette az apja, a nagybeteg Oláh János közeli halálát. S ma hallom a rádióban, hogy beteljesedett a sejtés: E. P. után Oláh Jancsi is eltávozott az élők sorából. S ez mind nem elég: bekapcsolom a Literát, s az első, amit meglátok, a nagybetűs cím: Meghalt Szegedy-Maszák Mihály. S körülöttem feketében a család: indulnak Fülekre, a feleségem közeli rokona temetésére. S hogy a füleki rokonnak is köze legyen az irodalomhoz, míg élt, Tóth Árpádnak hívták. (Szép kort, 89 évet élt.) Nekem is jó barátom volt, én is készültem a temetésére, de aztán, még a kapolcsi fáradsággal a tagjaimban, lemondtam az utat. Aki sokáig él, abban átlagon felül sok halál (ismerősök, barátok, rokonok halála) gyülemlik föl. Úgy érzem, mindenki halála bennem tárolódik. Tele vagyok hollószárny-suhogással.

Július 28. Dormitat interdum bonus Homerus – el nem tudom képzelni, hogyan írhatta az *Állatkerti útmutató* általában is eléggé modoros, de néhány helyen, a modorosságon túl még kép- és fogalmi zavarokat is tartalmazó szövegét az egyébként kitűnő költő és műfordító Devecseri Gábor. A mű zárószakasza például ilyen szarvas értelmetlenséget tartalmaz:

*Öreg cápa feddi lányát,
mért riszálja az uszályát.*

A cápának ugyanis uszonya van, s nem uszálya. De ne keressünk a kákán csomót: képzeljük el, hogy a mi cápánk (én inkább „cápaanyát” írtam volna, a „cápa” hangalakja önmagában inkább az „apára” asszociál) farokuszonya olyan hosszú, hogy a szoknyák uszályára emlékeztet. Csakhogy még ebben az esetben is marad bennünk kérdés: hogyan lehet az uszályt riszálni? Az értelmező szótár szerint „riszálni” annyit tesz, mint „derekat, csípőt, fart tánc vagy járás közben

ide-oda ringatni". Uszályt riszálni? Erről a szótárban szó sincs. Hogy ez egyszer az Íliász és az Odüsszeia jeles fordítója is elszunnyadt volna?

Augusztus 4. Az És-ben megjelent egy egész oldalas írás (kritika?) két naplókönyvemről (*Einstein a teremtést olvassa, A kifordított ember*) és *A könyv színe előtt* című tanulmánygyűjteményemről. A kritikai írásnak már a címe is zavaros: *A konzervatív beszédmód mint zsákutca*. Beszédmód mint zsákutca? Jókora képzelet: a két dolog sem vizuálisan, sem fogalmilag nem érintkezik egymással, tehát összehasonlíthatatlan. S a jelek szerint a poétikában és esztétikában kevéssé jártas szerző (Sipos Balázs – számomra ismeretlen név), mivel a „beszédmódon” nemigen talál fogást, viszont mindenképpen el akar marasztalni, kinevez rasszistának, antifeministának, konzervatívnak, kisebbségellenesnek stb., azaz nem az irodalom, hanem a „politikai korrektség” kritériumai szerint ítélkezik fölöttem, illetve az írásaim fölött. – S végül két hevenyészett költői kérdés hozzá, a sok bennem maradt helyett. („Költőiek” a kérdéseim azért, mert nem hiszem, hogy el is jutnak a címzetthez, s ha eljutnak, nem hiszem, hogy S. B. szóra méltatja őket.)

– Végigolvasta vajon S. B. a *Vezérmonológok* versciklusom valamennyi darabját? Ha igen, hogyhogy nem vette észre: minden részét (a ciklus VI részből áll) más-más kor „vezére” mondja (az elsőt Julius Caesar, az utolsót Bill Clinton)? S a IV. rész Vezérének a monológiát (ennek a Vezérnek egyébként a szerb Milošević volt a modellje) milyen alapon tulajdonítja egy az egyben nekem, a szerzőnek? Ismeri egyáltalán Szabó Lőrinc Vezérét, amelyet én, a „vezérmonológjaimmal” mintegy tovább akartam írni? Én sem tudok mást mondani „monológjaim” védelmére, mint amivel annak idején Szabó Lőrinc védte magát: a vers csak a különböző korok diktátorai „lelki gépezetének működését kívánja jelezni”.

– A posztmodern „felelőseit” szemlélő egyik naplóbejegyzésemhez ezt az észrevételt fűzi S. B.: „Ötletei (mármint az én ötleteim, T. Á.) nem állnak össze koherens történeti-társadalmi magyarázattá”. Kérdésem: miért kellene a naplójegyzeteknek „koherens történeti-társadalmi magyarázattá” összeállni, mikor a napló műfaja éppen a képlékeny, az alakuló tudat (szubjektum) leképzését célozza?

Augusztus 22. A buddhizmus halálfilozófiája sokkal használhatóbbnak, pontosabbnak és hitelesebbnek tűnik, mint a kereszténységé. A halál beállta körül és után ún. bardókat, többféle, fokozatosan következő tudatállapotot különböztet meg, azaz a halált sokkal bonyolultabb, hosszabb folyamatnak tudja, mint akár a materializmus-ateizmus, akár a zsidó-keresztény hitvilág. S nekem főleg éppen az nem tetszett ezekben már korábban sem, hogy olyan könnyen elintézik a halál metamorfózisát: egy pillanat, és vagy a semmiben, vagy a mennyben (pokolban) vagyunk. A buddhizmus szerint nem ilyen egyszerű a dolog, a halál pillanata nem pillanat, hanem 2×7 napnyi testi leépülés. S ennek a fizikai bomlásnak minden fázisát érezzük, megszenvedjük. (Vegyük sorra őket: kaotikus gondolatfolyamok, nagy nyomás a fülben, jéghidegség, majd forróság, a test elkocsonyásodása, s végül robbanás és vakító fényesség.) S ez a folyamat mintegy visszavezeti az elhunytat valamiféle új embriólétbe, majd az újbóli megszületés fázisába, s kezdődik az ismerkedés az új létezéssel, az új testtel, s indul a szamszara, az újabb

földi vándorlás, az újabb létállapot-forgatag, egészen a mögöttes, a tiszta tudatig, a világfényig. – Az első bardó meglepően hasonlít az álom, az álmódás szabad asszociációs állapotára, amelyet a nyugati ember petite mort-nak, kis halálnak is nevez. Nincs kizárva, hogy épp a buddhista elképzelések nyomán. – Az én ma éjszakai kis halálom például a következő „kaotikus gondolatfolyamokat”, zavaros látomásokat tartalmazta: Kopogtattak az ajtómon, kiszóltam, hogy „ki az?”, s jött a válasz: Hoppál Béla, kulturális államtitkár. Kinyitottam az ajtót, s a lépcsőházban, postatáskával a vállán Domján Gábor (a veszprémi postás-költő) állt, s mondta kétségbeesett arccal, hogy be kell vonulnom katonának, mert leszakadt a veszprémi viadukt. S az orrom alá nyomott valamit, hogy írjam alá: Houellebecq *Behódolás* című könyve volt. S közben a nyitott plafonon át sűrűn hullott ránk a hó.

Ipse dixit

(Naplójegyzetek 2017-ből)

2017. január 1. Az irodalmi Újév számomra így kezdődik: a neves író az Írók Boltjában kolléganője íróasztaláról mond épületes dolgokat (a Litera tévé közvetíti), kb. ilyen stílusban: Kant már kétszáz évvel ezelőtt figyelmeztetett rá bennünket, hogy ne csak a csillagos égtől, hanem a bennünk lévő erkölcsi törvénytől is szarjuk össze magunkat! – Van a mai magyar irodalomban valami furcsán Sturm und Drang-os: a szerzők a populáris (és népi) kultúra ürügyén a „népi” vulgarizmusokhoz sülyednek, de magát a népi kultúrát magasról leszarják (hogy én is stílszerű legyek). – A mi Sturm und Drangunk a hatvanas években még komolyan vette Johann Hamannt, s a népköltészeti gyűjteményeket Homérosz és az Osszián mellé tettük a könyvespolcainkon. Mára ebből a népkultusból csak a vulgarizmusok (vö.: vulgus = nép, köznép) maradtak meg.

Január 12. A rádióban mondja valaki (egy Széchenyiről szóló rádiójátékban): Széchenyi István vette észre és tette szóvá először, hogy az európai nyelvek közül egyedül a magyar tudja megkülönböztetni a szerelmet és a szeretetet. És Széchenyi óta így tudjuk és mondjuk mindnyájan. – S nem biztos, hogy jól tudjuk és mondjuk – mondom én. Számomra legalábbis Nádasdy Ádám, egy régebbi írásában (a Magyar Narancsban) meggyőzően bizonyította, hogy ez így egyszerűen nem igaz. (Bizonyító anyagából a magyar szópárnak megfelelő angol love – affection és a görög erosz – agapé szópárokra emlékszem. Meg az orosz ljubov – milosztira, amely utóbbi persze nem jó példa, mert az orosz milosztja jelentése nem szeretet, hanem kegyelem, könyörület, malaszt. Itt jegyzem meg, az érdekesség kedvéért, hogy a lengyel miłość viszont szerelmet jelent.) De engem a sehová sem vezető, csinált versengésnél jobban érdekel a magyar szerelem – szeretet szópár kialakulása, a szeretet ige jelentésének ilyenfajta szétfejlődése. – A Halotti Beszéd szerzője egykor még „szerelmes barátim”-ot írt és mondott „szeretett barátaim” helyett, s az Úr a Jordán vizében álló Jézusra még Károlyi

Gáspár Bibliájában (1590) is ilyen szózatot bocsát: „Ez az én szerelmes fiam...” (tehát nem „szeretett fiam”), de Szent Pál ugyanott, a világirodalomban is jegyzett gyönyörű himnuszában már végig csak a „szeretetről” mint olyanról beszél. Sőt: a szeretetnek ez a nagy hatású bibliai s egyben költői definíciója olyan erővel pecsételte be a szóba az agapé és affection (tehát a felebaráti és családi összetartozás, együttérzés, kölcsönös segítség, önzetlenség) normáját, hogy az minden más jelentést kiszorított belőle. S így történhetett meg, hogy a szerelmi (a testi, lelki vonzalom, a love és erősz) érzése a napi nyelvi érintkezésben is egyre gyakrabban a szeretet ige másik főnévi változatához, a szerelemhez rendelődött (s végül ott is lexikalizálódott), míg a szeretet kifejezésben az agapé jelentése állandósult. – Mindez részéről természetesen csak feltételezés. Mert, ahogy Tandori mondja: csak egy fát is ki nézne végig!

Január 21. Meghalt Gy., verseim egykori Beatricéje, Júliája, Ginája. Családja valaha a falu egyik legmódosabb gazdacsaládja volt, s tudtommal ő volt a família utolsó tagja. Megbotlott valamiben s elesett, s a szokásos combnyaktörés és tüdőgyulladás végzett vele. Véget ért a Gy.-saga. Dicstelen öregséggel és dicstelen halállal. – Mikor láttam utoljára? Még a téves időkben, tehát 1989 előtt, úgy 80 táján. Otthon jártam, s mikor hazafelé (vissza, Pozsonyba) kocsiztam, a csarnai keresztet elhagyva egy csapat fiatalasszony jött szembe velem, gereblyékkal, vasvillákkal a vállukon a határból jöttek, a jelek szerint „takarni” voltak. (A „takarás” nálunk, palócoknál nem termésbetakarítást jelent, hanem a lekaszált sarjúrendek megforgatását [abból a célból, hogy a rend alsó fele is szénává száradjon], majd a széna boglyákba rakását. Ezt a munkát rendszerint a lányok és fiatalasszonyok végzik.) A vidám, tarka csapatban ott volt Gy. is, még mindig nyalkán, csinosan, kimagasodva a többi közül, s mikor búcsúzásként rájuk túlköltem, szinte egyszerre emelkedtek a szabad kezek a levegőbe, s hangzott föl a sok ismerős lány- és asszonytorokból az „isten veled!” meg a „szervusz”! S nekem hirtelen, nem tudni miért, repülni lett volna kedvem.

Február 7. A „baj” eredetileg a magyar nyelvben is „harc”-ot jelenthetett. (Vö.: a szláv nyelvek „boj” szava = harc, háború.) A „bajvívó” és „párbaj” szavunk máig őrzi a „baj” ilyen jelentését, s csak később lett a szóból a mai „vesződség”, „veszedelem”, „hiba” jelentésű „baj”.

Február 25. Ma reggel hatkor az idén először hallottam az ablakom alatt (na, jó, kicsit odább, a vasúton túli berekben) a fácánkakast kukorékolni. Most már biztos, hogy tavasz lesz. (A kakasok állítólag huszonnégy óránként akkor is kukorékolnak, ha sötét szobába zárják őket. Ezt nevezik a tudósok cirkadián ritmusnak, valamiféle belső, bioórának.) Hol bújhattak meg a fácánok a húsfokos hidegekben?

Március 10. A Magyar Rádió Ütköző c. műsorában mondja Nógrádi György: Richelieu szerint három leírt mondat alapján bárkit ki lehet végeztetni. Fejben számolok: eddig megjelent kb. harmincöt könyvem, s az kitesz legalább háromszázezer mondatot. Háromszázezer törve hárommal, egyenlő százezerrel. A harmincöt könyvem alapján tehát már százezerszer kivégezhettek volna. Hihetetlen, hogy még élek!

Március 19. Láttam a Mindenkit (Deák Kristóf Oscar-díjas kisfilmjét). Az a „humanizmus vagy haladás”-féle dilemma (egy gyermektörténetbe vetítve), amelyet így vagy úgy szinte mindenki megélt már az életében. (A történetről magáról annyit, hogy valószerűbb lett volna, ha a gyerekek nem a premieren, a nagyközönség előtt láznak föl a karvezető tanárnő ellen, hanem, mondjuk, a főpróbán – gyerekekről ilyen nagy, szervezett, egységes ellenszegülést nehezen lehet feltételezni.) Szóval főleg katonakoromban (amikor is szakaszparancsnok voltam, s ha valaki „nem teljesített” a szakaszomban, az egész szakasz kudarcos lett) én is szinte gyűlöltem a gyatrákat, a lemaradókat vagy az ostobákat. De hát ilyenkor maga az alaphelyzet feloldhatatlan: ha a tehetségtelenekhez kell igazítani a lépést, az egész közösség lemarad. Nietzsche úgy vélte megoldhatónak a dolgot, hogy a gyengéket, gyatrákat megsemmisítésre javasolta. Ez tőlem távol áll, de azt is abszurdumnak tartom, hogy éppen a tehetségtelenek kezébe adjuk a hatalmat, a vezetést, ahogy a kommunizmus tette. Azaz Erika néni (a Mindenki tanárnője) tulajdonképpen optimálisan oldotta meg a dolgot: azt javasolta a botfülű gyerekeknek, hogy ne énekeljenek, csak hangtalanul tátogjanak. – De mit ér a lóállásban, ahol ha nem lősz, téged lőnek le, a „tátogás”?

Március 23. Sipos Balázs az *És* legújabb számában a filozófus Vajda Mihályt bírálja. (Egy pokolgép mechanikája. Élet és Irodalom, 2017. március 17.) Ha röviden akarnék szólni a dologról, azt mondanám, S. B.-nak az a baja Vajdával, hogy az Heidegger-hívó, ha hosszabb eszmefuttatásra volna itt helyem és kedvem, akkor azzal kezdeném, hogy valahonnan ismerős az írása. Főleg a szókincse és az érvelési módja. Hoppá, megvan! Nem egészen egy éve engem leckéztetett a fiatalember hasonlóképpen, azaz ex cathedra, és szinte azonos „beszédmódban” (ez utóbbi S. B. kedvenc kifejezése: nekem is a „beszédmódom”-mal volt anno főleg baja, s a „heideggeri-vajdai beszédmód” sincs valahogy ínyére). Szóval az 1991-ben született fiatal kritikus (mindkét adat az *És* közlése!) nemigen veszi a fáradságot, hogy időnként megújítsa legalább a szó- és érvinckését: „beszédmód” itt, „beszédmód” ott, én „konzervatív” vagyok, Vajda „hiperkonzervatív”, én „finoman... rasszista kijelentéseket teszek”, Vajda „Heidegger közismert (náci) kalandját betudja a némethoni mester naivitásának”, a „vajdai/heideggeri beszédmód előfeltétele, misztikus biztosítéka a lét”, én „a metafizika szent kötelekeinek az elvágását” a posztmodernnek tulajdonítom. Stb., stb. De hogy mindezeknek a rosszízű minősítéseknek mi közük (ha még igazak is volnának) a két jeles filozófus filozófiai teljesítményéhez, s a szerény személyem irodalmi tevékenységéhez – az homályban marad. Az olvasó elégedjen meg azzal, hogy ezt Ó, Sipos Balázs mondta. Ipse dixit!

Április 2. Valamelyik nap hangos, szinte kétségbeesett kakukkszóra ébredtem. (A vasúton túli kis berek eseményei szinte az ablakom alatt történnek.) Gyermekkoromban ilyenkor mindig megkérdeztük a madártól: Kakukkmadár, hány esztendeig élek? Aztán számoltuk az elhangzó kakukkszót. Játékból most is elmondtam a mondókát: Kakukkmadár, hány esztendeig élek? A kakukk elhallgatott, szünetet tartott, mintha gondolkodott volna a válaszon, aztán egyet kakukkolott. Megint szünetet tartott, s aztán újból jajveszékélés-szerű kakukkolásba kezdett.

Április 3. Az MMA filmeseivel megjártam Gömörországot: portréfilmet készítenek rólam, s a „szülőföldre” is kíváncsiak voltak. Az eredmény: nekem is sikerült új szemmel megnézni és meglátni bizonyos dolgokat a gyermek- és ifjúkorom világából. Olyasmiket, amiket én már réges-rég minden oldalról ismerteknek véltem. – Állunk például a falu közepén, az „Ivókútnál”, két rokonszenves és agilis fiatalemberrel, a falu volt és mostani polgármesterével, Sallai Istvánnal és Köböl Gyulával. Az Ivókút már rég nem az a hegyoldalból kiálló vastag, bővizű cső, amelyre gyermekkoromból olyan jól emlékszem – stílusos, filagóriaszerű faépítmény van fölötte, már Gyula idejében, s – gondolom – az ő elképzelése szerint épült, nem is olyan régen. A megálmódója a forrásnak és a belőle eredő pataknak a falu életére gyakorolt meghatározó szerepéről beszél, mikor Pista, az expolgármester megjegyzi: eredetileg a falu egész területe mocsaras volt. Az ide települők a hegyoldalakra építkeztek, rendszerint úgy, hogy a házak mögötti meredek lejtőket egyszerűen levágták, függőlegesre faragták. Az Alvéget lakó Illés-had (ki ne tudná: a „had” szó nem egy század katonát jelent, bár valamikor az lehetett a jelentése, hanem a palóc „nagy családot”), szóval az Illés-had települt be a faluba a legkésőbb, akkor, amikor a mocsarak vizét már sikerült a Macskás-patakba irányítani s az utánuk maradt mélyedéseket feltölteni. – Ez új adat, új ismeret a számomra. Nem az új, hogy a falu területének nagy része eredetileg mocsár volt (hisz gyermekkoromban még a falu közepén is volt egy nagy mocsaras-nádas rész, amely télen befagyott, s mi azon csúszkáltunk, korcsolyáztattunk; s az Alvég egyik részét még a mai napig is Mocsolyavölgynek hívják), az új a számomra az, hogy a közben már rég „haddá” nőtt Illés család később települt be a faluba (vajon mikor?), mint a Köbölök vagy a Pellék, s hogy a már előttük itt lakók addig csak a hegyoldalakra építkeztek. S új volt számomra aztán az is, amit később a közeli Ajnácskőről, anyám szülőfalujáról megtudtam (oda is eljutottunk a filmekkel), hogy eredetileg ott is ez volt a helyzet: a tulajdonképpeni falu szintén a hegyek, dombok között van, s az az „alvég”, amelyet én eddig a falu köz- és középpontjának véltem, valaha szintén vizes, mocsaras vidék volt. Aprópó: a hegyek között meghúzódó Ó-Ajnácskőben sikerült fölfedeznem annak a hosszú cselédháznak a maradványait is, amelyben anyám született, s jártam a temetőben is, ahol anyai nagyapám nyugszik.

Április 4. S még valamit a gömői utamról: én oda is, vissza is vonattal utaztam. A gyermekkoromból hozott vegetatív disztóniám öregkoromra nemcsak hogy visszatért, hanem annyira fokozódott, hogy idegen kéz által vezetett autóban már rendre rosszul vagyok. S visszafelé jövet érdekes jelenetnek voltam tanúja. Kint legalább 35 fokos kánikula volt, de a klimatizáció nélküli vonatban az ablakot nem lehetett kinyitni. Az ablak mellett ülő zöldhályogos szemű fiatalember legalábbis azt állította. De amikor a szemközti pad közepén ülő idős hölgy hangosan követelte, hogy azonnal nyissák ki az ablakot, mert ő asztmás, és mindjárt megfullad, kiderült, mégis le lehet húzni az ablak üvegét, de a fiatalember szemének árt a huzat, s ezért csak ötpercnyi levegőzést engedélyezett az asszonyságnak, s öt perc után könnyörtelenül visszanyomta a helyére az ablakot. Erre a hölgy agresszív lett, s botjával a fiatalember felé ütött, hogy „gyilkos, segít-

ség!” A fiatalember elkapta a botot, kirántotta a vénasszony kezéből, s az ülések alá tolta. Valaki közben hívta a kalauzt, az megjelent, nagy nehezen elcsitította a vitát, s megígértette a fiatalemberrel, hogy félóránként, öt-öt percre ablakot nyit. A kalauz elment, s az élet-halál harc a zöldhályogos fiatalember és az asztmás öreg hölgy között folyt tovább. A levegőért és a huzat ellen. Mi pedig, a többiek a fülkében, egész idő alatt hallgattunk, mint a csuka. Nem álltunk sem ide, sem oda. Mikor egzisztenciális érdekek feszülnek egymásnak, nem létezik jó megoldás.

Április 28. Felfedeztem hát magamnak (elég későn) Leányfalut is, Móricz Zsigmond, Márai Sándor, Gyulai Pál egykori azilumát. Pontosabban a két utóbbinak csak a bedekkerben találtam leányfalui nyomát, az első nevével viszont lehetetlen nem találkozni a településen. Van Móricz Zs. utca, Móricz Zs.-kiállítás, Móricz Zs.-ház. De tartsak sort! Tegnapelőtt könyvbemutatóm volt az Írószövetségben. Az *Imágók* című új verskötetéről azt hiszem, sikerült elmondanom, hogy ez is annak az elképzelésemnek része, amely szerint minden szépirórnak (legyen az prózáiró, költő vagy kritikus) ajánlatos egyetlen élő, működő szervezetként megélni és a saját eszközeivel (valamint saját élete hozzáadásával) újraírni a világirodalmat. A műsort és beszélgetést vezető Mirtse Zsuzsa vette a lapot, s megjegyezte, hogy ő ennek a folyamatnak a kezdetét 1995-ben, a *Leviticus* című kötetemben látja, s azóta szinte minden könyvem egy-egy ablak a világirodalomra, világmítoszokra, filozófiákra, történelemre, de ez az „ablak”, mondta, utalva ezzel a *Vers ablakán kihajolva* című versválogatásomra is, mindig „vers alakú”. – Másnap kivonatoltam, pontosabban „kiHÉVeztem” Szentendrére (életemben most ültem először a HÉV-en, nagyot csalódtam benne: kiderült, hogy ez tulajdonképpen csak egy közönséges motoros vonat). Szentendréről az MTVA kocsija vitt tovább a tethelyre, az újabb portréfilmem forgatásának színhelyére. (Mért lettem én az utóbbi időben ilyen „divatos téma” a filmesek számára? Mi lehet a háttérben? Gyanús ügy.) – Leányfalu tkp. egyetlen hosszú út a Duna-parton, a Vöröskő-hegyre felfutó kis utcácskákkal. Az egyik ilyen utcácskában van a Horthy-villa (állítólag valamikor Horthy Miklósa, később Kádáré volt), a 20. század húszas éveiben épült, pontosan úgy néz ki, ahogy Verne Gyula Várkastélyát a Kárpátokban elképzeltem, abban folyt a forgatás. Az évszázadosra és romantikusra stilizált falak között olyan hideg volt, hogy kalapban ültem a kamera elé, fedetlen fővel ugyanis azonnal tüszögögni kezdtem. Előttem Szacs vay Lászlóval forgattak, kíváncsi vagyok, tüszögött-e ő is. Meg arra is kíváncsi lennék, faggatták-e még mindig a szerencsétlenül járt feleségéről. Mindenesetre túl hosszúra nyúlt a forgatása, az én jelenésemre később került sor, kihasználtam az időt, megpróbáltam megkeresni a Móricz-házat. Találtam is egy épületet (a járókelők útbaigazítása alapján), de nem állíthatom, hogy az igazit találtam meg, mert az utcára nyíló kertkapu zárva volt, s ha a házon esetleg van is emléktábla, az utcáról az nem látható. Néztem a nagy, gondozott kertet, s odaképzeltam Móriczot meg Csibét, amint a kertet kapálgák. A nagy író ugyanis 1936-tól zöldséget, paprikát, paradicsomot, karalábét termesztett itt (az interneten meg lehet tekinteni egykori árlapját, címe: Móricz Zsigmond kertészete Leányfalun), s ekkor már együtt élt Csibével, akinek a gyerekéről közben kiderült, hogy Móricz az apja.

Orosz István

Emlékek apámról VIII.

„Miért írom ezeket a jegyzeteket? Azért-e, hogy később elolvassam? Gyermkeimet, unokáimat majd érdekelni fogja? Én szívesen olvasnám apám, nagyapám naplójegyzeteit.”

Apám visszaemlékezéseit és naplójait olvasva kezdtem gyűjtögetni és leírni a vele kapcsolatos emlékeimet, de be kellett látnom, az összeállítás nemcsak róla szól, belőlem is megmutat valamit, talán többet is, mint kéne, engem is jellemez, hogy mit választok ki a sok száz oldalnyi kéziratból, s az még inkább, hogy mi jut eszembe róluk.

1957. július közepén, ahogy az a diktatúrák természetrajzához illik, a szombatról vasárnapra és a vasárnapról hétfőre virradó éjszakán zajlott a nagy letartóztatási hullám. Apámat július 15-én hajnalban vitték el – történetesen épp aznap indult a *Radio Luxemburg* nálunk is fogható könnyűzenei adása, vagyis betoppant a rock and roll Magyarországra. A július közepi terminusnak – nem a popzeneinek, hanem a begyűjtésnek – volt némi logikája. Egy új törvény szerint a közbiztonsági őrizet (a köznyelv továbbra is a régi szakszót, az internálást használta), vagyis a rendszerellenes elemek közéletből történő kivonása, csak egy bizonyos ideig, maximum hat hónapig tarthatott – minő demokratizmus –, a további fogva tartáshoz már vádat kellett emelni a begyűjtöttek ellen. Július közepére lejárt az év elején internáltak hat hónapja, és átkerültek a börtönökbe, vagy jó esetben hazamehettek azokkal együtt, akiket csupán elővigyázatosságból szedtek össze a MUK, vagyis a Márciusban Újra Kezdjük mozgalom megelőzésének ürügyén. Július közepére tehát férőhelyek szabadultak föl az 1953-ban megszüntetett, ám a forradalom leverését követően újra megnyitott kistarcsai internálótáborban, továbbá áprilisban megkezdhetette működését a tököli internálótábor is, hála a Szondy György laktanyáról a magasztos cél érdekében lemondó Honvédelmi Minisztériumnak. Az intézmény hivatalos neve „Közbiztonsági Őrizetet Végrehajtó Országos Parancsnokság, Tököl” lett. (Egy statisztikában azt olvasom, hogy a kistarcsai táborban 3-4000 embert tartottak közbiztonsági őrizetben, Tökölön pedig 2-3000 főt, vagyis egy időben nagyjából 10 ezerre rúghatott az internáltak száma. Úgy látszik, már a matematika is föladta, hogy lépést tartson a növekménnyel.)

Apám ide került, előbb azonban a kecskeméti rendőrségre vitték.

Nem gondoltam, hogy bent tartanak. Azt hittem, már reggel elnézést kérnek a tévedésért, s hazahoznak, s azon bosszankodtam, hogy ezt az éjszakámat elrontották, elaludni ugyanis nem tudtam. Másnap azonban kihallgatásra vittek, vallomást írtak velem, s ez napokon át folytatódott. Csak lassan derült ki, hogy mivel is vádolnak: tagadtam – már október 2-án – a szocialista realizmust, s ezzel szovjetellenes hangulatot keltettem (ez lett volna az államellenes szervezkedés kezdeményezése); ki akartam költöztetni a szovjet családokat; körlevelet fogalmaztam, amelyben az volt, hogy minden községben tartóztassanak le néhány kommunistát; utasítást adtam egy ÁVH-ellenes cikk megjelentetésére; részt vettem november 26-án a pedagógusok követeléseinek megfogalmazásában; állást foglaltam a decemberi sztrájk mellett; Bibó István írásait terjesztettem.

A dolgok kivizsgálására, tanúkkal való szembesítésre nem került sor. Július végén elvittek a tököli internálótáborba.

2009 nyarán a Magyar Formatervezési Díj zsűrijének tagjaként eljutottam Tökölre, néhány nagy méretű munkát ugyanis csak külső helyszíneken lehetett „szemrevételezni”. Utoljára a műrepülő világbajnok, Besenyei Péter bogararcú új gépcsodáját megnézni a Csepel-szigeti Tököl településre utaztunk. Mintha megállt volna az idő: rozsdás orosz Zilek, gazos útakadályok, elhagyott lövésztoronyok közt a felvezető kocsit követve, s a megsüllyedt betonlapok összeillesztésein nagyokat huppanva hajthattunk be a védett területre. 1956 októberének utolsó napjaiban, amikor a szovjet hadvezetés távozott a Honvédelmi Minisztérium épületéből, ide, a tököli katonai támaszpontra települ át. Innen röptették ki Moszkvába – külön gépen – az új vezetés élére kiszemelt Münnichet és Kádárt. (A „külön gépet” úgy kell érteni, hogy az „összebeszélést” megakadályozandó, két gép röppent föl a két elvtárrsal november elsején.) Itt, Tökölön fogták el Malétert is, amikor tárgyalni jött a szovjet parancsnoksághoz a hadsereg kivonásáról. Vajon tudtak-e a gyönyörű párhuzamról, a közelben csalta tőrbe Török Bálintot is a szultán 1541-ben, s innen vitték a Héttoronyba. A történelem illatát szívhattam tehát, a szovjet tartályokból a talajba szivárgott ezer tonna szénhidrogén szagával s az épp berobbanó parlagfű pollen-felhőivel elegyítve.

Jó egy hetet a politikai oldalon töltöttem, néhány napot az internálás előtt a köztörvényesek oldalán. Az előző hely párnás volt (matrac a pricscen), az utóbbi fapados.

Ruhát, fehérműtű Évának már a rendőrségre sikerült beadnia. Tökölön levelet is kaptam tőle. Azt írta, hogy engedélyt kapott a látogatásra, erre azonban nem került sor. Már nem voltam ott, amikor jött: visszavittek augusztus 20-a táján Kecskemétre, a rendőrségre.

Van-e fogkeféje? – Aligha fogtam föl a köröttem zajló események összes részletét, talán nem is kötött mindent az orromra anyám és nagyanyám, de erre a kérdésre, van-e fogkeféje, valahogy mégis emlékszem. Nem igazán értettem ugyanis, miért akkora gond ez, mert az azért látszott rajtuk, hogy komoly problémaként élük meg a dolgot, hogy apám nem tud fogat mosni, sőt, a szívem mélyén talán egy kicsit irigyeltem is, hogy neki nem kell reggelente és esténként a fogát súrolnia, mint itthon hagyott gyermekének.

Találok egy „diszkrét” disszertációt, A. Z. K. írta. A tapintatosan csak kezdőbetűket használó anyagból próbálom kibogarászni, hogyan zajlott a kecskeméti tanárok felelősségre vonása. A városi tanács oktatási osztályának vezetője a rendőrséggel egyetértésben öt olyan személyt sorolt fel, akiken keresztül a városi pedagógus társadalmat meg lehet félemlíteni. K. L.-t, R. I.-t, dr. K. P.-t, dr. O. L.-t és Sz. R.-t internálni fogják, továbbá „mellékbüntetésként” a fent megnevezett öt tanárt a pályától végleg eltilják. Némi töprengés után arra jutok, hogy Kovács Lajos, Rakó István, Katona Piroska, Orosz László és Szóts Rudolf voltak a kiválasztottak. Az írás szerint a főbűnösök mellett Kecskeméten '57 nyarán 80 pedagógust vontak felelősségre, közülük 40-et „marasztaltak el”, ebből 5-öt elbocsátottak, 29-et más iskolába tettek, 5-től megvonták a kiténtetését, egyet pedig alacsonyabb beosztásba helyeztek. Neki, noha név itt sincs, a Képzőből a Zrínyi Ilona Általános Iskolába átvezényelt anyámnak kellett lennie, aki ugyan népfelkelés helyett inkább az én időben történő felkelésemre és lefekvésemre (mindegyikhez fogmosás) koncentrált, ám azt, hogy az apám felesége, s ráadásul nem is hajlandó elhagyni a megátalkodottat, valahogy mégiscsak meg kellett torolni. Apám utolsó, még fölvetett fizetését is visszafizették vele.

A napok, az események összerosódnak az emlékezetemben. Igen kevésbé emlékszem pl. azokra, akikkel össze voltam zárva. A rendőrségen egy cellában voltam Jámbor volt alezredessel, egyik volt tanítványom apjával, majd a konzergyár főkönyvelőjével, aki korábban repülőtiszt volt. Tökölre vagy harmincunkat vittek, több pap volt közöttünk. Egymás után érkezett a „szállítmány” különféle

megyéből. A legtöbb csoportot – mielőtt átadták őket – megverték a kísérő rendőrök. Minket nem bántottak. Ferenczi százados volt a kísérlet parancsnoka – később másként is megismertem, felesége a gimnáziumban lett adminisztrátor –, nem ragadtatta el magát, szavakban is emberségesnek mutatkozott.

Ferenczinére, a gimnáziumi adminisztrátorra én is emlékszem, sőt a gyerekeikre is, két kicsi, dundi fiú, akik alattam jártak a Katonába.

Valami ekcéma volt a fülemben, a rendőrségen is, Tökölön is kezelték, a rendőrök fülesnek szólítottak, mikor a kezelésre kísértek. Tökölön az orvosi rendelő előtt találkoztam Péter Laci-val. Hatalmas teremben voltunk itt, három ágy egymáson, az ágy sorok közt szűk hely, a teremben kóricálni nem volt szabad. Mosdóhely, WC szűkösen jutott ennyi embernek, állandó volt a sorban állás. Ez sokkal inkább zavart, mint a koszt elég silány minősége.

„Madame Bovary, c'est moi” ... Hírlik, vannak írófélek, akik annyira átéliük hőseik gondját-baját, hogy azok fizikai fájdalmát is képesek magukra venni. Vajon véletlen-e, hogy miközben apám tököli viszontagságait írom, iszonyú viszketésbe kezd a fülem.

Péter Laci – nekem inkább Laci bácsi. Apám halála után váltottunk néhány levelet, abból tudtam meg, hogy anyám diáktársa volt a szegedi egyetemen, s azt is, a tököli kirándulás után még nyolc hónapig élvezhette a szegedi börtön vendégszeretétét.

A foglyok inkább féltek, mint reménykedtek. Olyan rémhírek terjedtek, hogy kivisznek bennünket a Szovjetunióba; azért hoztak ide, mert hajón fognak szállítani. Én ezt nem hittem. Egyszer megjelent egy néhány emberből álló küldöttség, állítólag jugoszlávok. Mit ellenőriztek, nem tudtuk, nem álltak velünk szóba. Reggelenként menetgyakorlat meg torna volt az udvaron. Ott találkoztam Szabadi Sanyival.

Egy délután az irodába hívtak. Fölcsillant bennem a remény: most fognak elengedni. Egy kecskeméti rendőrtiszt volt: arra akart rávenni, vállaljak spicliszerepet. Határozottan visszautasítottam. Aláíratta, hogy erről soha senkinek nem beszélek.

Beszélt róla, én is hallhattam, vagy arról beszélt, hogy az ajánlattal a kecskeméti börtönben is előhozakodtak. Minthogy a besugást megtagadta, kedvezményre sem számíthatott, viszont azt vette észre, hogy a visszautasítást követően kihallgatói megváltoztak, és több tisztelettel beszéltek vele. A tököli internáltak közt volt egy másik irodalmár is, akit apám ismert, a Pécsről odavitt Örsi Ferenc. Később, híres tévésorozatai kapcsán emlegette tököli találkozásukat. Valamikor a kétezres évek elején derült csak ki, hogy Örsi bizony vállalta a megbízást, tizenegy évig volt állambiztonsági besúgó, miközben a kuruc hősről szóló sorozatát, *A Tenkes kapitányát*, majd a *Princ*, a katonát nemcsak itthon, hanem a szocialista országok televízióiban is sikerrel vetítették. E két sorozatot fölidézve tudom pontosítani, mikor lett tévénk. Az 1964-ben vetített *A Tenkes kapitányát* még „idegen tévéken”, legtöbbször a szomszéd utcában lakó Tompa Lacikáékhoz és Lenkéékhez bekéredzkedve láttam, a '66-ban induló *Princet* viszont már a sajátunkon, a nagyképernyős fekete-fehér Dunán.

Apám nem kutatta, hogy kik, s mitől rettegve, vagy miféle előnyöket remélve vállalták, hogy spiclinek állnak, noha sejtései azért voltak. A tököli felcser előtt vele sorakozó, majd jó három évtized múltán az *Új magyar irodalmi lexikon* pesti szerkesztőbizottsági üléseire is vele együtt vonatkozó Péter László viszont igencsak beleásta magát a témába. Híres gloszszája, a *Levél besúgóinkhoz* 1999 tavaszán jelent meg az *Élet és Irodalomban*. Nevek helyett ugyan csupán fedőneveket közölt, de „coming outokra” számított: „Mivel valamennyien tollforgatók, azt várjuk tőlük, hogy tegyék jóvá hibájukat, bűnüket azzal, hogy a politika-, a művelődés- és az irodalomtörténet számára örökítsék meg beszerzésük történetét... publicisztikai írásban, elbeszélésben, akár versben is, hisz költő is van köztük.”

Volt, aki megtette, olyan is, aki nem. Nem emlékszem, hogy apámat különösebben érdekelték volna a történeteik, s az akkor már rendszeresen vezetett naplójában sem tér ki rájuk. A 2002. március 9-én írt bejegyzés szerint a *Harmonia Caelestis* olvasta – egyre nagyobb élvezettel. Sok, talán minden olvasmányáról lejegyzett néhány tárgyilagos mondatot, gyakoribb köztük a bíráló, mint a dicséret, a kifejezést azonban, hogy élvezné, sőt egyre nagyobb élvezettel olvasná, akkoriban csak Esterházy Péter könyvével, a fikciós és valós elemekből összeálló „aparegénnyel” kapcsolatban írta le. Valóban élvezhette, mert még azt is leírta, hogy uszodába sem ment miatta, sőt egy megírandó tanulmányt is félretett. Néhány hónappal később én vittem le neki Kecskemétre az általam már olvasott *Javitott kiadást*. Hallott már róla, s amikor magyarul kezdtem, mosolyogva intett le. Ugyan, ne dőlj be neki, meglásd, ki fog derülni, hogy kitaláció. Hogy írói fogás. Esterházy Péter a *Harmonia Caelestis* megjelenése után tudta meg, hogy apja, Esterházy Mátyás a belügy III/III-as osztályának ügynöke volt. A *Javitott kiadásban* megírta – becsületesen, fájdalmasan, szépen. Aztán – posztmodern írói csavar lenne? – behalt.

Mikor néhányunkat visszavittek Kecskemétre, Szabadi Sanyi is köztünk volt, megint azt hittem, elengednek. Nem így történt. Folytatódtak a kihallgatások, anélkül, hogy bármiben is előbbre jutottunk volna. Több mint másfél hónap telt el ezzel. Hosszú ideig egyedül voltam egy cellában. Nem volt olyan rossz, mint amilyennek a magányt festik. Jártam a cella egyik sarkából a másikig, verseket mondtam magamban, földéztem a múlt számos emlékét. Jólesett, hogy nem zavarnak közben. Délutánonként tíz percre, negyedórára kivittek egy szűk kis udvarra sétálni, itt is egyedül voltam. Egy alkalommal Katona Piroska szólt (suttogott) ki egy odanyíló ablakból. Akkoriban tartóztatták le, nemsokára elvitték a kistarcsai internálótáborba. Később (vagy korábban, az időrendre nem emlékszem) két cellatársam volt, egy magyar meg egy jugoszláv. A magyar – hogy, hogy nem – tudott szerbül. Tolmácsolásával az értelmes szerb fiúval sokat beszélgettünk, az azonban nem derült ki, miért jött Magyarországra, miért tartóztatták le. Már akkor is gyanús volt, miért zártak így össze bennünket, rólam akartak megtudni valamit, vagy a szerbről? Bejött egyszer egy úr, a megyei főügyész. Durván rám támadt, lefasisztázott. Maga tényleg fasiszta, kérdezte a szerb, amikor elment. Csak legyintettem: „Ez az ember azt sem tudja, kik voltak a fasiszták.”

A megyei bíróság börtönébe október 6-án vittek át egy színésszel, a félegyházi művelődési ház igazgatójával együtt, összehilincselve, autóval, nagy kerülővel. (Hogy ne tudjuk, hova megyünk? Ez is valami előírás volt?)

Kecskeméten a megyei rendőrség és a bíróság börtöne egymástól hárompercnnyire van. A hosszú autózással legföljebb azokat lehetett megtéveszteni, akik sosem jártak a városban.

Útitársammal ezután egy cellába kerültünk; azt mondta, a Talpra magyar elszavalása ellene a vád (volt olyan vádirat, amelyben az szerepelt, hogy a Nemzeti dalt is, a Talpra magyart is elszavalta), az indítók azonban, amiért letartóztatták, hogy elszerezte egy félegyházi főorvos feleségét. (Igen csinos asszony volt, láttam egyszer a beszélőn.) Sokan voltunk a cellában, már nem is emlékszem mindenkire, csak egy kunszentmiklósi volt katonatisztre („csalárd és hazug rendszer” – volt a szavajárása) meg egy környékbeli parasztemberre, aki valami telefondrótot vágott el a forradalom napjaiban. Később ők cserélődtek-e ki, vagy én kerültem másik cellába, már nem emlékszem, csak arra, hogy benti időm nagy részét négyesben töltöttem egy bajai orvossal, egy ugyancsak bajai jogással s a kecskeméti megyei bíróság volt elnökhelyettesével, Magócsyval, akit már említettem, mint a megyei nemzeti bizottság tagját, később elnökét. A doktor urak zárkájaként emlegettek bennünket az örök. Nem voltak rosszindulatúak, különösen egy tizedes viselkedett igen barátságosan. Többször is elmondta: Nem jól van ez, hogy maguk itt vannak. Nem emlékszem, ő-e, vagy egy másik őr Antoni doktort kérte meg, magával hozott szemkenőcsével kezelje a szemét; az is előfordult, hogy egy korábbi elítélt hoztak be, kérve Magócsyt, írja meg a fellebbezését, ugyanis ő ítélte el. Megtette.

Tulajdonképpen nem telt rosszul az idő. Olvastunk, beszélgettünk, naponta sétáltattak bennünket, levelet, csomagot is kaptunk, Éva még pizsamát is küldött. A börtön könyvtárosa Csikesz Feri

volt, történelem-szakfelügyelő, kunszentmiklósi tanár, igyekezett viszonylag jó könyveket beadni. Éva egy angol nyelvkönyvet is bejuttatott, sőt karácsony előtt könyvvásár is volt, egy orosz kiadású német novellagyűjteményt vettem. Egyszer még moziba is elvittek, persze börtönmoziba. Inkább az nyomasztott bennünket, mi lesz velünk, ha kikerülünk; visszakaphatjuk-e valaha állásunkat, hivatásunkat.

Évával nem sokkal a börtönbe való átkerülésem után találkozhattam, az ügyemmel foglalkozó ügyész irodájában. Igen udvarias és barátságos volt ez az ügyész (Deák), arra azonban hiába kértem, hogy hallgasson ki, szembesítsen a vád tanúival. A havi beszélőkön kívül még egy rendkívüli találkozásunk volt. Megkaptam az influenzát, vagy két hétig fekiüdtem a betegszobában. A börtönorvos (Csorba Sanyi) felajánlotta, maradhatok ott, ameddig akarok, én azonban visszakiváncoltam a doktor urak zárkájába. Felgyógyulásom után – már a zárkából – elküldött az SZTK-ba Domján Lalihoz. Az a kísérő őrt kiküldte azzal, hogy igen nehéz vizsgálatot, tüdőtükrözést kell végeznie, s ahogy kiment, a másik szobából behívta Évát. Egy órát együtt lehettünk. Mikor újra átvett az őr, ezt kérdezte: Sikerült találkoznia a feleségével?

Dr. Domján Lajos nem véletlenül választotta a tüdőtükrözést, elvégre az endoszkópia egyik legnagyobb magyarországi szaktekintélye volt, pontosabban lett belőle a későbbiekben. Valóban nehéz és kellemetlen a vizsgálat, szerencsére esze ágában sem volt elvégeznie apámon. A történet anyám oldaláról is ismerhető. Éppen iskolai órát tartott, amikor bementek érte, hogy sürgősen várják az SZTK-ban. Noha nem mondták, miért, valahogy mindenki tudta, s amikor Bakos István igazgató a „lyukas órás” tanárnőknék föltette a kérdést, ki vállalná el hirtelenjében a magyar-történelem szakos kollegina helyettesítését, a tanári szobában mindenki föltette a kezét. Igen, anyut szerették a Zrínyiben, és ő is jól érezte ott magát. Találok két idepasszoló mondatot a *Meomoárban*:

A Zrínyiben nagy szeretettel fogadták, mert egy letartóztatott felesége volt. A 60-as évek közepén felajánlották neki, hogy középiskolába helyezik, nem fogadta el. A fölkinált szakfelügyelőséget sem.

Apám elvitele után nagymama hozzánk költözött, aztán már ott is maradt, végleg. Édesanyja, akivel addig együtt élt Csépán – Mamukának szólította –, hol Pécsen lakott legkisebb lányánál, Panni néninél, hol egy pesti református szeretetotthonban, hol meg újra nálunk, persze csak miután apu előkerült. 1964-ben, 84 éves korában halt meg Pécsen. Nemcsak lakott nagymama a Hargita utcában, hanem tulajdonképpen ő vezette a háztartást. Főzött és befőzött, konyhakertet csinált (paradicsom, paprika, paradicsompaprika, borsó, tök, paszuly), horgolt és kötött. Kézügyességét, most, hogy magam is ilyesmiből élek, elismeréssel kell felidézni. Valamelyik előző fejezetben már volt róla szó, hogy a háború utáni ínséges időkben apám az általa font-kötött birkagyapjú nadrágban és pulóverben járt, de szólhatnék a festett hímes tojásoktól, a kisütött karácsonyfadíszektől, a megszerelt konnektorokon és villanyvasalókon, a nyulak nyúzásán, a csirkék lefejezésén, a pontyok kibelezésén át, a hímzett párnák, függönyök, díszabroszok készítéséig ezernyi dologról. Emlékszem, amikor ráuntam az írásfüzet sormintájára, szívesen folytatta helyettem, bár azon talán megütközött, hogy az egymást követő apró köröket végül lánctalppakká egészítettem ki, és tankokat rajzoltam föléjük, hol vörös csillagos, hol meg nemzeti színű zászlókkal. Nem lennék meglepve, ha Kecskeméten még mindig fölbukkannának olyan csipketerítők, amelyeket nagymama horgolt. Azt hiszem, országos divat volt akkor-tájt a horgolt terítő, Kecskeméten ennek egy speciális ága, a nagymamaféle terítő lett divat. Máig emlékszem a szakkifejezésekre: ekrű Honleány horgolócérna, és máig rááll a kezem a gombolyítására. Olykor a hatvanas években épülni kezdő lakótelepek modern csőbútorain meg az első televíziókra tett nippel alatt is fel-felfedeztem az ő csipketerítőit. Amikor apu börtönben volt, ismerősök meg az ismerősök ismerősei egymás után húzták meg a Hargita utcai csöngőt, jönnének mintát választani, terítőt rendelni.

*Istenem Teremtőm! Hallgasd meg imámat:
Áldd meg minden jóval apámat, anyámat.
Segítsd őket, segítsd, hogy felneveljenek,
Áldásodra, hogy majd én is méltó legyek.*

Imádkozni nagymama tanított. Ő, a református paplány vállalta magára, hogy lelkemet vertikális pályára kormányozza. Szabadi Sanyi bácsi, apám lelkész barátja frissen nyomtatott füzetekkel is ellátta – Bibliai történetek gyermekeknek –, amelyekben a Jancsi és Juliskánál meg a Piroska és a farkasnál is borzongatóbb mesék voltak, nagymama azonban inkább fejből tanított. Vasárnaponként eljárt ugyan a templomba, de arra, hogy engem is vitt volna, nem nagyon emlékszem. Legföljebb karácsonykor vagy húsvétkor mentem vele, a vacogtató hideget tudom felidézni s azt, hogy könyv nélkül énekelte a zsoltárokat.

Mindennap imádkozott apu hazatértéért, bár úgy vettem észre, hogy Isten segedelmét egy kicsit biztosabbra vette, ha a sezlon szélére kirakott pasziánsz is kijött. Hogy hívó volt, azt leginkább a megbocsájtásra való kivételes hajlandósága mutatta. Nem emlékszem, hogy lázadt volna sorsa ellen, vagy haragudott volna azokra, akik a fiát bántották. Az én kisebb-nagyobb csínytevéseim fölött pedig azon nyomban napirendre tért.

Nagymamánál erősebb, de legalábbis látványosabb hitet első „külföldi” utazásom idején tapasztaltam. El lett ugyan magyarázva, hogy nem is igazi külföld, ahová érkezőnk, ám a komplikált ellenőrzések meg a folytonos intelmek, hol nem ajánlatos magyarul megszólalni, mégis nyilvánvalóvá tették, hogy idegenben vagyunk, sőt egy kicsit mintha tilosban is járnánk. A legelső barátom Tornyai Jenci volt. Pontosabban ma is ő az. Ritkán találkozunk, másfelé vitt bennünket az élet, közös témáink se nagyon vannak már, de ha bármelyikünket megkérdeznék, ki a legjobb barátja, biztosan egymást mondanánk. A szü-leink is gyakran jártak össze, Jenő bácsi anyám tanártársa volt az óvónőképzőben, felesége, Lilla néni pedig a tanítványuk. A legenda szerint Jenő bácsi egy óra végén azt mondta; Sörös, kérem, maga maradjon még egy percig, mert meg fogom kérni a kezét. Sörös Lilla a losonci református püspök legnagyobb lánya volt, s nyaranta a családjával hazalátogattott özvegy édesanyjához. Egyszer engem is elvittek. Zsuzsánna néni volt a legszebben imádkozó teremtés, akivel valaha találkoztam. Esténként letekerte és kibontotta kontyba csavart copfját, hosszabb haját sose láttam, szembefordult az éjjeliszekrény ernyős olvasólámpájával, és oly magától értetődő természetességgel fogott bele az imába, mintha Jenő és én, a két tíz év körüli megszeppent nebuló ott sem lennénk. Hangosan, szertartásosan és hosszan zsolozsmázott, ünnepélyesebb és titokzatosabb fohász volt, mint nagymamáé, s hogy milyen hosszú, az sosem derült ki, mert közben mindketten elaludtunk. Elnyomott minket a buzgóság, hiszen a napjaink csodákkal voltak tele. Jártunk a füleki várban, föllanovkáltunk a Lomnici-csúcshoz, s belelógattuk lábunkat a jeges Csorba-tóba.

A betegszobában Kardos Jánossal, volt kecskeméti ügyésszel voltam együtt. Gondosan ápolt, rakta rám a priznicet. Mikor már mindketten kikerültünk, évekig meghívtak bennünket Jánosnapra. A betegszobában találkoztam volt körzeti orvosunkkal is. Mikor bejött, azt hittem, valami orvosi felülvizsgálat, csak akkor derült ki, hogy rab, amikor bezárták mögöttem az ajtót.

Kardos Jánosék is jártak nálunk. Miklóssal, a velem egykorú fiúval össze is barátkoztunk. Egyszer valami történetet próbált szétszerelni, kalapáccsal ütött rá, az egyik uja odalett. Ijesztő visszagondolni, milyen veszélyes játékaink voltak. Lőszert szerezni nem volt nehéz. Egyszer a Balogh fiúkkal, valamelyik környékbeli padláson kutakodva találtunk egy fehér vászonzacskót, tele apró pisztolygolyókkal. Akkor már tudtuk, kockázatos holmi, ráutni nem szabad. Először nagyítóüveggel próbáltuk fölforrósítani, aztán, hogy

gyorsabb legyen a hatás, tüzet raktunk inkább, abba dobáltuk őket egyenként, s ijedten ugrottunk félre, amikor hatalmas durranással sülték el – és süvítettek a fülünk mellett szét a kertbe. Az igazi veszély talán nem is az volt, hogy valamelyikünk fülét kilukasztja az egyik, hanem az, hogy megtalálják nálunk – a durranások miatt volt is rá esély –, s firtatni kezdik, egy börtönéből épphogy kiszabadult ellenforradalmár gyereke hogyan jutott lőszerhez.

Ügyvédem Szendrői Jóska volt, feleségével még a Jókai utcai általános iskolában tanítottam együtt, unokaöccsének, Fazekas Lalinak meg osztályfőnöke voltam. Jóska többször megkísérelte, hogy szabadlábra helyeztessen, – nem sikerült. Az volt a véleménye, hogy a tárgyalást nem érdemes siettetni, minél később lesz, annál több a remény az enyhe ítéletre, talán a fölmentésre is. Nagyon letaglózott bennünket, mikor megtudtuk, hogy Csikesz Feri tíz évet kapott. A kunszentmiklósiak ügyében úgy emlékszem, halálos ítélet is volt.

A börtönkönyvtárban dolgozó, tíz évre ítélt Csikesz tanár úrról a kunszentmiklósi Damjanich gimnázium kicsapott diákjától, a későbbi rajzfilmes kollégától, Mikulás Feritől is hallhattam. Feri bűne ugyanaz volt, mint a félegyházi szívtipróé, hogy tudniillik rosszkor és rossz helyen szavalta el a Talpra magyart. (Vajon a Nemzeti dalt is?) Ferit '57 márciusában küldték el (Kalocsán érettségizhetett le), amiről eszembe jut, hogy a „katonás megrovások” dátuma is 1957. március 26. volt, vagyis a MUK-pánik táján megyei, talán országos ukáz lehetett a renitens gimnazisták elleni fellépés. Hogy kié volt a „kunszentmiklósi halálos ítélet”, nem találom. Azt remélem, végül kegyelmet kapott. 1989. június 16-án, a Hősök terén Mensáros Lászlóék 235 kivégzett nevét olvasták föl. Félegyháziak, kiskunmajsaiak, kecskemétiak voltak köztük, és persze ott volt az Eötvös-collegista Brusznai Árpád neve is. 1958. január 9-én akasztották föl. Hogy a doktor urak cellájának foglyai értesültek-e róla? Aligha. Az életfogytiglani ítéletről biztosan tudtak, azt '57. május 11-én még a *Népszabadság* is lehozta. A Legfelsőbb Bíróság súlyosbítását azonban – kötél általi halál – már nem ismerhették. A *Szabad Magyarország* ugyan rendszeresen közölte a kivégzettek listáját, ám a New Yorkban kiadott újságnak Csikesz Ferenc kecskeméti börtönkönyvtára nem volt előfizetője.

Fazekas Lajostól tudom, hogy miután híre ment apám letartóztatásának, megkereste anyámat nagybátyja üzenetével: szívesen elvállalná a védelmet, ráadásul nem is kérne érte pénzt. Az ajánlatot anyám természetesen elfogadta, nem is nagyon tehetett mást, hiszen kevesen voltak az ügyvédek, akik egyáltalán védhettek „politikaiakat”. Nem tudom, ismerték-e személyesen egymást a forradalom előtt, a felesége, aki a Jókai utcai iskolában tanított, később anyám kollégája lett a Zrínyiben. Hogy többet is tudjak róla, az apu memoárjában Laliként említett unokaöcs segít. Kiderül, hogy Kecskemét örökös teniszbajnoka volt, s fényképet is találok róla, nem is akárhol, egy német újságban. Igaz, rövidnadrágosat, ő volt ugyanis, aki az 1936-os olimpiász Olümpiából induló lángjával befutott Kecskemétre, hogy június 28-án a Nagytemplom előtti oltár tűzhelyén a barackpálinkás méceszt Kiss Endre polgármesterrel föllobbanthassák. (A '36-os berlini versenyekhez kapcsolódott az olimpiák történetének első fákllyafutása.) Szendrői József védett más „politikaiakat” is, bár a jánoshalmi forradalmár dr. Szobonya Zoltánt ő sem tudta megmenteni. 1958 szeptemberében a kecskeméti börtön udvarán föllakasztották. Lajostól tudom, az akkori törvények szerint az ügyvédnek is jelen kellett lenni a kivégzésen. Miután kiderítették, hogy 1956-ban Szendrői is tagja volt a Zománc Művek forradalmi bizottságának, véget ért ügyvédi karrierje. Méhészként dolgozott tovább.

Március 18–19-én került sor a tárgyalásomra. Semmi félelem, szorongás nem volt bennem. Biztosra vettem, hogy ha nem mentenek is fel, kiszabadulok. Nem így történt. Az ügyvédet is meglepte, hogy az ügyész javaslatára zárt tárgyalást rendeltek el. Később kiderült, azért, mert a

vád koronatanúja, Kancsár Sándorné országgyűlési képviselő, aki azt állította, hogy november 3-án körlevelet diktáltam, tartóztassanak le minden faluban néhány kommunisztát, hamis tanúnak bizonyult: a gépirónő, akire hivatkozott, a leghatározottabban cáfolta. Bakos Pista bácsi, Éva igazgatója, aki engedélyt kapott, hogy mint a művelődési osztály képviselője részt vehessen a tárgyaláson, régi és óvatos kommunista, állítólag a szünetben odament a bíróhoz, hogy engem azonnal helyezzen szabdlábra, a hamis tanút pedig tartóztassa le.

A Kancsárné által megnevezett gépirónőt, akit nem lehetett rávenni, hogy azt vallja: november 3-án letartóztatásokra utasító körlevelet diktált neki apám, Szabó Ferencnének hívták. Az óvatos kommunistaként ismert igazgató bácsi indulatos kifakadása igencsak meglepő lehetett, az pedig, hogy a megye országgyűlési képviselőjét, a parlamenti képviselőcsoport elnökhelyettesét, az Országos Béketanács és a kulturális bizottság tagját csak úgy letartóztathatják, ő sem gondolhatta komolyan.

Majd' minden emlékezésben fölbukkan, igaz, többnyire név nélkül a főember, akire rácsapta az ajtót. Az én emlékeimben is előjön, biztos volt benne, hogy az illető – Kovács Endréről van szó, a Hazafias Népfront megyei bizottságának titkáráról – akarta megbosszulni, hogy annyira semmibe vette. Hogy mikor történt az eset – '55-ben-e, vagy '56 elején – nem szól a fáma, nyilván a tanév alatt és nyilván délelőtt, ugyanis óráról hívatta ki, s rendelte magához. Mit kellett félbeszakítania, Horatiust magyarázta-e – „Nil sine magno vita labore dedit mortalibus” –, vagy épp a Levegőt elemezte: „...nem oly becses az irhám, hogy érett fővel szótlánul kibírnám, ha nem vagyok szabad!” Kovács elvtárs valami jelentést akart megfogalmaztatni apámmal. Merev és udvariatlan voltam, olvasom a Memoárban: „Én is végzem a magam munkáját, végezze Ön is a magáét” – mondta, és rácsapta az ajtót. El kell szomorítanom azokat, akik kedves és barátságos emberként emlékeznek apámra, való igaz, tudott merev lenni és udvariatlan, ráadásul ezt a képességét leginkább „fölfelé” gyakorolta. A forradalom után Kovács elvtárs elérkezettnek látta az időt, hogy elégtételt vegyen. Ő maga persze nem vádolta meg, hiszen az ajtórácsapásos megaláztatásának tanúi is voltak, vagyis a személyes elfogultság, ha kiderül, oldhatta volna a vád erejét, annak azonban, hogy népfrent- és béketanácsbeli kollégája, Kancsár Sándorné tegye, nem volt akadály.

Sok példa van rá, hogy az ötvenhat utáni megtorlások olykor személyes leszámolással egyszerűsödtek. A leghíresebb, s apám szempontjából a legismertebb a Bruszniai-ügy volt. Bruszniai Árpád együtt lakott az Eötvös Collegiumban apámmal, majd ő is vidéki középiskolai tanárként érte meg a forradalom kitörését. Az ellene fölhozott vádak sem nagyon különböztek, meg is úszta volna börtönnel, igaz, „életfogytiggal”, egy helyi pártember azonban – a veszprémi Kovácsot Pap Jánosnak hívták – kijárta, hogy a görög-magyar szakos tanár urat inkább akasszák föl. A forradalom alatt Pap a szovjet támaszpontra menekült, ahonnan elzavarták, mondván, egy kommunistának a népe közt van a helye. Ekkor ment fogvacogva Bruszniaihoz, könyörgött, zárassa börtönbe, aki azonban megnyugtatta, jótáll érte, a haja szála sem fog meggörbülni. Nem is görbült. Ezt az erkölcsi fölényt tényleg nehéz lehetett elviselni.

Megdől az a vád is, hogy az ÁVÓ elleni cikket az én utasításomra közölte a Petőfi Népe. Ezt az akkori szerkesztő állította. A tanúként (a vád tanújaként!) megidézték Nagy Ottó újságíró arra a kérdésre, mikor hallott róla, hogy én kívántam a cikket megjelentetni, azt felelte: néhány napja, mikor megkapta az idézést a tárgyalásra.

Nem térek ki a tárgyalás minden mozzanatára, megvan a jegyzőkönyve. Csak azt említem még, hogy a tanúként idézett Mészöly Gyula, amikor bejött, leült mellém a vádlottak padjára. Később elmondta, úgy érezte, ha én ott ülök, neki is ott a helye.

A tárgyalást elnapolták, az ügyész újabb tanúk megidézését s újabb bizonyítékok beszerzését javasolta. Az újabb tanúk közül Magócsyt azonnal áthozatta, mivel tudása volt róla, hogy egy cellában vagyunk. Kihallgatták, de azért engem – a két tárgyalás közti időre – áttettek egy másik cellába. Miért? Az ügyvéd javasolta, helyezzenek szabadlábra. Nem. Miért?

Március 31-én délután folytatták a tárgyalást. Semmi új nem derült ki. Az ítélethirdetés április 1-jén, délelőtt volt.

Lehet, hogy ezen a tárgyaláson is ott voltam? Vagy inkább csak ezen? Hétfői napra esett. Ha az emlékeimet átsugárzó napsütésből indulok ki, a meteorológia most sem áll mellém. A Magyar Nemzet szerint „kisebb esők, néhol havas eső. Mérsékelt keleti szél. A legmagasabb nappali hőmérséklet 10–13 fok.” Ez is zárt tárgyalás volt, mert csak a folyosóra emlékszem. Egyszer kivitték pisilni. Mindketten zavarban lehettünk, de amikor visszafelé jött, anyu azt mondta, fussak oda hozzá.

A rabot a tárgyalásra megbilincselve kísérik. Engem nem mindig bilincseltek meg. Úgy emlékszem, még az első napon egy idősebb ór volt a kísérom. Akkor láttam először. Mi a maga foglalkozása? Tanár. Erre visszatette a zsebébe a bilincset. Az ítélethirdetésre azonban bilincsben vittek. Az ügyész már ott volt, s utasította az őrt, vegye le rólam. Vonakodott. Keményen leszidta. Ebből sejtettem, most végre elengednek.

Nyolc hónapra ítélték izgatásért. Minthogy nyolc és felet töltöttem előzetes letartóztatásban, szabadlábra helyeztek. Már mint „civil” mentem az ügyéssel az irodájába a szükséges papírért. Tudtam én, hogy pötytyögős az a vád, mondta a Kancsárné vallomásán alapulóra. Nem volt mit felelnem rá.

A börtön kapujában nemcsak Éva várt, hanem néhány volt kollégám, Szemerey Bandi, Szóts Rudi, Mester Barna is. Konflissal mentiünk haza, ebédre – Anyuka főzte – éppen hazaértünk.

Lajos mesélte, ő is ott volt, nagybátyjától tudta, mikor szabadul, de csak az utcasarok takarásából merete lesni a jelenetet. Jobb volt, ha nem figyelnek föl rá, elvégre ő sem volt biztonságban.

Az 1986-ban elkezdett *Memoárban* nem fényezte túl '56-os tetteit, és nem tette később, a rendszerváltás után sem (egy rövidebb gépiratot az akkori időkből is talállok), és a kétezres évek elején írt, már publikálásra szánt *Az én 1956-om* című visszaemlékezése sem arról szól, hogy a halált megvető forradalmár jelmezében tetszelegne. A hirtelen pálfordulások kurzuslovagjain csak mosolygott, a '45 után tömegével előkerülő partizánokon éppúgy, mint a '89 után seregleni kezdő pesti srácokon. Amikor a POFOSZ-ba (Politikai Foglyok Szövetsége) hívták, nem is válaszolt.

– Na jó, ne vedd át, de legalább ne tégy megjegyzéseket, ne mondj semmi sértőt..., és ne is írn..., kérlek! Jött egy pecsétes levél valamelyik októberben, hogy kitüntetés fog kapni, s azon vettem észre magam, hogy alkudozom vele... helyette... Aztán eszembe jutott, hogy már meg van halva. El van temetve ..., és úgy fogják megjutalmazni. Posztumusz. A színpadi kézírásra Andi ment föl, én a nézőtéren maradtam. Vajon ha él, elfogadta volna? A végén persze sajnáltam, hogy nem mentem föl a színpadra, mert ott volt Hajagos Ági is, a legszebb gimnáziumi osztálytársam. Ő vette át halott édesapja kitüntetését. Hajagos Károlyét, akit munkástanács-elnökként négy évre ítélték.

A kiszabadulás öröme nem volt felhőtlen. Az ügy nem zárult le; nemcsak én fellebbeztem fölmentésért, hanem a megyei főügyész is súlyosbításért, eltérő minősítés miatt (államellenes összeesküvésben való részvétellel vádolt). Kiszabadulásom után néhány nappal megkaptam a munkakönyvemet „azonnali hatállyal elbocsátva” bejegyzéssel. Az egyeztető bizottság a jogerős ítéletre várt. Az iskolába be sem mertem menni. Az új igazgató, Madarász azt is megtiltotta, hogy föltegyék a képeket annak az osztálynak a táblójára, melyet három évig tanítottam.

Igen, az a Madarász László lett a gimnázium agilis direktora, aki az előző részben még azon erősködött, sőt még a Hargita utcába is kijött miatta, hogy apám is a nemzeti, majd forradalmivá átnevezett bizottság tagja legyen.

Bementem a megyei pártbizottságra Molnár Frigyeshez, aki akkor már első titkár volt. Remélhetem-e, hogy értelmiségi munkát kapok, vagy menjek el segédmunkásnak? Az első kérdésre nem adott határozott választ, de azt tanácsolta, ne legyek segédmunkás. Míg vártam rá, valamelyik munkatársa azzal gúnyolódott: Örült ugye, mikor megszólalt a déli harang?

Molnár Frigyes tanítóból, aki 1950-től a megyei pártbizottság politikai munkatársa, 1954-től az agitprop osztály vezetője volt, '57-ben lett az MSZMP első titkára, vagyis a megye első embere, nem mellesleg a Központi Bizottság tagja. '68-ban még ennél is fontosabb megbízást kapott, hogy mit, azt persze akkor nem tudtuk, csak azt, hogy a gimnáziumot velünk kezdő lánya, osztályunk KISZ-titkára, Éva bejelentette, hirtelen Pestre kell költözniük. (A SZÖVOSZ elnöke lett.) A '71-es repülőszerencsétlenség pártáldozatait (a megye Krímbe repülő vezetőivel lezuhant a MALÉV gépe) már utódjának, Romány Pálnak kellett eltemetnie. Molnárról 1989-ben lehetett újra hallani, amikor Kecskeméten aláírásgyűjtés kezdődött országgyűlési képviselői mandátumának visszavonására. Az eredményt nem várta meg, lemondott.

Néhány héttel szabadulásom után beidéztek a rendőrségre. Kiderült, nem az én ügyemben: valami hódmezővásárhelyi ügyről volt szó, Éva ismerte az illetőt. Nem firtatták, Évát be se idézték. Fölkeresett egy nyomozó: meg akarják írni az ellenforradalom kecskeméti történetét, információkat kérnek tőlem. Megadta, mikor, hol találkozunk. Nem mentem el. Utána nem zaklattak.

Fölkeresni nemigen mert senki. Szabadi Sanyi utánam szabadult az internálótáborból, Katona Piroska előttem: az ő ügyük nem került bíróság elé. Kardos Jánost és Magócsyt végül fölmentették, összeférhetetlenség miatt Pesten tárgyalták az ügyüket, s ott a kecskeméti dolgok bagatellnek számítottak. Állásukat azonban ők sem kapták vissza. Magócsyék hamarosan el is költöztek Budára.

Szabadi Sándorral és Katona Piroskával szoros baráti kapcsolatban maradt apám. A személyes kapcsolatot Piroska néni esetében egy darabig az nehezítette, hogy Kecskeméten nem kapván állást, a Somogy megyei Tab gimnáziumában tanított nyugdíjazásáig, 1970-ig. A Sanyi bácsival való kapcsolat akkor változott át írásbelivé, illetve hosszadalmas telefonbeszélgetésekké, amikor feleségével és három fiával az NSZK-ba disszidált.

Vajon miért van az, hogy egy gyerekkoromban látott, igaz, akkor többször is látott arcot 60 év múltán szinte pontosan föl tudok idézni, valakit meg, akivel tegnap találkoztam vagy akár csak néhány órája, már elfelejtettem. Ha a régi arcokat magam előtt látom, akkor talán le is tudnám rajzolni őket. Megpróbálok, néhány vonás megy is. Igen, Piroska néni. Hohóóó – mondja öblös, mély hangján, villog a szemüvege, magas homlok, hosszú, vékony sasorr és pici áll. Barabás Miklósról mondják, hogy bámulatos volt vizuális memóriája. Allítólag egyszer harminchét év távlatából készítette el valaki portréját, emlékezetből, és a mellé illesztett, közben előkerült fotográfia tanúsága szerint közel hibátlanul. Sanyi bácsi is szemüveges, kerek, húsosabb, pirospozsgás arc, sima homlok, vékony szálú, sűrű haj. Mindig mosolyog, és a gyerekekkel is úgy beszél, olyan bizalmasan, mintha felnőttek lennének.

A pestiek sokkal derekasabban álltak mellettem, mint a kecskemétiak. Nagy Micu – óvatosságból nagyanyámnak címezve leveleit – állandóan érdeklődött, híreket közölt, igyekezett Ortutayt megnyerni a támogatásomra; Szauderrel és Bókával levelet, illetve nyilatkozatot íratott, amelyeket csatoltak az iratokhoz; ha nem is voltak döntő fontosságúak, mindenestre billentettek valamit

a javamra, igen jólestek. Lengyel Dénes lejött a tárgyalásomra, s szakértőként nyilatkozott a szocialista realizmusról; a vádat el is ejtette már az ügyész. Vargha Kálmán – még mikor börtönben voltam – közölte az Irodalomtörténetben az Égető Eszterről írt kritikámat, ugyanabban a számban Szabadi Sanyi egy cikkét is. Nem sokkal szabadulásom után – még a jogerős ítélet előtt – egyre-másra kaptam a megbízásokat, szerződéseket: Simó Jenőtől (Európa Kiadó) német könyvek lektorálására, az Akadémiai Kiadótól két Jókai-regény kritikai kiadására meg az Ady-bibliográfia társszerzőségére, '59 márciusában lexikoncikkekre is (Nagy Micu, Király Pista, Lengyel Dénes javaslatára). '58 júniusában már egy nagyobb tanulmányt küldtem az Irodalomtörténetnek a történetíró Katonáról. Az Irodalomtörténeti Közlemények is jelentkezett: Solt Katona-kiadásáról kértek recenziót.

A nyár már az Ady-bibliográfia előkészítő munkájával telt. A Legfelsőbb Bíróság szeptemberben tárgyalta az ügyemet. Szendrő Jóskát kizárták a védelemből, egy pesti ügyvédnőt fogadtunk. Nemigen szólt egy szót sem, az ítélet után azt mondta, sokkal jobban láttam el én a védelmemet, mint ő tehetne volna. Az ügyészi föllebbezést elutasították, a nyolc hónapot fölfüggesztették, hosszasan indokolva, hogy a törvényi rehabilitáció érdekében. Egyébként az egyik ítélet olyan szövegezésű, mintha fölmentő volna. Mondta is egy jogász, aki olvasta: ezzel az indoklással akár a Néphatalom védelméért kitüntetés is megkaphatta volna.

Ezzel az ítélettel mentem az egyeztető bizottság elé. Fekete Jóska volt az elnöke, tagja Molnár Frigyesné is. Hatálytalanították az elbocsátásomat, alacsonyabb, általános iskolai tanári munkakörbe helyeztek. A művelődési osztály azonban nem adott állást, arra hivatkozva, hogy törvényi rehabilitációmig nem alkalmazhatnak pedagógusként.

Mi is volt közben otthon? Anyám ekkor már nálunk lakott, egy időben nagyanyám is, de hogy mikor, meddig, már nem emlékszem rá. István '58 őszén ment iskolába. Éva a képző gyakorlójába szerette volna beírni; nem vették fel; volt kollégái közül senki nem ejtett szót mellette; máig emlegeti. A Zója utcai iskolába került.

Beiratkozni apuval indultunk, szeptember elsején. Az iskola ugyanabban az épületben volt, ahol a szakérettségis kollégium, vagyis ahol kétéves koromig „bentlakó” voltam, igaz, öt évvel később már nem emlékeztem rá. Úgy léptem át a kaput, mintha először tenném. Az iskolát hivatalosan így hívták: Zója Utcai Általános Iskola, de úgy emlegették, hogy az árvaház. A szimmetrikus, klinkertéglás épület 1897-től létezett, először Országos Tanítói Árvaház volt a neve, 1926-tól, az alapító igazgató emlékére Faragó Béla Árvaháznak hívták, majd a nagy fordulattól, 1949 őszétől Faragó Béla Népi Kollégiumnak. 1951-től volt Állami Ságvári Endre Szakérettségis Kollégium, majd egy ideig Katona József Gimnázium. Amikor a jobb oldali szárnyban a szakérettségi megszűnt – és minket is kiakolbolítottak, iskolát nyitottak az oroszok, vagyis az itt állomásozó szovjet tisztek gyermekei jártak oda, a másik oldal meg, ahonnan elköltözött a gimnázium, újra árvaház lett Országos Nevelőintézet néven, de jutott benne hely a környékbelieknek is. Ők voltak, vagyis mi lettünk a bejárók. A bentlakóktól abban különböztünk, hogy nem volt egyenruhánk, így rögtön látszott, hogy csak másodrendű polgárai vagyunk az iskolának, akik talán nem is tudják mind, amit a bennfentesek kívülről fújnak, hogy ki az iskola névadója, az a bizonyos Zója. Bevallom én is jóval később hallottam Zója Kozmogyenszkájáról, a komszomolista partizánlányról, már talán nem is oda jártam, aki Sztálin nevével ajkán halt hősi halált. (Vajon igazak lennének az Unió felbomlása után terjedő hírek, hogy Zóját nem is a németek ölték meg, hanem ukrán parasztok verték agyon, megelégedvén, hogy a „fölperszelt föld” nevű sztálini projekt előharcosaként a házaikat gyújtogatja.) Az utcának nevet adó partizánlánynak persze nem volt köze a nem is oly messze lakó Zója nénihez, anyám iskolájának orosz tanárához, aki oly kedves-szlávosan elnyúló a hangokkal beszélt a magyart.

A beiratkozás napjára elég jól emlékszem, különösen arra, hogy az előcsarnokban volt egy hatalmas falkép, életnagyságú alakokkal, köztük egy mosolygós, fehér köpenyes bácsival, aki ott állt valóságosan is, és fogadta a beiratkozókat. Tóth Ferencnek hívták, apuval rögtön beszédbe elegyedett, hogy miről, azt persze nem figyeltem, de most, hat évtized múltán már ki tudom következtetni, hisz megtaláltam a nevét a tárgyalásra beidézett tanúk között. Azt is tudom, ki készítette a nagy falképet: Palkó József festőművész, az iskola rajztanára. A kisebbik fia, Józsika osztálytársam lett, ahogy az igazgató úr fia, Ferike is. Néhány éve valami filmforgatás kapcsán Török András barátommal bementünk az előcsarnokba, de a festmény már nem volt ott. Talán jobb is így. Az emlékezetemben élő csodához valószínűleg nem ért volna föl.

Az osztálytársaimat korábbról nem ismertem, Ferikét és Józsikát se. Óvodai társaim mind a Kaszap utcában folytatták, az ottani iskolában, ahol anyám „áthelyezése” miatt már nekem sem lehetett maradásom. Egymást a vezetéknevünkön szólítottuk: Földvári, Bakos, Gyulai, Jónás, Szalóky, Ambrus. Engem többnyire Ruzskinak hívtak. A tanító néni Sárika volt. Ő tanított mindent: rajzolást, számolást, írást, éneklést, tornát, de most csak az olvasásról legyen szó. Szeptemberben azt ígérte, hogy karácsonyra minden gyerek olvas majd. És olvasott. Ottó ütött, talált ötöt. Már akkor ősz volt a haja. A féléves bizonyítványt így írta alá: Dr. Várnagy Mihályné. Amikor a szénszünet után újra kezdődött az iskola, különös könyvekkel lepte meg a jól olvasó diákokat. Nehéz, nagy albumok sok képpel, még több betűvel. Először persze csak a lányok kaptak könyveket, de április táján már én is hazavihettem egyet. Igaz történetek a magyar szentekről és királyokról. A képekre jól emlékszem, főleg a lovakra és az emberek feje fölött repülő fényes tányérokra. Glória, mondta nagymama. Ha valamelyikünk kiolvasta a könyvét, akkor még így mondtuk, kiolvasta, Sárika néni kikérdezte, és újat adott.

Június 20-án volt a bizonyítványosztás. Azért tudom ilyen pontosan, mert előttem van a Sárika néni által aláírt jutalomkönyv. Pilinszky János: *Aranymadár*. Még pecsét is van benne, sőt Tóth Ferenc igazgató úr is beírta a nevét. Volt már néhány könyvem, de azokat karácsonyra kaptam, vagy csak úgy. Egy kihajtogatható nagy képes *Gulliver*, a *Micimackó* és a *Micimackó kuckója* Ernest Shepard rajzaival és Szegedi Boris könyve, a *Fúr-fa-rag-ta*, amit igazság szerint nem is én kaptam, hanem anyu, még kislány korában, aztán az enyém lett, vagy inkább csak átkerült az én polcomra. Az *Aranymadár* volt az első könyv, amiért megdolgoztam. Jutalomkönyv: „Orosz István I. oszt. tanulónak jó magaviselete és kiváló előmeneteléért”. *Magvető Könyvkiadó*, 1957. Illusztrálta Márkus Anna. Próbálom megfejteni, miért épp ezt a könyvet választotta nekem Sárika néni, vagy miért épp engem választott a könyvhöz. Mintha valamit előre látott volna. Majd’ harminc évvel később forgatókönyvet írtam az Aranymadárból, és Keresztes Dórával rajzfilmet csináltunk belőle. A hangfelvétel során vettem észre (Vándorfi Laci kecskeméti, majd később Veszprémbe került színész barátomat kértem meg a narrációra), hogy nem kell kinyitnom az ölemben tartott könyvet, fejből tudom a hosszú verset. Aztán megint eltelt pár évtized. 2006-ban felhívtak az Osiris Kiadótól, lenne-e kedvem illusztrálni Pilinszky meséit. Ugyanazokat, amelyek abban a Sárika néni-féle könyvben voltak. Naná! Hát hogy a csudába ne lenne kedvem!

Hogy a történet azért ne legyen ennyire mesésen kerek, elárulom, hogy a jutalomkönyvet akkor, a június 20-i bizonyítványosztáskor nem is kaptam meg. Az ACIÓ – KÁCIÓ – AKÁCIÓ... cirkalmas táblára rajzolása is kimaradt, sőt talán az egész május is. Kórházban voltam. A kopasz doktor bácsi, Janiknak hívták – a Poirot-t játszó David Suchet-ra hasonlított –, először tüdőgyulladásnak hitte. Két kövér ujjal kopogtatta a hátam, és mellemre illesztette jéghideg sztetoszkópiját. Egymás után nyomta belém az injekciókat, de a láz nem szűnt. 39...40...41... Egyre csak emelkedett.

Janik jó sokára jött rá, hogy agyhártyagyulladás. A diagnosztizálást Honti Géza végezte (akkor ismertük meg, s derült ki, hogy Éva Szegedről ismeri a feleségét). Kórház, fertőzőosztály, idegtépipő izgalom...

Anyutól úgy hallottam, egy kolléganője, akinek orvos volt a férje, Szentendrey Zsuzsa gyanakodott először az agyhártyagyulladásra. Anyu állítólag kiabált Janikkal, hogyhogy nem vette észre, amikor egy magyar szakos tanárnó is..., de én akkorra már rég elvesztettem az eszméletem. A kórházba állítólag Janik a saját autóján vitt be.

Ha a születésemre nem is emlékszem – ki emlékszik? –, az újjászületésemet azért elég jól föl tudom idézni. Arra ébredtem, napokkal – hetekkel? – később, hogy az orvosi eszközök hozzákoccannak a zománczott mosótálhoz. Hangosan zörögnek benne. Csillog rajtuk a napfény. Nem is nap, inkább lámpa. Beszélnek is. Nem értem. Pofozgatnak. Egy szemüveges közel hajol, a száján maszk van. Az ujját húzogatja a szemem előtt. A mutatóujját, jobbra meg balra. A kerek tükröt nézem a homlokán, aztán becsukom a szemem, bánt az erős fény. Mégis inkább nap lesz. Újra pofoznak. Akkor hagyják csak abba, amikor követem a szememmel az ujját. – Pifta, ifol-e muftot? – egy szőke óriás mondja, és vissza-görbít egész a magzatpózig. Szorosan tart, hogy ne tudjak mozogni. A meghajlított gerinc csigolyái közé tűt szúrnak. Ha megmozdulsz, beletörik, figyelmeztet. Fájni fog, mondja, de már fáj is. Üvöltök. Sírj csak, de ne mozogj! Nem is tudnék, hatalmas karjaival magához ölel. Szorít. Nedves arcom a fehér köpenybe tapad, a köpenyen piros pecsét: Bács-Kiskun Megyei Kórház. Elsős vagyok, már majdnem másodikos, el tudok olvasni mindent. A gerincvelő-csapolás után megtudom a helyes választ: Nem ifok, mert befokok. Ott, az Izsáki úti, mostanában lebontott kórházban születtem. Ott is születtem újjá, a fertőzőosztályon. Sokáig nem is látogathattak, a kertből kiabált föl apám: hogy hívják a Baloghék kutyáját? Én: Pamacs. Anyu: És mi a cica neve? Én: Tigris. Fölhallatszott az emeleti ablakig, mekkora kő esik le a szívékről.

Találok egy fényképet, az árvaház virágokkal körbefestett színpadán készült, egy szín-darab gyerekszereplői az előadás végén a tapsot fogadják. Nem tudom, mi volt a darab, a kép alapján csak az deríthető ki, hogy a szereplők közt volt egy orvos. Én játszottam: fehér köpeny, sztetoszkóp, homloktükör. Nyilván én voltam a legtájékozottabb a témában.

A kórházból konflissal vittek haza. Állítólag akkor is, a születésem után is konflissal vittek, de arra ugyebár nem emlékszem.

A konflisok, vagyis a taxiként funkcionáló egylovas bérhintók, a kettős ülés fölé húzott harmonika ernyőikkel a Nagytemplom mögött várakoztak. Oda kellett szaladnia értük apámnak. 1962 februárjában három napra egy kicsit arrébb vezényelték a konflisokat, a malom elé, mert a helyükre tolatott be hatalmas gumikerekű trélerén Góliát. Az óriásbálna. Este 7 óráig tekinthető meg a Korona utcában – írta február 22-én a Petőfi Népe. Szájában kényelmesen elérne egy teljes osztály. A hír szerinti 55 ezer bálnalátogató közt én is ott voltam anyuval, hosszú sorállás után jártunk a hasában is. Mint egy hall, mondta, táncolni is lehet benne. Anyu hallnak hívta az ilyen nagy termeket, elmagyarázva, hogy a hall más, mint a hal, hallom ugye a különbséget, ráadásul a bálna, noha vízben él, nem is hal, hanem igazi állat, még ha történetesen meg is van halva, de mindegy, ha jól tanulok, majd megértem. Ott benn is hideg volt, egy kicsit büdösebb hideg, mint kint. Hazafelé futottunk-csúsztunk, pocolyákat, szürke hókupacokat ugrottunk át, harisnyánk a cserépkályhára tapasztva száradt meg.

Később, már talán felnőttként hallottam a városi legendát, mely szerint az amerikai hírszerző szervezet, a CIA azért utaztatta végig Kelet-Európán Góliátot, hogy fölmérje, elbírák-e az itteni utak a ballisztikus rakétákat szállító járműveiket. Talán nem is kékbálnának, hanem „kémbálnának” kellett volna hívni?

Amikor a kórházból hazakonflisoztunk, Nagymama galamblevest főzött, és szalmakalapban kell jánom egész nyáron. Még a következő nyáron is.

Olykor megjelent Kecskeméten egy ős szakállú, magas férfi, hosszú haja kilobogott a kalap alól. Az énekkarosok hetek óta csak erre gyakoroltak: hazalátogat Kodály Zoltán. A Zeneiskola az Erkel utcában volt, a nyitott ablakokból messzire kihallatszott a kórus: Túrót eszik a cigány... Az autogramért szolmizálni kellett, a kezével mutatta: do-re-mi-fa. Botfűlűnek szinte lehetetlen volt hozzájutni, pedig volt, aki két Gagarint is adott volna egy Kodályért. Szo-la-ti-do... Volt, aki hármat is. Sose volt Kodály-autogramom, igaz, nem is mertem volna kérni. Pedig jó hangosan tudtam énekelni, a dalok szövegével se volt gond, mégis azt mondták, nem jó a hallásom. Anyu, akitől állítólag a „muzikalitásom” örökölttem, még egy zenei magánóvodába is beiratott, a Petőfi Sándor utcában (nem azonos a mai Petőfi Sándor utcával, a régi az akkori Don-kanyarnak nevezett földszintes városrészben kanyargott), ahol bújj, bújj zöldágazni, meg erre csörög a diózni kellett olyan lányok társaságában, akik befogták a fülüket, amikor én következtem.

Reménytelen eset voltam. Ma már senkit nem tudok megkérdezni, miért kísérleteztek mégis velem, így hat évtized távlatából magam próbálok rájönni. A kézenfekvő magyarázatot, hogy tudniillik anyu saját gyengeségét, a tőle kapott botfület bennem akarta korrigáltatni, nem tartom elég meggyőzőnek. Az énekóvoda vezetőjét Golovics Katalinnak hívták. Napközben, az esti *Hausmusik Stundék* előtt (mert mindennap zengett a ház) a piaristáktól levált Jókai utcai általános iskolában tanított – egy időben apámmal együtt –, a nővére, Iluci pedig a Zrínyiben anyu magyar szakos kolléganője volt. A feladvány szempontjából azonban fontosabb, hogy Kati néni volt a felesége Szendrői Józsefnek, apám védőjének. Vajon nem az én zenei pallérozásomra fordított összeggel akarta-e anyu honorálni a nagylelkű ügyvédet, aki a védelemért nem fogadott el pénzt? Lehetséges, bár hogy mekkora szenvedést okozott ezzel a Petőfi Sándor utcai ház finom lelkű lakóinak, a kristálytisza hallású és csilingelő hangú vendégtanítványokról nem is beszélve, arról most ne essék szó.

Unokám gyengélkedett, enyhe rosszullet, köhögés, rekedtség, gyomorbántalom, hányinger, fájás, nátha, hőemelkedés. Valamelyik énekórás napra vonatkozott volna nagymama ellenőrzőkönyv-jegyzete: az ő unokáján ne nevéssen az osztály. Már megvolt több piszkozatban is, amikor bemondta a rádió, hogy hétfőtől határozatlan ideig (ő bárha júniusig!) rendkívüli szénuszünet lép életbe. Az oktatás felfüggesztésre kerül. Elképzeltem a felfüggesztett oktatást, és nem volt kedvem ellen való a látvány.

'58 őszének nagy részét Budapesten töltöttem, a Széchényi Könyvtárban dolgoztam az Ady-bibliográfián. Nitsoviits Pali bácsinál laktam, Éva nagybátyjánál. Máig furdal a lelkiismeret, hálásabbnak kellett volna lennünk, hogy befogadott. Összebarátkoztam munkatársammal, Vitályos Lacival. Részt vettem Bókánál egy Ady-munkaközösségi megbeszélésen. Többször voltam Nagy Micuéknál, Vargha Kálmánéknál is megfordultam. Főlelevenítettem régi barátságokat is: jártam Babuciéknál (még élt Feri bácsi), Gonda Piciéknél, Antal Jancsiéknál, Cs.-vel is találkoztam. Egyszer együtt vacsoráztunk. Kijött utánam Pali bácsihoz is, akkor egy cukrászdába ültünk be. Azt hiszem, nem sok hiányzott, hogy felújuljon régi szerelmünk. Hogy nem, inkább rajtam múlt, mint rajta.

Nitsoviits Pali bácsi nagyapám testvére Pesten, valahol a Sas hegyen lakott, anyuval kislelként én is jártam nála. Fehér hajú, barátságos bácsira emlékszem s egy nagy fekete kutyára. Pali bácsin kívül két lánytestvére volt nagypapának. Olginak nem lett gyereke. Anna Teréz fia volt Liptay Laci, a lánya Liptay Éva, azaz Forintos Istvánné. Lacit sokszor

emlegette anyu, hogy mennyit segítette a tanulásban. Egyszer, már demenciával küzdve azt hitte, hogy én vagyok Liptay Laci, aki akkor már rég nem élt.

Még egy alkalmat tudok fölidézni, amikor apu bejött az Árvaházba. Nyilván rég elfelejtettem volna, ha nem készült volna az eseményről fotó is. Akkoriban, az ötvenes évek végén vehette a fényképezőgépet, a keletnémet Altissát. Kisdobosavatás az udvaron. Messziről fotózta, látszik a környezet, a csenevész, lomb nélküli kora tavaszi fák. Április 4.? Egy tányérsapkás katonatiszt (a szovjet oldalról?) kötötte ránk a nyakkendőt. Fekete-fehér a kép, de mint tudjuk, a kisdobosok nyakkendője kék volt, az úttörőké piros. Pontosabban vörös. Fehér ingben, sötét nadrágban és lesütött szemmel várom, hogy sorra kerüljek. A kék nyakkendőt – később a pirosat is – leginkább arra használtuk, hogy hajmosás után bekössük a fejünket. Főképp apu, akinek hátrafelé szoktatott hajviseletéhez nagyobb szükség volt efféle segédeszközre.

'59 januárjában a helyi lapban olvastam, hogy adminisztrátort keresnek a Béke téri iskolába. Karácsony Kálmán, az igazgató meglepődött, amikor jelentkeztem. A megyei művelődési osztálynak kellett kineveznie. Hosszas huzavona után kaptam meg a papírt, hátoldalára ráírták: további intézkedésig ideiglenes. Állítólag nem volt otthon Molnár Frigyes, megkérdezése nélkül pedig senki sem merte vállalni a felelősséget. További intézkedés azóta sem történt.

Még előbb más állások után is jártam. Próbálkoztam a levéltárban, jártam az Országos Levéltár igazgatójánál is: udvariasan visszautasítottak. Madarász – akkor már megyei elnökhelyettes – a Pest megyei könyvtárban, Dabason akart elhelyezni: ez sem sikerült.

A Béke téren nagy szeretettel fogadtak. Karácsony Kálmán, Benkővári Pista (igazgatóhelyettes), Bölcs Pista bácsi, Simaláné s mások is régi ismerőseim voltak, a többiekkel is hamar összebarátkoztam. Különösen Bujdosó Évával (Kovácsné), az egyik napközis csoport vezetőjével. Dolgom nemigen volt, csak munkaidőm. Unalmamban megcsináltam a két könyvtár (tanári, ifjúsági) katalógusát. Az Irodalomtörténeti Intézet kérésére kutatónapot kaptam. Délutánonként az iskolában a magam munkáját (az irodalomtörténetit) végeztem. Buday Dezsőről írt tanulmányommal megnyertem valami helyi pályázatot. Fizetésemet gyakran emelték, Kálmán minden lehető alkalommal fölterjesztett, hivatkozva arra is, hogy valamennyi iskolai adminisztrátor közül nekem van a legmagasabb iskolai végzettségem. Megszerveztem a város pedagógusainak étkeztetését, ezért külön elismerést kaptam. Nyáron két hét szabadság járt volna, de Kálmán azt mondta: menj el nyugodtan, akkor vagy szabadságon, amikor véletlenül keres valaki.

Egyszer keresett valaki, s az utcánkban érdeklődött, hol lakik Orosz tanár úr. „A volt tanár” – felelte gúnyosan az egyik szomszéd.

Vajon ki volt a gúnyolódo szomszéd? Legföljebb sejtem. A két házzal előttünk lakó Lovász Lacika a barátom volt, holott elmondta, nem szabad barátkoznia velem. Katonatiszt apjától azt hallotta, hogy az én apám egy huligán. Noha egyikünk sem tudta pontosan, mit jelent a szó, de mindketten éreztük, egy kiadós verekedéssel elrendezhető a dolog. A környékünkön valahogy sokkal több volt a fiú, mint a lány, és persze sokat verekedtünk. El kell ismernem, nemcsak szenvedője, olykor kezdeményezője is voltam a verekedéseknek. Egy Matyi nevű fiúnak még a kezét is eltörtem. Ügyetlen mozdulat volt, ma is bánom, ráadásul nagyobb volt nálam, s gyakori birkózásaink során inkább ő volt fölényben. Akkor azért kötöttem bele, mert azt találta mondani, hogy anyukám terhes, amit ő állítólag látott, én meg még azt sem tudtam, mit jelent a szó. Tízéves voltam. Sokat verekedtem a szomszédban lakó Balogh fiúkkal is, egyszer úgy betörték a fejem, hogy kórházban kellett összevarrni, de azért alapvetően barátok voltunk. Egy alkalommal többen fogtunk össze, hogy megverjük egy osztálytársunkat, a Sétatéren lakó Mikit. Már nem tudom, mi volt az ok, csak arra emlékszem, hogy mindnyájan magától értetődőnek tartottuk. Nem volt nehéz dolgunk, nagy, kövér gyerek volt, de nem különösebben erős. Ő volt

az egyetlen, aki a verést bepanaszolta. Komoly ügy lett a dologból, tantestületi tárgyalás, egyenkénti kihallgatás, két foltok mutogatása és eltépett ruhadarabok lobogtatása, aztán ítélethozatal. A helyzet súlyát mutatja, hogy az ítélezésben részt vevő tanárok, akiknek amúgy hamar eljárt a kezük, egyetlen pofont sem osztottak ki. Ahhoz viszont nem sok hiányzott, hogy kirakjanak az iskolából. Ez már nem a Zója utcában, hanem a Czollner téren történt.

Hogy az apám vert-e, megütött-e egyáltalán, esetleg el is agyabugyált, vagy legalább elpaskolt vagy elnadrágot voltna – akár hirtelen felindulásból, akár megfontoltan, nevelési szándékból –, nem tudok visszaemlékezni. Pedig kellett, hogy elcsattanjon legalább néhány pofon, hiszen amikor én ütöttem a fiam, azzal nyugtattam magam, így szokás, ez a dolgok rendje, hisz én is így tanultam, s ki mástól tanulhattam volna, mint az apámtól. Amikor végeztem, még tán azt is éreztem, végre betöltöttem a rám testált ősi aparítust, igaz, csak egy percig éreztem, mert utólag inkább a szégyen maradt meg, most is az tolul föl, elronthattam valamit, ha csak veréssel lehetett helyrehozni.

Ha a veréseket, ha voltak egyáltalán, el is felejtettem, vagy túltettem magam rajtuk, arra azért emlékszem, hogy a téma kapcsán néhány etimológiai kérdést is megvitattunk, micsoda vagy kicsoda lehet az a móres, és hogyan kell kesztyűbe dudálni. Olykor a javítóintézet kifejezés is szóba került. A képzeletemben megjelenő falanszterszerű létesítményben a hozzám hasonló neveletleneket a tudomány és a pedagógia legkorszerűbb eszközeivel változtatták át szófogadó, engedelmes gyermekké. Utólag visszagondolva, nem hiszem, hogy komolyan gondoltak volna a javítóintézetre, de néhány napra azért megembereltem magam.

Ha apám nem is vert, az ütlegek azért jöttek meglehetősen rendszerességgel. Legtöbbet a Czollner téren kaptam, vagyis az általános iskola felső tagozatában. A tanárok és a nagyobb diákok természetes, kétségbe nem is nagyon vont joga volt a verés. Egy százéves – akkoriban még csak fél évszázados – példa jut eszembe. Kun Béla, a Tanácsköztársaság későbbi vezetője, akit akkor még Kohnnak hívtak, a zilahi református kollégium kisdiajként különórát vett a nyolc évvel idősebb nagydiák Ady Endrétől. A tanítás eredményessége érdekében Ady a testi fenytetés alkalmazására is föl lett hatalmazva. Ady Lajos, a költő öccse, aki eléggé képből volt, hisz ugyanabba a kollégiumba járt, szó szerint ezt írta: „A fiút édesapja azzal az instrukcióval bízta Bandi gondjaira, hogy kivétel nélkül minden privát óra előtt keményen meg kell pálcázni.” Talán jobban meg kellett volna pálcázni, képzelgek, vagy talán egyáltalán nem kellett volna, hátha történelmünknek az a kivételesen erőszakos fejezete másként alakult volna. A Czollner téri fülesek emléke jobban megmaradt, köztük is inkább az igazságtalanul kapottaké. Az igazságosakat valahogy hamarabb törli az emlékezet. A fenytetések gyakorisága, vagy az elkövetett bűn és a hozzá tartozó büntetés közti aránytalanság miatt jut-e eszembe a Bábiczki nevű tanerő, vagy azért-e, mert az ütős tanárok közt egyedül ő volt nő? Pedig nem is tanított. Ha tanít, vagyis ha jobban ismerjük egymást, talán heves indulatait is jobban toleráltam volna. Sárdi, Dánfi, Tálás. Ők adták a legnagyobb pofonokat, ebben a sorrendben. Na persze nem csak a tanárok vertek, vertek a nagyobb fiúk is. A Czollner téri iskola, amikor oda jártam, még koedukálatlan volt, pontosabban a mienk volt az utolsó olyan évfolyam, amelybe csak fiúk jártak. Akkor még külvárosi iskolának számított, távol a villanegyedtől, ahol laktunk, de közel a cigányvárosnak nevezett kerülethez, ami a diákság összetételét is meghatározta. Alighanem a szociális különbségek kiegyenlítésének szándékával határozhattak úgy valami magas helyen, hogy ebbe az iskolába viszik az úgynevezett elit osztályt, ami akkoriban természetesen az orosz tagozat volt. Orosz tagozatos lettem én is, és persze azonnal

megéreztem, hogy a többiek a kivételezetteknek járó, nem is teljesen jogtalan utálattal kezelnek minket, ami természetesen tetteikben is megnyilvánult. Megtanultam, hogy jobb többedmagammal csatangolni, és föl tudtam mérni, mikor lehet tárgyalásosan rendezni a konfliktust, mikor kell azonnal ütni vagy visszaütni (az egész úgy kezdődött, hogy visszaüjtött), és mikor jobb, ha az emberfia inkább futásnak ered.

Az orosz tagozatos iskola bemutatását, ahol heti öt órában ismerkedtünk Jurij Gagarin nyelvével (az úrutazásokról szóló híreket az iskola ablakába kitett rádió közvetítette: Tyitov, Tyereskova, Leonov), egy különös momentum színesítheti. Amikor ötödikesként odakerültem, a nagyok, a nyolcadikosok közt sokan voltak osztályismétlők, akik nem három vagy négy, hanem öt vagy hat évvel voltak idősebbek, s a túlkorosok közt sok széles arccsontú, húzott szemű fiú is feltűnt. Kecskeméten persze kunnak is vélhették őket, hogy mégis tatárokról pusmogtak, az a koruk miatt volt. 1945-ben születtek. A megelőző év végén lelassult, megállt itt a front. Később egy orosz vezénylő tábornok elismerte, ha Kecskemét vidékén nem találnak annyi bort (kivételesen jó volt a termés 1944 őszén), sokkal hamarabb elfoglalhatták volna Budapestet. „Egészséges vagy? Nem, öreg vagyok és nagyon beteg..., ócseny bolná.” Ilyen példamondatokkal igyekezett megkönnyíteni a kecskeméti újság a lakosság és a megszállók közti kommunikációt. Kevés sikerrel: a városi nőgyógyász háromezer megerőszkolt lányról, asszonyról tudott. A szóban forgó Czollner téri fiúkat persze nem az előkelő orosz tagozatra járatták.

Szepezden 1959-ben voltunk először, akkor is és 60-ban is két hétig. '59-ben éreztem ott magamat legjobban, bár az első napon kegyetlenül leégtem. Közben még dolgoztam is: ott írtam Pálffy Albert-et Dankó Imrénének, a gyulai múzeumnak. Évával Pesten is voltunk vagy 10 napig egy pedagógus tömegszálláson. Időm nagy részét az OSZK-ban töltöttem. Éva is segített a Felfordult világ szövegeinek összeolvasásában.

Szepezd. Bevallom, nekem az '59-es nyár nem annyira kellemes emlék. Épphogy kigyógyultam a nagy betegségből, s úgy vigyáztak rám, mintha üvegből lennék. Míg apu pecsenyére éghetett, nekem az árnyékban is szalmakalapban kellett üldögnem. Találok egy fotót, a strandon készült, a fényképezéshez összeültetett gyerekcsoportban egyedül rajtam van ing és persze kalap.

Szepezd, amennyire emlékszem, két oldalról is be lett cserkészve. Paula néni, anyu zrinyis kolléganője férjével, Szabó Laci bácsival és fiával, Szilárdal már évek óta ott nyaralt, s nagyon megszerették. Talán ő ajánlotta, tud a közelben egy házat, amit nyaranta ki szoktak adni, de az is lehet, hogy inkább Keresztury Dezső „sugalmazta” apunak, év közben ugyanis egy rokona, talán unokahúga lakott a villában (úgy emlékszem, Zsuzsának hívták), onnan járt át a révfülöpi iskolába tanítani. Megtalálom Keresztury levelezőlapját, s rajta a „sugalmaz” kifejezést. „Kedves Laciék, igazán örültünk, hogy jól érzitek magatokat Szepezden, ahol nálam nagyobb géniusz sugalmazhat: a tájé.... Mi 15-én éjjel érkezünk. Ott lesztek-e még? Jó lenne...” Keresztury lapjáról tudom meg, Tury-villának hívták a házat. Emeletes volt, két családnak való, a földszintet a számtant tanító Ica néniék vették ki, az emeletet mi. Az idős tulajdonosok (vagy inkább csak gondnokai a háznak?), János bácsi, a halász és Rozika néni, a szuterénben laktak, egy nagy fehér kecskével. A kecske frissen fejt tejt kaptuk reggelire. A ház könyvekkel volt tele, azon az első nyáron leginkább egy Napóleonról szóló képes albumot bújtam. Megérkezésünk után hamarosan kiderült, mennyi kedves ismerős nyaral Szepezden. Ott volt például Sárközi Márta és első házasságából született lánya, Horváth Eszter, férjével, Lukin Lászlóval és sok-sok gyerekével. Márta néni ugyanolyan barátságos, „integráló személyiség” volt, mint a *Válasz* idején, és sokan csak miatta ugrottak le Szepezdre egy-két órára vagy napra. Jött Lator, Domokos, Bibó Istvánra is emlékszem, igaz, az később lehetett, '63 után, mert '59-ben még börtöné-

ben időzött. Volt persze, aki tovább is Szepezden maradt, az Eötvös-kollégista Fazekas László például házépítésbe fogott, ahogyan két évvel később mi is.

A telekvásárlást, építkezést is Éva intézte. Nem tudtam lebeszélni róla. Eladtuk a csépai szőlőt, így volt rá pénzünk. Elűszott volna, s mi közel 30 évig Szepezden nyaraltunk.

A Rozikákék házában alattunk nyaraló Ica néniékkel, vagyis Csernusékkal közösen vettek meg egy közeli telket, tulajdonképpen egy darab erdőt hatalmas tölgyfákkal, oda épült az ikernyaraló. A telek ára a mai, de az akkori árakhoz képest is nagyon olcsó volt, talán egy önálló ingatlan is kijött volna a csépai szőlő árából, az Ady-bibliográfia, a cikkek és tanulmányok honoráriumából meg nagymama horgolásaiból, de apu, mint mindig, óvatoskodott. A '61-es már igazi nomád nyaralás volt. A ház a mi felünkön már állt, igaz, nem vakolták még be, víz sem volt, talán villany sem. Egy malterosláda tetején állt a petrofor, amin nagymama főzött, három téglán az írógép, mosakodni meg a Balatonra jártunk. Kórákások, sóderkupacok közt éltünk a kerítés nélküli telken, csatangoló őzikék és a hullámpala tetőn hancúrozó mókusok társaságában, és közben csatáztunk Biber Kálmánnal, a helyi kőművessel, aki mindig azon az építkezésén ügyködött, ahol több pénzt remélt. Anyu – hogy elégtételt vegyen – piros tintával javítgatta haladékkérő, -magyarázó leveleiben az elrontott elipszilonokat. Egyszer sikerült egy pallóból kiálló rozsdás szögbe is belelépnem, tetanuszoltásért Tapalcára kellett vonatozni. A tapolcai kórházkirándulást egyébként majd' minden nyáron megejtettük, hol egy elmérgesedett kullancscsípés, hol egy középfülgyulladás miatt, ami már a zokniba töltött forró sóra sem reagált, egyszer meg azért, mert a tábori matracon kicsavarodott nyakkal ébredtem. Milyen szép kisfiú, mondták a váróteremben, kár, hogy ennyire aszimmetrikus.

Szomszédaink, Csernusék egy évvel később kezdtek építkezni, Kecskeméten azonban egyre többször látogattuk meg egymást. A városháza mögött, a Don-kanyar túloldalán, a Kisfaludy utcában laktak. Gyakran ott voltak Paula néniék is, akik mindent tudtak Szepezdről, hiszen már évek óta nyaraltak ott. A téma az ikerépület tervezése mellett legtöbbször épp a Don-kanyar volt. Nem is tudom, mikor vált el a tudatomban a két fogalom egymástól: a kecskeméti és a doni kanyar. Paula néni férje, Szabó Laci bácsi az igazi Donról beszélt, ahol 1943 telén a 2. magyar hadsereg egyik parancsnokaként harcolt, én meg oda, a szomszéd utcákba képzeltem a katonákat. Kecskeméten a városháza mögött induló és az egykori Burga utcai laktanya (az öregek Horthy laktanyának is mondták, de történetünk idején a szovjet hadosztály-parancsnokságé volt) iránt nyúló városrészt hívta a népnyelv Don-kanyarnak. Földszintes, falusias világ volt girbegurba, táguló-szűkülő utcákkal, hámló vakolatú, salétromos falakkal, nagy, pántos fakapukkal, amikről elfelejtették levakarni az előző választások vagy a tisztiorvosi rendelkezések plakátjait. A belváros sárga keramittéglái szürke macskakővé változtak. Ladányi utca, Horog utca, Darab utca, Horváth Döme utca, Perc utca. Vasbolt, kalapos, kádfürdő, halértékesítő, kölcsönző. Ott volt az első önkiszolgáló is. A köszörűst Jávorkának hívták. „Szúrja magát szíven, s elfogja a mámor / mert a kés pengéjét köszörülte Jávor. / Ka.” Az alacsony házak fölött alacsony volt az ég is, és a csillagtalan márciusi esteken vadlibák óbégatásával lett teli.

Egyszer (talán többször?) szilveszterkor is hivatalosak voltunk Csernusékhoz, akiknek előbb lett tévéjük. A minden évben egyforma kabarékat Rátonyi Róbert vezette. Néha a meccseket is ott néztük, az osztrák–magyarokat. Sanyi bácsi lehalkította a tévét, és bekapcsolta a rádió Szepesit. Sándor Csikar, Göröcs, Albert, Tichy. Csernus Tamás, a nagyfiú a Fradinak drukkolt. A legtöbb környékbeli gyerek is. Foglalt volt a Vasas, a Dózsa, nekem a Honvéd maradt. Kecskemétnek 2008-ig nem volt első osztályú csapata (2015 óta megint nincs).

Egy időben magántanítványaim is voltak, két lány a Bányából, latinra tanítottam őket. Szűk lakás, télen csak az egyik szobát tudtuk fűteni. Míg én a lányokkal foglalkoztam, Éva Istvánt tartotta féken.

Jó volt a Béke téren, de unalmas. Szemben a Katona; eszembe sem jutott, hogy átmenjek volt kollégáimhoz. Egyszer talán Lengyel Dénes volt lenn, átüzent értem, csodálkozott, hogy a volt kollégák nem érintkeznek velem. Féltek? Talán volt okuk. Szép Ernőt meg Gaál Tibort Elekes, a Madarászt követő igazgató kitette, Tibor bácsi épp a Béke térre került.

Tibor bácsi! Róla írtam már valamelyik előző részben. Aput is ő tanította vívni kisgimnazista korában, a református kollégiumban, ekkor, a Béke téri iskolába átkerülve is beindította a vívóiskolát, és magától értetődött, hogy nekem is vívnom kell. Én ugyan szívesebben fociztam volna, sőt bármi mást szívesebben csináltam volna, de mivel Tibor bácsi vívóoktató volt, vívnom kellett. Azt hiszem, semmi érzékem nem volt a víváshoz. Egyszer-kétszer jártam ugyan versenyen, de amikor úgy éreztem, végre sikerült megvágnom az ellenfelemet, akkor jött a bíró, levezette a támadást, és arra jutott, hogy nálam volt a találat. Tempókról, parád- és kontrariposztokról, átvett támadásokról beszélt, és legjobb esetben azt mondta, együttes találat. Tibor bácsi rezzenéstelen arccal vette tudomásul, hogy versenyzőjét legyőzték, én azt hiszem, egy kicsit fegyelmetlenebb voltam. Szeretett kardforgatóimra gondoltam, Kinizsi Pálra, Bornemissza Gergelyre vagy Zrínyi Miklósrá, akiknek csörtéit aligha elemezték és hagyták jóvá szemüveges pástbírák. Kedvenc költőm egyébként Balassi volt, leginkább az oldalára kötött kard miatt. Vele „tudományosan” is foglalkoztam, s meg is bántódtam rajta, mikor apám és anyám hangosan nevetni kezdett, elolvastván a dolgozatfüzet elejére írt nagybetűs címet: „Balassi Bálint önéletrajza”.

Az önéletrajzok ideje volt. Mindenkitől hosszú, részletes önéletrajzokat kértek, s minden fórumon önéletrajzokat hasonlítottak össze. Apám is, kelleetlenül ugyan, de lelkiismeretesen kopogta curriculum vitae-it a fekete Monarch Pioneeren.

Próbálkoztam ezzel-azzal. Megpályáztam egy pápai szakközépiskolai állást, sikertelenül. Kérvényt adtam be az Elnöki Tanácshoz rehabilitációért, elutasították. '60 végén felröppent a hír, megszüntetik az iskolai adminisztrátori állásokat.

1960-ban zajlott a nagy népszámlálás. A számlálóbiztosok zömmel a pedagógusok közül kerültek ki, apám és anyám is köztük voltak. Rajtuk kívül, úgy olvasom, még 39 ezer számlálóbiztos járta az országot. Próbáltam magamtól rájönni, hogyan zajlik a dolog, hisz nekem az iskolaudvaron összevissza szaladgáló focisták megszámlálása is gondot okozott. Egy egész országnak mégsem lehet mondani, most álljatok meg egy percre, hogy a tanárok megszámlálhassanak benneteket. Esténként, amikor hazaértek és megbeszélték a történeteket, kiderült, ennél is nagyobb nehézségekkel kellett szembesülniük. A város környéki tanyákon nem fogadták szívesen az összeírókat. Az, hogy csak népszámlálás zajlik, egyáltalán nem győzte meg a parasztokat. Úgy vélték, némelyikük ki is mondta, hogy mindezt azért találták ki, mert maradék földjükre, jószágukra ácsingózik a téesz. Volt, aki becsapta az ajtót, akadt, aki a kutyaít eresztette rájuk. Apám szerint volt abban valami imponáló, ahogy a vidék népe elzárkózott a hatalom képviselőitől, anyu, megharapott vádlóját borogatva, nem teljesen osztotta ezt a nézetet. 1960-ban egyébként 9 millió 961 ezren éltek az országban, bár a Statisztikai Hivatal által közölt adatokat érdemes csak félig-meddig pontosnak tekinteni, anyu ugyanis úgy döntött, négy-öt kérdőív kitöltése után a többit már maga is képes megírni.

Nem tudom, kitől indult az akció, hogy függetlenített könyvtárosi állást kapjak a Katonában. Nem ment könnyen. Tövis Feri, a megyei művelődési osztály személyzetise vitt föl az OPKM-be (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum) Waldapfel Eszterhez. Szakmailag nem volt

ellenem kifogása, politikailag azonban igen. Átmentem a minisztériumba Bencédy Jóskához, ő volt akkor a középiskolai főosztály vezetője. Telefonált Waldapfel Eszternek, felelősséget vállalt értem. Így végre meglett a beleegyezés; '61. január 15-ei hatállyal – január 21-ei keltezéssel – tanári besorolással a Katonába helyeztek át függetlenített könyvtárosi teendők ellátására.

Behívtak a megyei tanácsra Madarászhoz. Ott volt Elekes, a Katona új igazgatója is. Madarász kikötötte, hogy csak a könyvtár rendezésével, adminisztrációjával foglalkozhatok, kölcsönzéssel nem. A tanulókkal nem érintkezhetek. Ekkor jelent meg – váratlanul – egy bizonyos Kőrösi elvtárs a megyei pártbizottságról, s kijelentette, hogy teljes jogú tanárként irányíthatom a tanulók olvasását. (Valami olyat mondott: „Akinek mi megbocsátottunk, annak megbocsátottunk.”) Megbízólevelet kaptam arra is, hogy segítsen a város iskolai könyvtárainak munkáját.

Ki a csoda ez a deus ex machinaként felbukkanó Kőrösi elvtárs? Lapozni kezdem a megyei újságot, s rá is akadok a nevére. Kőrösi Józsefnek hívták, a megyei pártbizottság agit-prop osztályának vezetője volt. Találok egy hírt a *Petőfi Népe* 1960. október 8-i számában arról, hogy előző nap az Árpád moziban az iskolareformról tanácskozott a megyei pártbizottság kulturális vezetősége a minisztérium képviselőivel. A megyei és járási szervek képviselőiből álló delegációt Kőrösi József vezette, a pestiekét pedig dr. Bencédy József, a Művelődési Minisztérium Középfokú Oktatási Főosztályának vezetője. A cikkben ugyan cz-vel és i-vel írták a nevét, de azért biztosan ő volt az, a jeles nyelvész, aki úgy látszik, nem csak a fővárosban segített egykori Eötvös-collegista társán. Apámmal egy évben, 2016-ban halt meg, s nyilván soha nem hozakodott elő velem, hogy Waldapfel Eszter után Kőrösi elvtársnál is szót emelt Orosz Lászlóért.

Nagy lendülettel vettem magamat a könyvtári munkába; volt is teendőm bőven. Új leltárt és katalógust kellett készítenem az akkor kb. 6500 kötetes állományról, át kellett rendeznem a könyveket a numerus currens rendszerből ETO rendszerbe, össze kellett keressélnem az addig nem a könyvtárban elhelyezett folyóiratokat, s közben biztosítanom kellett, sőt ösztönözniem a kölcsönzést. Betűrendes és raktári katalógust készítettem, a szakkatalógus megkezdésére csak jóval később került sor. A fűtés rossz volt, a vaskályha hol kibírhatatlan meleget árasztott, hol meg teljesen kihűlt a köves helyiség. Nem nagy szakértelemmel, de lelkesen segített a két harmadikos, Horváth Sándor és Baltás Zsuzsa.

Apuval együtt én is könyvtároskodtam. Tanácsát követve átrendeztem a polcomat – az volt az enyém, amelyik most Szepezden van –, igaz, én nem az ETO, vagyis az egyetemes tizedes osztályozás, hanem a nagyságrendi numerus currens szerint rendezgettem őket, ami nagyon tudományosan hangzik, holott csak annyit jelent, hogy a nagyobb könyvek kerültek előre, a kisebbek hátra. A legnagyobb egy háromdimenzióssá „felugró” könyv volt, olyan, amit manapság pop-up könyvnek hívnak. Úgy rémlett, egy képes Gulliver: Gulliver utazásai, Gulliver a törpék közt vagy ilyesmi. Találtam egy fényképet is, amelyen a könyvet nézegetem, hajtogatom. Azt remélve, hátha valaki ráismer, megosztottam a fészbukon, s egy éjszaka alatt megvolt a megfejtés. Vojtěch Kubašta: *Gulliver Lilliputban*. Még a vele foglalkozó cseh-morva művészettörténész, Marta Sylvestrova (régebben igazi, mostanában inkább már csak fb-barátom) is írt. Kubašta úgy lett a térbeli könyvek első jelentős mestere, hogy építészhivatását föl kellett adnia. Az ötvenes évek Csehszlovákiában is azok voltak. Illusztrátornak azért még elmehetett. Világhírű lett. Gulliverje az 1956-os prágai és pozsonyi kiadással egyszerre jelent meg magyarul, a fényképen látható flaneling és kötött mellény alapján arra következtettek, hogy nekem a Jézuska hozta.

„Könyvtáram” rendezése közben persze beleolvastam a többi könyvbe is, a *Micimackó*-ból megtudtam, hogy a naponta belém diktált csukamájolajat is el lehet viselni – a tigrisek például kifejezetten szeretik. A *Babar utazásából* (a második végén kapott jutalomkönyv) azt kellett volna leszűrni, hogy míg az elefántok jóságosak, a rinocéroszok galádák és gonoszok. Ezt nem hagyhattam annyiban. Még ma sem adtam föl a „rinocéroszpárti” lapok rajzolását – egykori kollégámat (kicsit tán honfitársam is), Albrecht Dürert követvén.

Az OPKM területi instruktoraival, Károlyi Ágnessel hamarosan összebarátkoztam. Kikötötték, hogy szerezzek valamilyen könyvtárosi képesítést, ő javasolta, hogy iratkozzam be az egyetem könyvtár kiegészítő szakára. Ezt '61–'64-ig elvégeztem, '65-ben államvizsgát tettem. Minden kolokviumom és vizsgám jelesre sikerült, csak a tudományos szocializmus alapjaiból meg tört. mat.-ból kaptam jót. Különösen összebarátkoztam a tanszéken Fülöp Gézával, aki akkor adjunktus volt; most ő – docensként – a tanszék vezetője. Több cikket írtam az OPKM folyóiratába. Jó viszonyban voltam Kisfaludi Sándorral, a módszertani osztály vezetőjével is, akit még szolnoki magyar szakfelügyelő korából ismertem.

Károlyi Ágneséknél Pesten, a Bajcsy-Zsilinszky úton lévő lakásukban én is jártam. Talán azért vitt magával apu, hogy megismerjem velem egykorú, képzőművésznek készülő fiát, Károlyi Zsigát. Az okos és szívesen társalgó fiú átvitt a szobájába, hogy a rajzait is láthassam. Különösen művészettörténeti kérdésekben volt jártas, s a vidéki szakkörös gyerekekkel, azaz velem szembeni fölnyét udvariasan palástolta.

A tanárok szeretettel fogadtak. A testület '57-es távozásom óta nagyjából kicserélődött, csak Enyedi, Szemerey, Szabó Adorján, Hordós, Tót Jóska, Csongorné, Kristóf, Mester, Iványosi, Arany Jóska, Csernus Laci, Urbán maradt a régiékből, meg Elekes, aki '57-ben nevelőtanár volt, most igazgató. Elekessel való gúnyolódásom (karmester-igazgató) meggondolatlanságnak látszott, én nem tekintettem annak. Tudtára kellett adnom, hogy nem félek tőle.

Azt, hogy mennyire volt sértő a gúny, a zárójeles utalás alapján nem könnyű megérteni. (A zenekar elvan karmester nélkül, de a karmester zenekar nélkül?) Arról meg, hogy ha félt is, félelmeinél a dac erősebb volt, már a szovjet városparancsnoknál tett látogatás kapcsán esett szó. Elekes Mihállyal nem különösebben szívelték egymást, és persze a megyei tanácson történtek sem oldották a feszültséget.

Talállok egy későbbi jegyzetet, de épp ide passzol: 1964-től főiskolai levelező hallgatók konzultációit is vezettem magyar irodalomból. 1966-ban – Nánási Miklós biztatására – megpályáztam egy docensi állást a szegedi főiskolán. A tanszékvezető, Vajda László mellettem volt, a felsőbb szerepek azonban nem. Végül Elekes kapta az állást adjunktusi ranggal. („Az irodalmi nevelés és a honi tanárképzés legnagyobb dicsőségére!!!” – egészül ki a hír Nánási tanár úr levelében, amelyből az is kiderül, Vajda kifejezetten kérte apámat, hogy pályázzon, sőt miatta hosszabbította meg a pályázat határidejét, a másik két jelölt szakmai értéke ugyanis 0 és 00 volt. Elekes kinevezése után egészségi állapotára hivatkozva lemondott a tanszékvezetéről.)

Elekes már '63-tól a főiskolán volt, tanulmányi osztályvezetőnek vitték le; állítólag azért nevezték ki adjunktusnak, hogy a tanulmányi osztály megszabaduljon tőle. („Lépten-nyomon elbazilikázta a dolgokat, pedig egy olyan pecsétnyomogató, rubrikázó skriblerséghez nem szükségeltetik különös tálentom.”) Ezúttal sem viselkedett nyíltan és becsületesen. Mikor lent jártam Szegeden a pályázat ügyében, összetalálkoztam vele, elmondtam, mi járatban vagyok, de egy szóval sem említette, hogy ő is pályázik.

Mivel a Nánási-levelet elfogultnak érzem, ám Elekes munkásságáról sehol nem találok objektív értékelést, a legjobbat hát, ha rábízom. Első óráján – W. A. negyedéves hallgató szerint – így mutatkozott be: „Elekes Mihály vagyok, 44 éves, három szakot végeztem

az egyetemen, igazgató voltam az ország legjobb gimnáziumában, most a jogot végzem. Irodalmi tevékenységem versírással kezdtem, de amikor a kritika úgy nyilatkozott, hogy őstehetség vagyok, megharagudtam és abbahagytam. Áttértem a szépprózára, elbeszéléseket írtam. A legutolsó elbeszélésbe '63-ban kezdtem, de amikor ide kineveztek, abbahagytam. Most, hogy az alkotásra több időm lesz, folytatni fogom az elbeszélést.”

A gimnáziumban az újak közül is sokat ismertem (Sárkány Irén, Kiss Pista, Bóka Marika, Somogyi, Gyenes), s a többiekkel is gyorsan összebarátkoztam. Különösen Mester Barna fogadott nagyon kedvesen, ő volt akkor az igazgatóhelyettes. Arany Jóska már az első nap azzal állított be a könyvtárba: megvan-e itt a Doktor Zsivágó? Nincs. Na, akkor én nem is járok ide.

A Doktor Zsivágó csak negyedszázad múltán, 1988-ban jelent meg magyarul (Pór Judit – Lator László felesége – fordításában), a Szovjetunióban is csak akkor adták ki. Igaz ugyan, hogy 1961-ben a Katona József Gimnázium könyvtára már tizennyolc másik nyelven beszerezhetette volna Borisz Paszternak Nobel-díjas regényét, de – vajon miért? – nem tette.

1962. március 14-én megszületett Andi (én ragaszkodtam hozzá, hogy Éva legyen az első neve: sohasem használta).

Így tehát tíz és fél éves koromban megszűntem „egyke” lenni.

(Ebbéli minőségemben fogom folytatni.)

Balázs Géza

Utak a beszéd eredetéhez

Bevezetés

A beszéd (nyelv) keletkezéséről évezredek óta tartó vita nem jut és nem is juthat eredményre. Időről időre ugyanazokat a keletkezési hipotéziseket ismételtetik, ki az egyik, ki a másik mellett tör lándzsát, újabb részleméletekkel állnak elő. A végső magyarázatok feltárhatalatlanok az ember számára. A szellemtörténész azonban kínál egy másik utat: „Az ismerethiány, a tudatlanság nem jogosít fel sem állításra, sem tagadásra. Ellenben a meglévő ismeretek és tapasztalatok mindig feljogosítanak a következtetésre” (Várkonyi 2009: 131). Mert létezik egy teljesen másfajta megközelítés, a metafizikai, vagy másként: szerves nyelvészeti.

A közismert, szokványos megközelítések történeti és jelenkori adatokból, jelenségekből következtetnek: vau-vau-, bim-bam-, jaj-jaj-, hórukk-, lala-hipotézis (Jespersen). A marxisták a munka szerepét hangsúlyozzák. Az etológusok a tárgykészítés és nyelv izomorfiáját (alaki hasonlóságát, egyezését) emelik ki (Csányi Vilmos). A nyelv antropológiája felől közelítve legelőször lehetett a mondat(szó), ezt követték a kiegészítők, majd pedig a mel-lérendelés (Szilágyi N. Sándor). A pszichológusok evolutív elméletei a kommunikációs szükséglet (Révész Géza), a kéz-száj, tűz-beszéd kapcsolat (Hermann Imre), az orális, anális, uretrális ösztönök (Hollós István) szerepét hangsúlyozzák. Részben hozzájuk kapcsolható és teljesen reflektálatlan a belső-külső érzetek hanggá válását felmutató nyelvész-kultúrökológus Győri-Nagy Sándor elképzelése. Inkább a metafizikai megközelítéseket jellemzi Pap Gábor felfogása: a tárgyi világ képi, majd hangí ábrázolásáról. A kulcsnak tekinthető absztrakció talán valamiféle „véletlen”, genetikai (mutációs) hiba, esetleg kontamináció (vegyülés) útján jöhetett létre. A metafizikai elképzelések az egykori nyelvi teljességet hangsúlyozzák, ahhoz képest a nyelvek egyszerűsödtek. Elképzelésük szerint az egykori ősgondolkodás képekben nyilvánult meg, ezt tükrözte a képnelv, és ebből egyszerűsödött a pusztán nyelvi kommunikáció, s ez egyszerűsödik napjainkban még tovább.

Szakadék a beszédelőttiség és a kész beszéd között

A szokványos megközelítések (hipotézisek) négy irányból közelítenek. Először is a még megismerhető, megfigyelhető ún. természeti vagy primitív népek nyelvéből. Ez azzal a rendkívül meglepő következtetéssel járt, hogy ezek a nyelvek összetettebbek, bonyolultabbak, mint a maiak. Az erre való rácsodálkozásra éppen a metafizikai irány adhat választ. A másik lehetőség volt a nyelvtörténeti adatokból való visszakövetkeztetés, a harmadik az állatok kommunikációjának vizsgálatából kiinduló irányzat, a negyedik pedig a nyelvkeletkezést sok tekintetben modellező gyermeknyelv.

Tapasztalati alapja is van a természeti hangok utánzása (másként vau-vau) elképze-
lésnek. Az ember gyakran utánozza a természet (állatok, egyéb természeti jelenségek)
hangját. Ugyancsak tapasztalati alapja van az indulathang-felfogásnak. Az ember spontán,
öszönös hangadásai kommunikatív erővel bírnak.

Különösen a 20. századi nyelvészeti megközelítések mindeddig elég határozottan
elvetették a hang-jelentés között fennálló (fennállható) viszony tárgyalását („bim-bam”
elméletnek nevezi egy szerző); a kapcsolatot egyértelműen önkényesnek tételezve, de a
20. század második felétől kezdve a szemiotikai és kognitív megközelítések az ikonicitás
jelenségét feltárva ma már sok tekintetben elfogadják a nyelvi jel (részben) nem önkényes
voltát. A korábbi nyelvészeti megnyilvánulások ennek kapcsán pusztán „misztikumot”
emlegettek (Pei 1966: 17). Hamarosan rájövünk, hogy mennyire igazuk volt – mivelhogy
egy másik paradigmában éppen ez lesz a vezérfonalunk.

Otto Jespersen játékos becenévvel illetett nyelvkeletkezés-elmélete: a vau-vau és a
bim-bam mellett még a jaj-jaj (a fájdalom, harag ösztönös hangjai; indulatszók), a hórukk
(együtt dolgozó emberek szükséglete), a lala (szerelem, játék, költői romantika). (Crystal
1998: 366).

A nyelvkeletkezés okát, pillanatát nem figyelmen kívül hagyva a nyelvész Szilágyi
N. Sándor (2015: 32, 41) határozott álláspontja: mondatokkal kezdtünk el beszélni, hiszen
ma is mondani akarunk valamit, ha megnyilvánulunk. Az első mondatok egyszavas,
alanytalan mondatok voltak (mondatszó-terminussal szoktunk erre utalni). Ehhez kapcsolo-
ldtak deiktikus, azaz a körülményekre utaló határozószók. A következő lépés az egyide-
jűséget (és nem a mondatstruktúrát jellemző) mellérendelés volt. Pl. Villámlik. – Arrafele
villámlik. – Kutya. Jön.

A pszichoanalitikus kutatók új szempontokkal bővítették a nyelveredet-kutatást, de
a megoldás náluk is nyitva maradt. Elvetették a mimikai és pantomimikai mozgásfor-
mákból való származtatást (kifejezéselmélet), mert a beszéd lényeges ismertetőjegyeit a
gesztusok nem tartalmazzák. Bár elismerik, hogy a gesztusnyelv tartalmaz ősi kifejező
mozgásmintákat, ilyenek például az „el” távolító gesztusai. Elvetik a gesztusnyelvből
való származtatást is, mert nem bizonyítható, hogy a gesztus megelőzte volna a beszédet;
hiszen ma sincs olyan nép, amely kizárólag gesztusnyelvet használna. A beszéd ontoge-
nezise a két beszéd fajta (gesztus + nyelv) egyidejűségét feltételezi. Sőt, az írott nyelv leg-
régibb formája, a piktográfia is a hangnyelvre, nem a gesztusnyelvre utal. A pszichológus
azért veti el az indulatszó-elméletet, mert valamennyi hangképző szervvel rendelkező
élőlény ad (affektív) hangokat. Nem meggyőző számukra az utánzáselmélet sem, mert az
onomatopoetikus (hangutánzó) hangok nem köthetők közvetlenül a benyomásokhoz. Az
állatlélektani elméletet azért nem fogadják el, mert az állatok egyértelműen kifejező, tehát
kommunikatív jelzései zárt rendszerek (nem tudják módosítani és összefüggésekbe fog-
lalni őket), fajon belüli korlátozott kommunikációt (jelzésadást) szolgálnak; az emberrel
együtt élő állatok az emberi beszédet legfőképpen jól-rosszul utánozhatják (de nem értik), az
emberi utasítások pusztán megtanult reakciókat váltanak ki belőlük; bár képesek néhány
jelzést adni az embernek. Az ontogenetikai elmélet (gyermeknyelv-kutatás) sem adja meg
a választ a nyelvkeletkezésre, mert a gőgicsélő hangokat lehet ugyan a beszéd előfokának
tekinteni, de nyelvnek nem. A gyermek valószínűleg előkészített beszédadottsággal (haj-
lammal) születik, és ezt később aktualizálja. Nem sikerült a beszéd keletkezését levezetni
az emberi hajlamból, a tudat funkcióiból (tudatpszichológiai elmélet), s nem jártak ered-
ményel az etnológiai és patológiai megközelítések sem. (Révész 1985: 425–445) Révész
Géza pszichológus megállapítja, hogy egyik elméletnek sem sikerült a beszéd előtti és kész
beszéd stádiumai közötti szakadékot áthidalni, ezért a cáfolatok felsorolása után kultúr-
történeti megoldást javasol: a munka és a nyelv közötti összefüggést látja perdöntőnek („a

homo faber azonosítható a homo loquensszel”),¹ annak kapcsán pedig a kommunikációs szükségletet és célt, amelyet a kölcsönös kontaktus és kölcsönös megértés szándéka jellemez (kontaktuselmélet): „Egymás kölcsönös megértésének szándéka nemcsak a beszéd keletkezésénél, hanem *továbbfejlődésénél* is hat. Kívánságok, élmények közlésének szükséglete az embert állandóan újabb szavak, újabb szintaktikai viszonyok és grammatikai kategóriák kialakítására serkenti. Ugyanaz a lökés, amely a beszéd keletkezését elősegítette és amely az ősembert emberré formálta...” úgy körülbelül 50–100 ezer évvel ezelőtt (Révész 1985: 462–463).

Nyelvi szempontból sem érzem megnyugtatónak Révész Géza (1985: 462) kétségtelenül alapos összegzését, amely mintha pusztán pszichológiai keretbe foglalná a korábbi, a folyamatos differenciálódás elvén alapuló, és általa kizárt nézeteket: „a legegyszerűbb kommunikációs formákból kiindulva a kontaktustendencia, illetve az egymás megértésének szándékára vonatkozó alapelv betartásával felállíthatunk egy fejlődési sort, amely az ösztönös adresszált megnyilvánulási formáktól a nyelv nélküli felszólításon keresztül a beszédhez vezet”. Ahogy nem tudja megmagyarázni a fejlődést sem: „hogy az átmenet az ösztönös, a nem tudatos kommunikációs módokból a szellemivé vált, verbális formákba fokozatosan vagy ugrásszerűen valósult-e meg, nem ismeretes számunkra” (Révész 1985: 463).

Hermann Imre pszichológus a kéz-száj, valamint a tűz-beszéd kapcsolatot látja perdöntőnek. Utóbbi esetében felhívja a figyelmet arra, hogy „a meleg hangkiváltó... A gyermek első szavai között elég gyakori lehet a fény és a meleg megjelölése...” (1984: 479). Az első hangadásokat a gyermek megkapaszkodási és elszakadási ösztönével állítja párhuzamba (1984: 484):

centripetális (befelé irányuló) hangok: m, n	endocentrikus, önmagának beszél	fogás, átkarolás, magához vonás
centrifugális (kifelé irányuló) hangok: p, b, d, t	exocentrikus, kifelé beszél	rámutatás, önmagából kivetés

Hollós István pszichológus *Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache* című kéziratában egy evolutív² nyelvelméletet vázol fel (ismerteti Fónagy, 2002), amelyben az ösztönök alapján, a szájüregi mimika figyelembevételével igyekszik magyarázatot adni a beszéd fonetikai (fiziológiai) kialakulására, ami egyben a mai nyelvi ikonicitás-kutatások számára is kiindulópont lehet. A hangadást biológiai funkciókhoz kapcsolódó motorikus tevékenységek váltják ki; az ösztönbeszéd nyelvivé válik. Az alapvető hangokat (mássalhangzókat) három testnyíláshoz (és egyben erogén zónához rendelik). A félbeszakadt kéziratát ismertető leírásból készítettem el a koncepció (értelemszerűen hiányos) gondolati vázlatát.

1 Nincs új a nap alatt! Az evolucionistákat másfél évezreddel megelőzve Nüsszai Gergely 4. századi egyházatyja a kéz szerepéről azt írja: „az ember e kéznek köszönheti esztét (fejlettebb agyvelejét) és beszélőképességét”. (Várkonyi, 2009: 16)

2 evolutív = evolúciós

biológiai funkció	testnyílás	cselekvés	hang	ösztönkielés
1. táplálkozás	orális	szopás, nyelvmozgás	m, mö, ma, ma-ma	orális, konstruktív, szexuális ³
2. anyagcsere	anális	ürülés, inverz táplálkozás	k, kaka > g, h	anális, destruktív
3. fajfenntartó	uretrális	vizelés	s (tűzbe vizek)	tabutörés
	(fallikus)		r (erekció) ⁴ l (genitália)	(szexuális)

A pszichológusok és Fónagy Iván által méltatott Hollós-féle evolutív nyelvelmélet érdekes módon találkozhat az ún. szerves vagy metafizikai nyelvészethez sorolható elképzelésekkel, holott szinte biztos, hogy nincs közöttük semmi kapcsolat. Győri-Nagy Sándor elméletében az egyedfejlődés során tapasztalt belső érzetekből és hanghatásokból indul ki (szopás, ürítés), amelyeket követnek a külső érzetek és azok hanghatásai. Föltevése szerint az elemi érzet jelentésese nyelvi érzetté válik. A magánhangzók csak jelentésváltozást okoznak, a mássalhangzóké a főszerep a jelentésben. (Akárcsak Hollós rendszerében.) A hangképzési érzetrend kiindulópontja a legkevesebb energiát igénylő M és N. (Hermann és Hollós is a nazálisokat tekintik elsődleges hangoknak.) Győri-Nagy ezek után fölvázolja a mássalhangzók univerzális (szerves, genetikai) hanghálóját. Ebből az univerzális hanghálóból sarjadnak ki a további hangok; a magyar nyelv esetében – Hollós elképzeléséhez képest – egy lépéssel később az NG-ból a K és H, valamint J-ből az L és R. Az alaphangokból sarjadnak tovább – a morfémák (vagy gyökök). (Győri-Nagy 2002: 18–32)

A metafizikus nézőponthoz közelítve Pap Gábor (1993: 115–126) művészettörténész a hétköznapi megjelenési forma (nyelvészetben: valóság, jeltárgy, denotátum, jelölt) – hangalakzat és (ez az újdonság) képirási jel („betű”) hármasságában ragadja meg népművésztünk képirási jelrendszerét. A nyelvésztől eltérő megoldása abban áll, hogy a nyelvészeti jelentésháromszög alkotóelemei: valóság – jel – jelentés; Pap Gábor tehát a jelentést nem veszi be a jelölésbe, viszont a jelet kettébontja: hangzó és képi alakzattá. Ezt pedig a következő alapállásból teszi: „hangképző szerveinknek valamennyi, beszéd közben rendszeresen használt állása mint vizuális képlet (is) kódolódik bennünk, s ez a képlet a megfelelő hang kimondásakor automatikusan ’mozgósul’” (1993: 117). Vagyis, Pap Gábor szerint egy hang vizuális képet is előhív. Az egyes hangkategóriákat az oda tartozó hangokból alkotott szavakkal jelöli meg:

JeLiRó („jeles”): L, R, J, LY

TuDó („tudós”): D, T, TY

KiHáGó („köhögős”) K, H, G, GY

BeFúVó („pöfögős”): B, P, V, F

MeNő („nyámmogós”): M, N

CsúSzó („sziszegős”): S, Zs, Sz, Z, tágabban: C, Dz, Cs, Dzs

Pap Gábor összegzése: „A ma világszerte használatban lévő ábécék megegyezésen alapuló és mechanikus használatú hangjelölései egyenesen levezethetők a „mi” 6 (7) alapjelünkből” (1993: 122). Győri-Nagy Sándor és Pap Gábor elképzelésének bemutatásával azt kívánom jelezni, hogy vannak alternatív, univerzális igénnyel fellépő nyelvészeti és

3 A labiális-orális szakasz tárgykörei: anya(szimbólum), mell, száj, szó, beszéd, én, birtokos névmás, eredet, kezdet, kéz, végtagok (Takács 2002: 72)

4 A „r” megvonása, azaz a raccsolás férfiatlanít Hollós szerint.

művészettörténeti törekvések a nyelvkeletkezésre: az ösztönök hanghatásaiból kiinduló pszichoanalitikus megoldáshoz közelítve (Győri-Nagy), valamint a hangképző szerveink beszéd közbeni képe és annak „lerajzolása” (leírása), valamint hanghatása között (Pap Gábor).

A humán etológus Csányi Vilmos (1999: 62) szintén keresi a kapcsolatot állat-ember között, s a csimpánzok esetében óvatosan protokultúrát; majd pedig gesztusokon vagy mimézisen alapuló protonyelvet említ (1999: 117). A hangzó nyelv kialakulását érdekes módon kapcsolja össze az ún. vízimajom-elmélettel: „A vízben élő emlősök mind vokálisan kommunikálnak, mert a vízben nem jól láthatók a vizuális jelek, a vokális kommunikáció használata viszont tudatos és jelentős légzésszabályozást kíván. A vízi életmód tehát előre létrehozta azt a vokális apparátust, és a légzés tudatos szabályozását, ami később lehetővé tette az éneket és a beszédet” (1999: 121). Ehhez azonban kellett még valami: a tárgykészítés, amely az ember esetében izomorf a nyelvi kompetenciával és az absztrakt gondolkodással (1999: 132). Később: „A tárgyak új konstrukciója és funkcionális kapcsolata létrehoz egy mesterséges tárgyi világot, amely éppen úgy modellje a környezetnek, mint a nyelvi konstrukciók. A nyelvészek és a kultúrantropológusok feltételezik, hogy a nyelvhasználat és a tárgyhasználat között egyfajta izomorfia van a fentiek értelmében, és ez az emberi agy rekonstrukciós képességére vezethető vissza. (...) Ez tulajdonképpen az absztrakció, az elvonatkoztatás folyamata.” (1999: 225).

A szakadékáthidalás: a megszaladás

Tehát tudjuk, hogy az állatok is kommunikálnak, de nem beszélnek, az ember pedig beszél. Elég jól ismerjük a gyermek nyelvfejlődését a preverbális szakasztól az artikulált beszéd kialakulásáig. Sok mindent sejtünk a kommunikáció kezdeteiről, változatos formáiról. Mégis az állati és emberi kommunikáció (nyelv) között van egy minőségi ugrás, egy megszaladás, aminek sem az okát, sem a lefolyását nem ismerjük, és magyarázni sem tudjuk. Természetesen én sem tudom. A tudományos paradigmában egyetlen magyarázatot (hipotézist, sejtést) szoktunk hangsúlyozni, a véletlen szerepét. Jelen tudásunk szerint az ember esetében egy, az állatokra is jellemző zárt kommunikációs rendszer valamilyen nem világos oknál fogva az ember esetében megváltozott: nyílt rendszerré vált. Ez hétköznapi nyelven azt jelenti, hogy a meghatározott (alapvetően kevés) számú, erősen kötött lehetőségek kinyíltak egy szabadon variálható, végtelen számú közlési lehetőséget biztosító univerzumná.

Egyértelmű és cáfolhatatlan kijelentés, hogy a beszéd (nyelv) létrejöttében egy humán jellemző, a konstrukciós képesség, azon belül az absztrakció játszotta a döntő szerepet. „Az ember rendelkezik az absztrakció képességével, az állat nem.” (Sommerfeld 1974: 24) Absztrakció nélkül nincs emberi gondolkodás, nyelv. Az absztrakció (vagy absztrahálás) nyelvi következménye a szavak jelentésének átvitele (jelentéstani kifejezéssel: poliszémia, ami a további trópusok, képek – metonímia, metafora – alapja). Ez a rendkívül praktikus, gazdaságos gondolati művelet teszi lehetővé, hogy adott (véges) számú elemből szabadon variálható, végtelen elemet hozhassunk létre.

Azt azonban senki sem tudja, hogy miért, mikor és hogyan tett szert az ember absztrakciós készségre, s hogy az állatok közül erre egyik faj sem jutott el. A válaszom tehát az: véletlenül. Talán valami genetikai, mutációs „hiba” folytán. S mivel ezt feltételezem, szinte bizonyosra veszem, hogy az emberré válás folyamatában ezzel kapcsolatos véletlen, „mutációs” hiba csak egyszer fordult elő. Így a nyelv monogenetikus eredetét tartom valószínűbbnek – szemben a poligenetikus felfogásokkal. Látszólag ez ellen szólnak a minden földrészen meglévő prehistorikus ősemberleletek; azonban erre is van – a meta-

fizikus megközelítésben – magyarázat: mivel az emberiség múltját nem ismerjük, csak találgatunk, könnyen lehet, hogy jóval nagyobb a múltja, mint ahogy azt mi gondoljuk, s az ember már korábban „belakta” az összes kontinenst.

A zárt és nyílt rendszer közötti „ugrást” egyébként egy igen szemléletes technikai elmélet modellezi: a kontaminációs (vegyítés-) elmélet. Hockett és Ascher érdekes feltételezése, hogy az állati, zárt kommunikációs rendszerben előfordulhatott, hogy a meglévő jeleket valamilyen külső hatásra gyorsan kellett leadni, s ezáltal elkezdtek keveredni, például két különböző jelből lett egy harmadik. (Ismerteti: Réger 1978: 15–17). Például:

Eredeti felbonthatatlan (zárt) jelek:

ABCD – táplálék felfedezése
EFGH – veszély
Kontaminálva (vegyítve): ABGH – táplálék és veszély

Ezek után az eredeti jelek már nem megbonthatatlanok, hanem kettéválnak:

AB – táplálék felfedezése
CD – nincs veszély
EF – nincs táplálék
GH – veszély
Kontaminálva (vegyítve): EFCD – se táplálék, se veszély

Ez a kétségtelenül logikus képlet magában foglalja az általam is fontosnak tartott „véletlen” mozzanatot, de nehezen vezet el a kettős tagolású, absztrakt nyelvhez. Viszont mint módszer kétségtelenül máig hat a nyelvekben: a hangok, szavak, mondatok (szerkezetek) szintjén egyaránt beszélünk kontaminációról.

Tehát valamennyi nyelvészeti és pszichológiai megközelítés jellemzője, hogy csak előrehaladó fejlődést tud elképzelni, olyat, ami a kevésbé differenciált formáktól halad a differenciáltabb formák felé. Pedig ez ellen szól néhány mozzanat:

- (1) A világ legprimitívebb törzsei, pl. a dél-afrikai hottentották, a ceyloni (ma: Srí Lanka-i) pigmeusok meglehetősen bonyolult nyelvtani szerkezetű nyelveket beszélnek. (Révész 1985: 433)
- (2) A primitív népek nyelvei általában már tökéletes nyelvek, sőt egy részük fejlettebb, komplikáltabb formával is rendelkezik, olyanok, amelyek a beszélt nyelv lényeges tulajdonságait mutatják (Révész 1985: 444).
- (3) Az állattól az emberhez nem vezet egyenes út. (Révész 1985: 468).
- (4) A tudományos megközelítések mellett a primitív népeknél létezik egy nemzedékről nemzedékre szálló legenda, hogy a nyelv az istenek ajándéka. (Pei 1966: 16).

Metafizikai megközelítések

Mivel a nyelv létrejötte álláspontom szerint beletartozik a végső magyarázatok és igazságok körébe, ezért azt a racionális, paradigmátikus tudomány eszközeivel csak bizonyos fokig közelíthetjük meg. Mint láttuk, a kérdésre a válasz nyitva marad. A tudomány számára megválaszolhatatlan kérdések egy másik – megszokott tudományos beállítódásunkkal nem összeegyeztethető - metafizikai megközelítésben teljesen másként

bukkannak fel. Ennek alapja a platóni idealizmus: „Sohasem teremthető a világon valami, mielőtt a gondolata meg nem lett volna.” Várkonyi Nándor (2009: 191) hozzát teszi, ez az emberi teremtéstörténetek, a hermetikus, héber (Biblia, Kabbala) bölcsélet alapfelfogása is. Ehhez kapcsolhatjuk a primitív népek már jelzett legendáját, mely szerint a nyelv az istenek ajándéka. „Az egyiptomi Usziri (Oszirisz) és Thot-monda arról beszél, hogy az emberek viselkedését kezdetben mi sem különböztette meg az állatokétól, vadak voltak, tagolatlan hangokat adtak, mígnem Thot megtanította őket beszélni, sőt írni és olvasni is...” (Várkonyi 2009: 15).

A metafizikai megközelítéseket a tudomány nem tudja elfogadni. Teljesen más hozzáállást, szemléletet képviselnek mint a racionális és empirikus anyagból dolgozó tudomány. Az ember, a lét, a kultúra, a nyelv kérdéseire a mítoszok választ adnak: racionális gondolkodással ezeket a fantázia termékének tartjuk, miközben már többször bizonyossá vált, hogy „van bennük valami”. A „mítosz sűrített történelem” vallja Várkonyi Nándor (2009: 81). A mítoszokhoz való közeledésünkben a legnagyobb akadály az, hogy mai eszünkkel és nyelvünkkel próbáljuk megérteni őket. Pedig a mítoszok egy teljesen más világ termékei. Egy olyan világé, amelyben az „ember nem természetköziségben élt, hanem kozmikus kapcsolatok közepette benne élt a természetben” (Várkonyi 2009: 243), minden mindennel összefüggött, egységes magyarázati keretet, világnézetet jelentett. Erre számos fennmaradt jel, mítoszok, de tárgyi jelek (építmények) is utalnak, csak ma már nem tudjuk ezeket értelmezni; legfőljebb következtethetünk belőlük.

A metafizika azt állítja, hogy a világ egykor (valamikor) teljes volt, egész volt, az ember harmóniában élt a természettel (állatvilággal), sőt, tárgyunk számára fontos: értette egymást állat és ember. Ezt tükrözi a minden nép mítoszaiban felbukkanó „paradicsom-” vagy édenkert-motívum. Ám ez az egykori harmónia felbomlott, diszharmóniában élünk, és folyamatos vágyakozásunk van a harmónia, a teljesség felé, állandó problémánk a halál és az élet értelme. De a technológiai fejlődés ismeretében öntudatosak és gőgösek lettünk, lesajnáljuk a korábbi korok emberét, holott az emberi civilizáció őskora rengeteg titkot, mai eszünkkel megmagyarázhatatlan csodát rejteget. Hogy csak egyet említsünk: „az általunk ismert, történelmi idők kezdete óta az ember egyetlen vad növényt sem tudott megnevelni, egyetlen vadállatot sem háziállattá szelídíteni. (...) A mondák és mítoszok tisztában vannak a házinövények és állatok régi eredetével... A mítoszok nyelvén ez annyit mond, hogy szelídítésük valamely magasabb tudás műve.” (Várkonyi 2009: 254). Ugyanerre utalt korábban Hamvas Béla is: „Az őskori művelésnek köszönhetünk nemcsak minden nemesített növényt, a gabonát, a gyümölcsfákat, a kerti veteményeket; nemcsak a háziállatokat, a lovat, a szarvasmarhát, a bányát; nemcsak a szárnyasokat...” (1995: I/241).

Ebből az is következik, hogy egyáltalán nem biztos, hogy a fejlődés során mindig egyszerűbb lesz az összetett, a differenciálatlanból a differenciált, a szegényesből a gazdagabb – ahogy azt például a nyelvkeletkezésben is folyamatosan vallja a tudomány. Hamvas (1995: I/189) kategorikusan kijelenti: „involúció és evolúció⁵ egybeesik” (1995: II/225). Mai tapasztalataink is vannak a bomlásra, leépülésre, a fejlődés visszafordulására – még a nyelv esetében is. Amit ma beszédműfajaink kezdetleges (egyszerű) formáinak gondolunk, lehet, hogy csak egy adott állapotot jelentenek. Várkonyi Nándor (2009: 165.) így látja: „egyfelől gazdagodásnak, másfelől szegényedésnek vagyunk tanúi. S ez is azt mutatja, hogy a szegényes, kezdetleges, egyszerű formák – mondásban, mítoszban, rítusban egyaránt – nem mindig jelentenek valóban kezdeti, ősi állapotot, lehetnek a hanyatlás következményei is.”

5 involúció és evolúció: visszafejlődés és fejlődés

A gőgös ember úgy gondol a kezdetekre, mint valami fejletlen, csenevész világra, ezt jellemzi az „ősbutaság elmélete”, az ősember „vadember” felfogása: „meghökkenítő az, hogy noha csodálatot keltő emlékeken egzakt, tudományos módszerekkel tanulmányozhatjuk a régi ember alkotóképességeit: számtani, mérnöki, csillagászati tudását, természetismeretét, a növény- és állatnemesítés terén azóta is utolérhetetlen teljesítményeit stb. – szemléletmódját, ábrázoló és értelmező munkáját, művészi és költői ihletét, vallási teremtő erejét(,) tudományunk mégis egy gyermeki és barbár játék színvonalára süllyeszti... Holott ama páratlan emlékműveket ugyanaz a szellemi erő szülte meg, mint a dajkameséknek tekintett mítoszokat...” (Várkonyi 2009: 167) Hasonlóan vélekedik Hamvas: „A primitív népek magas őskori szellemiségek maradványait őrzik, néha felismerhetetlen, elkorcsosult alakban, néha elég tisztán.” (1995: I/250).

Amit tehát mi fejlődésnek nevezünk, az pusztán anyagi, civilizatorikus; „a kultúrában (éppen) ellenkező folyamat ment végbe: csökkenés, szegényedés”, vallja Várkonyi (2009: 260), Hamvas Béla pedig többször is kijelenti: nincs fejlődés! „Minden jelenség csak metafizikailag érthető. A tudomány ezzel szemben az emberi közösséget hosszútávú fejlődés eredményének látja... A közösség minden pillanatban közösség: egy a sokban és sok az egyben.” (Hamvas 1995: II/344) A jelen bizonytalan, sok tekintetben neurotikus helyzetünket így jellemzi a művelődéstörténész: „a mi istenünk az ész, és hatalma kiterjed mindarra, amit a tér, az idő és az okság világa magába zárhat. Vagyis a valóságnak (a mindenségnek) egyik felére; a másik felének létezését tagadjuk, s evvel tagadjuk saját magunk egy felének létét is.” (Várkonyi 2009: 169) Ezt a gondolatot képviseli a metafizika, melynek álláspontját nagyon egyszerűen úgy határozom meg: minden fordítva van, mint ahogy azt mi gondoljuk. Bevallom, ennek megértése vagy elfogadása nem megy könnyen, mert foglyai vagyunk jelenkori racionális gondolkodásunknak. Hogy megértsük ezt a megfordított álláspontot, gondolkodást, idézzük Graebnernek, a bécsi iskola egyik alapítójának gondolatát. A természeti (primitív) ember, jelen esetben az ausztráliai „nem a természetet fogja fel természetfölöttinek, hanem fordítva, a természetfölöttit természetesnek” (Várkonyi 2009: 170–171). Ez prelogikus, szupramateriális (anyag fölötti, vagyis nem anyagelvű), tisztán szellemi szemlélet. Éppen ezen alapul a metafizikai megközelítés, amely szerint „minden kultúrát egy-egy szerves jelképrendszer különböztet meg a többitől”, ezt az egykor embereket jellemző „teljes, azaz fizikai–metafizikai jelképeket teremtő erő” hozta létre, ami a későbbiekben visszaszorult: „Az egyik fő különbség tehát a mai és a régi ember között e képesség szegényedésében, illetve a nyugati, az euroamerikai embernél babonává fajulásában áll.” (Várkonyi 2009: 173)

A „megfordított” gondolkodásról és annak következményeiről Hamvasnak is megvan a véleménye: „Az a gondolkodás, amelyet a történeti, főként az újkori ember tudományának nevez, a lét nagy tényeit az egyéni Én intellektusával, nem pedig az egyetemes ember közvetlen intuíciójával igyekezett megérteni. Mivel a kiindulást fordítva kezdte, fordított eredményhez is kellett jutnia. Így alakult ki az a felfogás, hogy a lét eredete lent van; így alakult ki az alulról felfelé való haladás vagy a fejlődés gondolata. (...) a nép nem kései, úgynevezett fejlődés eredménye, hanem elsődleges élettény. ... a nyelvet, a mítoszt, a morált, a szokást, a törvényt másként mint transzcendens úton megérteni nem lehet (1995: II/343, II/345).

Ezek után lássuk a művelődéstörténész Várkonyi Nándor és barátja, eszmetársa, a filozófus Hamvas Béla egymásba hangzó gondolatait, kiegészítve még néhány, e nézőpontot képviselő szerzőével, a nyelv megszületésének metafizikai magyarázatáról.

Schopenhauer szerint minden ősgondolkodás képekben történik (Várkonyi 2009: 346), ezért a kezdeti nyelv (mely beláthatatlan messze, ősidőkbe nyúlik vissza) képnelv: (2009: 244), amellet magas fokú szakrális (szent) nyelv volt (2009: 339), s a későbbiek során vált

hasznos, gyakorlati nyelvű (2009: 505), éppen fordítva, mint ahogy a tudomány azt képze-
li. Hasonlóan vélekedik Hamvas Béla. A világ ősi kultúráinak hasonlósága (az őskori
egység, archaikus szintézis), sőt olykor azonossága nem feltétlenül külső hatásból (vagy
érintkezésből) fakad, hanem abból, hogy minden ősvallás, ősepítészet egy azonos ősszel-
lemnek a megnyilatkozása (Hamvas 1995: I/103–104). Az őskori (a történeti ember által
beszélt) nyelvek egyetemes jelrendszerek voltak, a mai európai nyelvek az individuális
„ének” kifejezőeszközei (Hamvas 1995: I/79); „minél régibb a nyelv, annál metafizikaibb”
(1995: I/80). Az „ősképlátás” az archaikus görögöknél még élt, s ennek nyomai benne
vannak a mítoszban, eposzban, tragédiában, metafizikában, szobrászatban, építészen és
nyelvben (1995: I/167). Ilyen őskori látással ma csak a művészetekben találkozunk (1995:
I/169). A nemlátás, azaz „megvakulás” párhuzamosan halad a beszédben növekvő elné-
mulással (1995: I/169), amin a beszéd szegényedését, egyre gyakorlatiasabbá válását érti.

Az őskori nyelvet Hamvas szerint a természetfölötti látás és beszéd jellemezte (1995:
I/170). A nyelvfejlődés (vagy inkább: visszafejlődés) lépcsőfokait (tehát a természetfölötti
képi látástól a kép nélküli, fogalmi nyelvig) pedig így látja (1995: I/175–176):

(1) az őslátásnak az ősszó felel meg (első, teremtő szó, legmagasabb fokú éberség: a szeretet)
(2) közvetlen valóságlátásnak a közvetlen nyelv felel meg (szellemi, metafizikai kinyi- latkoztatás)
(3) az ősképek látásának az ősképnyelv felel meg (mítoszok)
(4) egyetemes képlátásnak az egyetemes képnyelv felel meg (őskori nyelvek, a modern nyelvekben a költői nyelv és a misztikusok nyelve)
(5) Idea-látásnak idea-nyelv felel meg (nagy metafizikusok, törvényhozók, gondolkodók nyelve)
(6) természet anyagi burka (fogalmi és köznyelv, külsőség, mélységtelen, kép nélküli nyelv; ebben a magasabb érzékenységet a költészet őrzi).

Az őskori nyelv jellemzője az analógia: „Az őskori nyelv az analógián épül fel, az ana-
lógia pedig a dolgok belső azonosságát látja...” (Hamvas 1995: II/169); „az őskori ember
az analógiákat közvetlenül látta, élte, kimondta, állandóan új analógiákat fedezett fel, új
képeket látott meg... Az őskori nyelvben levő képek nem költői hasonlatok, hanem az
ősképeknek, platóni értelemben vett ideák tartalmainak megfelelői, ami nem egyéb,
mint a transzcendentális intelligencia.” (1995: II/167)

Fontos adalék az őskori nyelvben a számokhoz való viszony is. „A számokról szóló
tudományt, a számelméletet vagy számisztikát vagy számmetafizikát az őskori népek
közül mindegyik ismerte.” (Hamvas 1995: II/193), „Az archaikus szám a történeti ember-
ség számához úgy viszonylik, mint az őskori képnyelv és a történeti ember fogalmi vagy
köznyelve.” (1995: II/194) Ez az elgondolás azért nagyon fontos, mert eszerint a nyelv,
művészet és a számolás az ősi kultúrában összetartozik; s erre máig utaló nyomok vannak.

Ezt az archaikus, ősi, képi világot ma két területen lehet tapasztalni, két út vezet hozzá
vissza: a művészet (azon belül a költészet mint nyelvi művészet) és az álom. A köznyelv
mellett ma dísznek, másodlagosnak tekintett költői nyelv az őállapotban természetes
megnyilatkozás volt (Hamvas 1995: II/157), sőt kijelenti, hogy: „A költészet az emberiség
anyanyelve.” (1995: II/157), ebben maradt fenn az ősnyelv ereje, a képnyelv (1995: II/160).
A mindenki számára ismert, de nem vagy csak alig értett álom (Freudnál: álomnyelv)
ugyancsak a szimbolikus ősnyelvbe vezet vissza: „Az álom is állandóan használ növényi

és kozmikus jelképeket, olyan eseményeket, amelyeknek átvitt értelmét és megfelelését az ember homályosan sejtí – hall szavakat, átél megrázkódtatásokat, találkozik elköltözöttekkel és démonokkal. Az őskori ember a világot úgy értelmezte, ahogy az ember álmai értelmezik ma: a dolgok transzcendens mélységében.” (1995: II/251)

De vajon mikorra tehető ez az ősi, archaikus, képi világ? A nyelvészek a nyelv keletkezését szinte egybehangozóan 50–100 ezer évre teszik. Várkonyi figyelmeztet: „Az alapok oly mélyre nyúlnak, hogy elvesznek tudatalatti világunkban.” (Várkonyi 2009: 485)

A nyelv metafizikai megközelítése új szempontokkal gazdagíthatja a nyelv keletkezéséről, s így értelméről való gondolkodásunkat, de a nyelv pontos keletkezésének idejét, módját bizonyítani nem tudja, ahogy a tudomány se. Viszont fölvet egy szellemi konstrukciót, ami segíthet megérteni a nyelv, s általa az ember lényegét.

Irodalom:

Crystal, David, 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.

Csányi Vilmos, 1999. *Az emberi természet*. Humánológia. Vince Kiadó, Budapest.

Fónagy Iván, 2002. Beszámoló Hollós István „*Der Aufstieg von der Triebesprache zur menschlichen Sprache*”⁶ című kéziratáról. *Thalassa* (13) 2020, 1–2. 74–76.

Győri-Nagy Sándor, 2002. *Környezeti kommunikáció*. Szent István Egyetem, Gödöllő.

Hamvas Béla, 1995. *Scientia sacra I.* 1. rész, 1. kötet. Medio, Szentendre.

Hamvas Béla, 1995. *Scientia sacra II.* 1. rész, 2. kötet. Medio, Szentendre.

Pap Gábor 1993. Népművészetünk „képírási” jelentésszintjének néhány sajátossága. 115–128. In: Pap Gábor: *Jó pásztorok hagyatéka*. Magyar népművészet. Pódium Műhely Egyesület – Magányos Kiadó, Debrecen.

Pei, Mario, 1966. *Szabálytalan nyelvtörténet*. Gondolat, Budapest.

Réger Zita, 1978. *A nyelv keletkezése*. 9–20. In: Takács Etel szerk.: *Tanulmányok a nyelvről*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.

Révész Géza, 1985. *Tanulmányok*. Gondolat, Budapest.

Sommerfeld, Alf, 1974. *A nyelv eredete*. Elméletek és hipotézisek. 17–42. In: *A nyelv keletkezése*. Összeállította: Pap Mária. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Szilágyi N. Sándor 2015. *Hangulatfestés – de mit is festünk?* 23–42. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor szerk.: *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

Takács Mónika 2002. Előszó Hollós István kéziratához. *Thalassa* (13) 2020, 1–2. 66–73.

Várkonyi Nándor, 2009. *Az elveszett paradicsom*. Második, javított, névmutatóval, szójegyzékkel ellátott kiadás. Széphalom Könyvműhely, Budapest.

6 Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez.

Gömöri György

Egy Szász Béla-levél a cenzúráról

1966 elején, amikor az angliai Birminghamben egy kelet-európai intézetben dolgoztam mint tudományos kutató és könyvtáros, a *Censorship* című angol lexikon felkért, hogy írjak valamit a magyarországi cenzúráról. Ezt meg is tettem, jóllehet álneven, mint Thomas Kovács, főleg hazai értesülések alapján, de a kommunista rendszereken belül történeti távlatra is törekedtem, ezért megkértem Szász Béla barátomat, írja meg ide vonatkozó, nem csak 1956 előtti élményeit és gondolatait. Béla, a *Minden kényszer nélkül* című remek, számos nyelvre lefordított önéletírás szerzője hosszú levélben válaszolt – ennek egy részét beledolgoztam *Hungary* című szövegembe, ami napvilágot látott a londoni lexikon 31–34. oldalán. Ám a szombathelyi születésű és Weöres Sándort barátjának tudható Szász Béla levele annyira érdekes, hogy úgy gondolom, érdemes nyomtatásban közzétenni – a levél eredetijét már évekkel ezelőtt az OSZK Kézirattárának adományoztam.

*

1966. jan. 25.

Kedves Gyurikám,

magam is sajnáltam, hogy nem beszélgethettünk nyugodtabban, de láttad és tudod is, milyen hektikus a Bush House élete.¹

Mindjárt a tárgyra térek. Ha cenzúráról írsz, ne feledd ki az „öncenzúrárt”, amelyet változó mértékben és különböző okokból voltaképpen mindenki alkalmaz, aki ír, lapot vagy könyvet szerkeszt.

A cenzúra működésének módjáról saját tapasztalataim alapján is beszámolhatok. Már 1948-ban,² amikor a külügy sajtóosztályának helyettes vezetője voltam, az MTI háziközpontjához közvetlenül kapcsolt telefonom is volt. Ha turnusvezető szerkesztő olyan külpolitikai hírt kapott, aminek sorsáról nem akart vagy nem mert dönteni, ezen a háziközponton keresztül hívott föl és konzultált. Olykor tőlem is kapott híreket a követési jelentések alapján. Fölöttébb fontos esetekben (akkor még többpártrendszer volt) konzultálnom kellett a minisztert, esetleg közvetlenül a pártvezetőket. A földművelésügyi minisztérium sajtóosztályán, aminek egy ideig vezetője voltam ugyanez volt a helyzet – agrárvonatkozásban. Minden minisztériumban hasonlóképpen jártak el. Vagy a KP megfelelő szakosztályával vagy a KP agitprop osztályával álltak kapcsolatban. Így a párt közvetlenül alkalmazta a cenzúrárt. A pártlapok persze a párttal, a nem-pártlapok – mert akkor még ilyenek is voltak – az egyes minisztériumok sajtóosztályvezetőivel álltak kapcsolatban és konzultálták őket kétes esetekben. Gyakran Rákosi, Gerő vagy Révai döntött még hírek publikálásának dolgában is. Mutatis mutandis ma is hasonló az eljárás.

1 Szász Béla ekkor már a BBC magyar adásának volt munkatársa, ezért találkoztunk az adás Strand úti épületében, a Bush House-ban.

2 Szász 1946-ban tért vissza dél-amerikai emigrációjából.

A könyvkiadásban a Kiadói Főigazgatóság volt illetékes eldönteni, ki és mi adható ki. Ez a tapasztalatom már 1954 utáni. A lektor a kiadó igazgatójához, az igazgató Köpeczihez (az akkori Kiadói Főigazgatóság vezetőjéhez), Köpeczi a KP kulturális osztályához fordult útmutatásért. Ez volt a „chain of command” és ma is ez. Utólagos cenzúra nem volt, csak rekrimináció, vagy nem hozták forgalomba, esetleg kivonták a forgalomból a kifogásolt könyvet. Egyes könyveket oly kis példányszámban jelentettek meg, hogy nem jutott el a nagyközönséghez. Két-három évvel ezelőtt mesélte Kassák, hogy egy régebbi regényét 1000 példányban adták ki (s aztán még a könyvtárak se adták ki olvasásra), Kassák ekkor megkérdezte a kiadó igazgatóját, miért ily kis példányszámban hozták ki könyvét, hiszen erre csak ráfizethetnek. A kiadó igazgatója ezt válaszolta: „Téged ki kell adnunk, de nem olvastatnunk”. Lengyel Balázs több esszét írt, bőven kitelt belőle egy kötetnyi. Szóba is került kiadása. Amikor összegyűjtve és legépelve átadta kéziratát a kiadónak azzal adták vissza neki, hogy nem adhatják ki, mert egyoldalú, hamis képet mutatna, ugyanis Lengyel csak azokról írt akik érdekelték, és figyelmen kívül hagyta a hivatalos írói protokollt. Ezért egyes személyek mellőzését állásfoglalásnak tekintették a hivatalos protokollal szemben. Kötetét tehát nem adták ki, bár az egyes tanulmányok ellen nem emeltek kifogást.

Nemes Nagy Ágnesnek fordításkötetét hozták ki és ebből az alkalomból az ÉS-ben írt kritikában (már nem emlékszem, ki írta) megemlítették: itt lenne az ideje, hogy önálló kötete is megjelenjen. Verseit publikálják, de talán ugyanaz a helyzet nála is, mint férjénél: egybegyűjtve oppozíciós álláspontra mutatnának – a szocialista realizmussal szemben, ezért nem adják ki. Weöres Sanyi mesélte, hogy (még mielőtt nevelésesen kis példányszámban kihozták a Tűzkút c. kötetét, amit aztán akárcsak Kassákét, nem lehetett megvásárolni könyvkereskedésekben) elküldte kötete anyagát Illés Endrének, aki erre felbízta. Néhány hónap múlva kéziratát egy sor írás nélkül (mégcsak egy magyarulkodó telefonbeszélgetésre sem hívták fel) visszakapta – postán. Időközben bizonytalapogatóztak a Kiadói Főigazgatóságnál, ez meg a pártnál. Itt döntöttek és Illés restellte ezt Sanyi tudomására hozni. Így működik a cenzúra.

A magam esetéből – bárha nem jelentős – is elmesélek valamit, ami szintén jellemzi a cenzúra útjait. Don Quijote fordításomat új kiadásban láttam viszont a frankfurti könyvvásáron, amikor könyvem megjelent. A magyar pavilonban állították ki, de nem az én nevem alatt jelent meg, bár a szöveg alapos beleolvasás után változatlanak tűnt nekem. Márpedig az ember menten észreveszi, ha szövegén módosítanak. Írtam 9 félórás hangjátékot a Don Quijotéból, amit a rádió még négy év múlva hogy emigráltunk is ismételtetett – de a nevem nélkül. Még humorosabb: Radnótinak van egy nekem ajánlott verse. Amikor börtönben voltam, levették az akkori kiadásról a vers elől az ajánlást. Amikor 1954-ben szabadon bocsátottak, az akkori válogatott kiadásban hozták az ajánlást, lábjegyzettel, ami Radnóti meg szerénységem viszonyát magyarázta. Az 1965 utáni Radnóti-kiadásokból ismét hiányzik az ajánlás. Réz Pál ezzel kapcsolatban azt mondta – ő szerkesztette mindkét kiadást, hogy az ajánlások jegyzékét be kellett nyújtania a Kiadói Főigazgatóságnak, amely eldöntötte, kinek ajánlhatott Radnóti verset, kinek nem. Ugyanez történt Németh Andor József Attila-életrajzával. Az eredeti, Franciaországban írt verzióban még szerepeltem Attila baráti körében (ez a Csillagban jelent meg folytatásokban), de amikor könyv formájában adták ki Németh Andor munkáját, engem kihúztak, noha akkor még – ha jól emlékszem – le se fogtak. De a pártközpont már tudta, hogy nem vagyok kóser fiú. Réz Pali szerint még Ady ajánlásait is be kellett nyújtani a Kiadói Főigazgatósághoz (ez kb. 3 éve történhetett) és még ezek közül is törölték számos régholt, de kegyben nem álló személynek szánt dedikációit. Az eljárás tehát alig változott a nagy liberalizálódás óta.

Arra nem tudok választ adni, mióta „fektetik” Lengyel Balázs, Ágnes köteteit; Weöres Sándorét kb. 4-5 évig késleltették, annak ellenére, hogy a versek zöme időközben folyó-

iratokban napvilágot látott. Erre tehát nincs szabály. Előfordult az is, hogy a bal kéz nem tudja, mit csinál a jobb. Pl. említett Don Quijote fordításomat a nemrég megjelent irodalmi lexikon említi.

Aczél³ csak az amerikai vízumot várja, aztán indul, mihelyt megkapja. De mivel az egyetem nem látogató, hanem bevándorló vízumot kért ez – kivált volt kommunisták esetében – hosszadalmas eljárást jelent. Ha legközelebb bejössz, örülnék egy nyugodtabb beszélgetésnek. Addig barátsággal ölel

Béla

U. i. Elnézést kérek az elkapkodott levélért, de ma éppen hajnalos voltam.

3 Aczél Tamás író (1921–1994)

Pál Sándor Attila

The Quick Brown Fox Jumps Over The Lazy Dog¹

*Az akrobaták hiányzó láncszem voltak az evolúcióban.
Mutatóványokhoz, cirkuszhoz, légtornához nem volt közük.
Tetőről tetőre, fáról fára közlekedtek, felhőkarcolókat másztak
meg, templomtornyokra kapaszkodva üvöltöztek. Lábuk a talajt
nem érintette, idővel minden logisztikát ők bonyolítottak.
Annyian cikáztak fejünk felett, hogy elhomályosították az eget.*

*A kecsketestű színészek vezérlő csillaga a szimmetria volt.
Aszimmetrikusak vagytok, mondta a színészosztály vezetője,
mikor diákjait fedtte. Nem elégséges egy politikai programhoz.
Mégis, hamarosan mindenütt ott szökeltek, kettőt jobbra,
kettőt balra, kínai vázákat vágtak a fejünkhöz performansz gyanánt.
Évek múltán kellemesen borzongtunk a premieren, melyen önkritikusan
feldolgozták múltjukat.*

*A mesterlövészek céhe felvételit hirdetett.
A sok satnya, campelő sniperest nem az elit fizikai felmérés
vagy a vasszigor sokkolta, vagy a kiképzés bántó férfialomszaga.
A röppályaszámítás, az álcázás, a felderítés mellett legalább
olyan fontos a hallás, raccsolta az ország legjobbjá, miközben
füleit hegyezte. Megigazította gyapjúsálját.
Ez az igazi belső nézet, mondta, és leszedett egy legelő vadászt.*

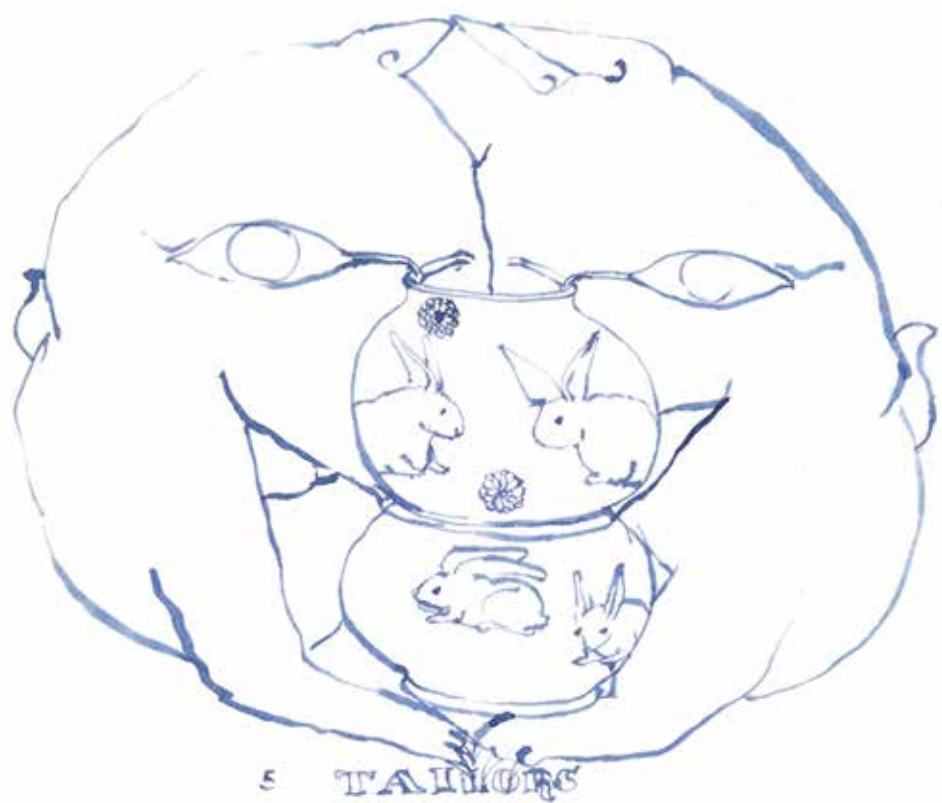
*Az agysebészek szinte egyszerre fordultak a történelem felé.
Az orvostudomány elszabadult hajóágyúvá vált, mondták, és
panelházak alján, kockaházak télikertjeiben megnyitották
magánpraxisaikat. Asszisztenseik papagájok voltak. Megjött
a szürkeállomány, mondták, ha megérkezett a páciens.
A műhibaáldozatok agyvelejét feketekerámia köcsögökben őrizték.*

*A partiőr korunk legnépszerűbb foglalkozásává vált.
Hidegvér és elkötelezettség szükségeltetett hozzá.
Sasszem, hullővér, rókacsend. Ülni folyóparton,*

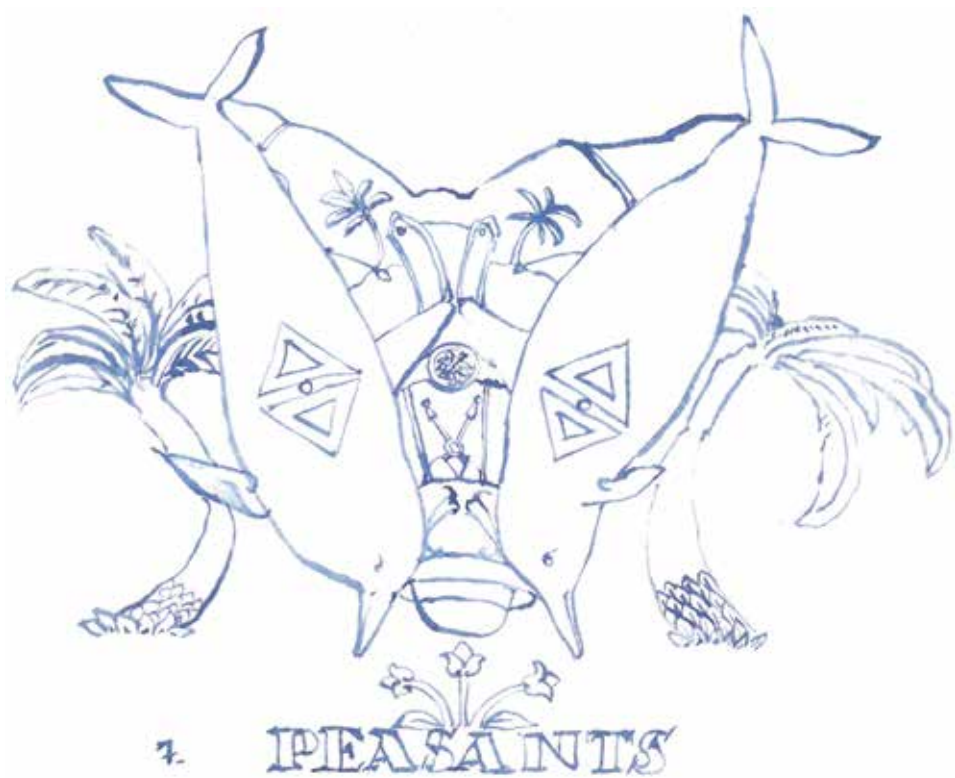
1 A fürgé barna róka átugrik a lusta kutyán – az angol ábécé pangrammája – Roskó Gábor képeihez.

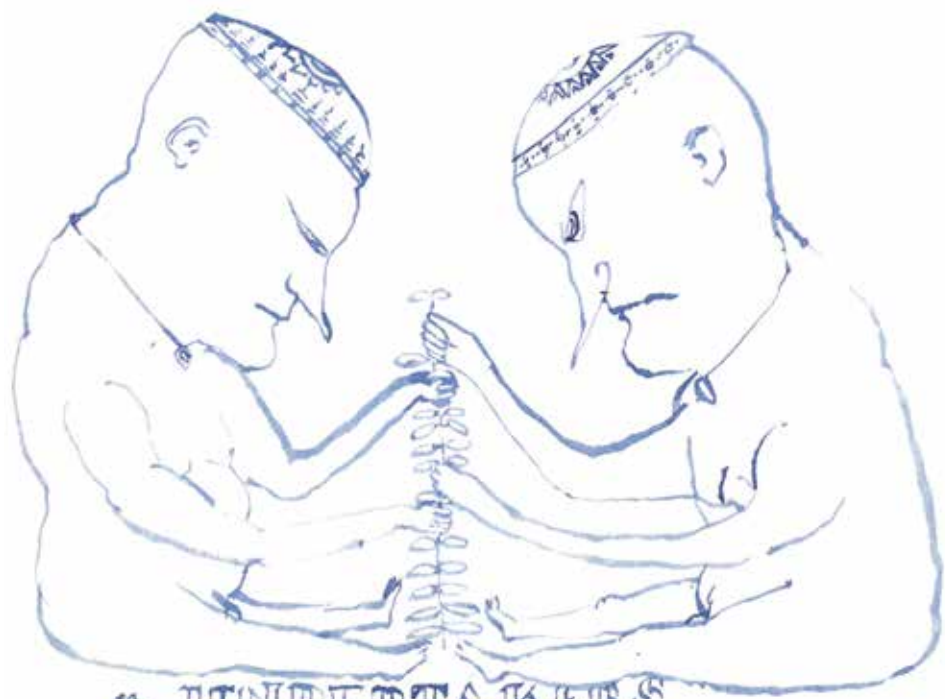

5 TAILORS

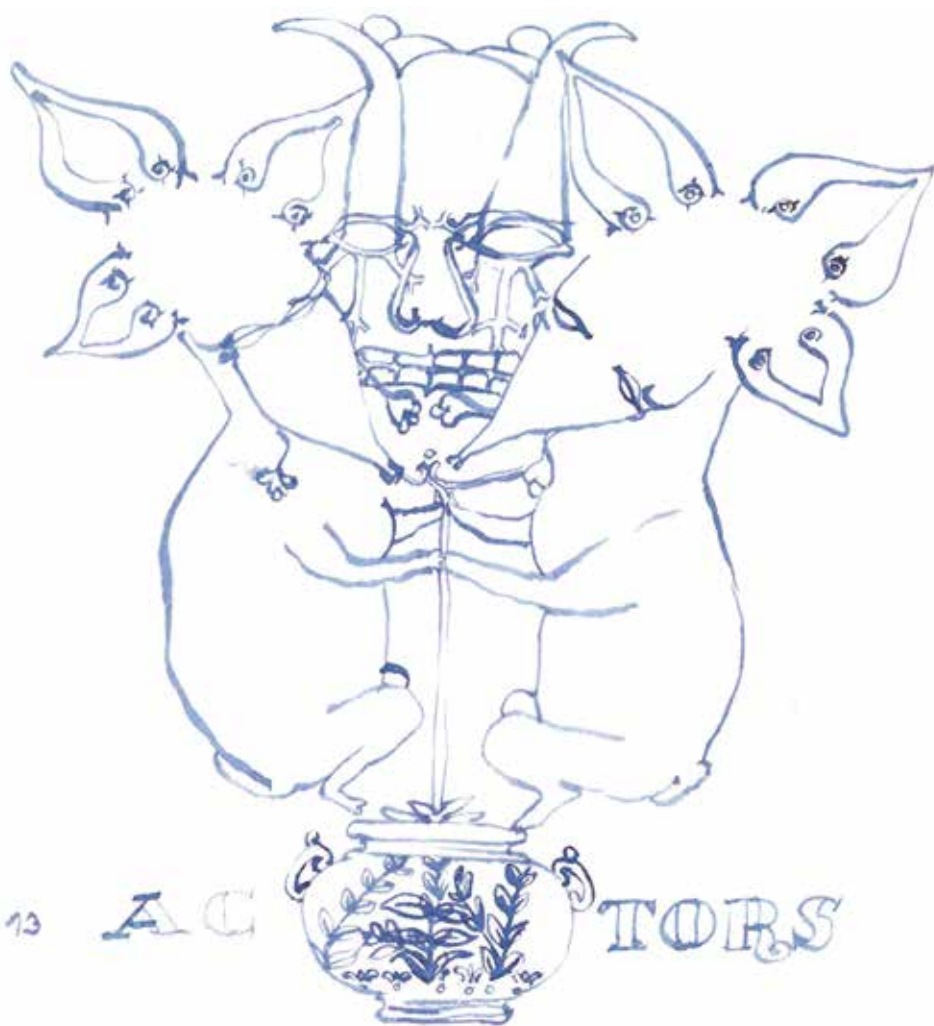

9. POTTERS

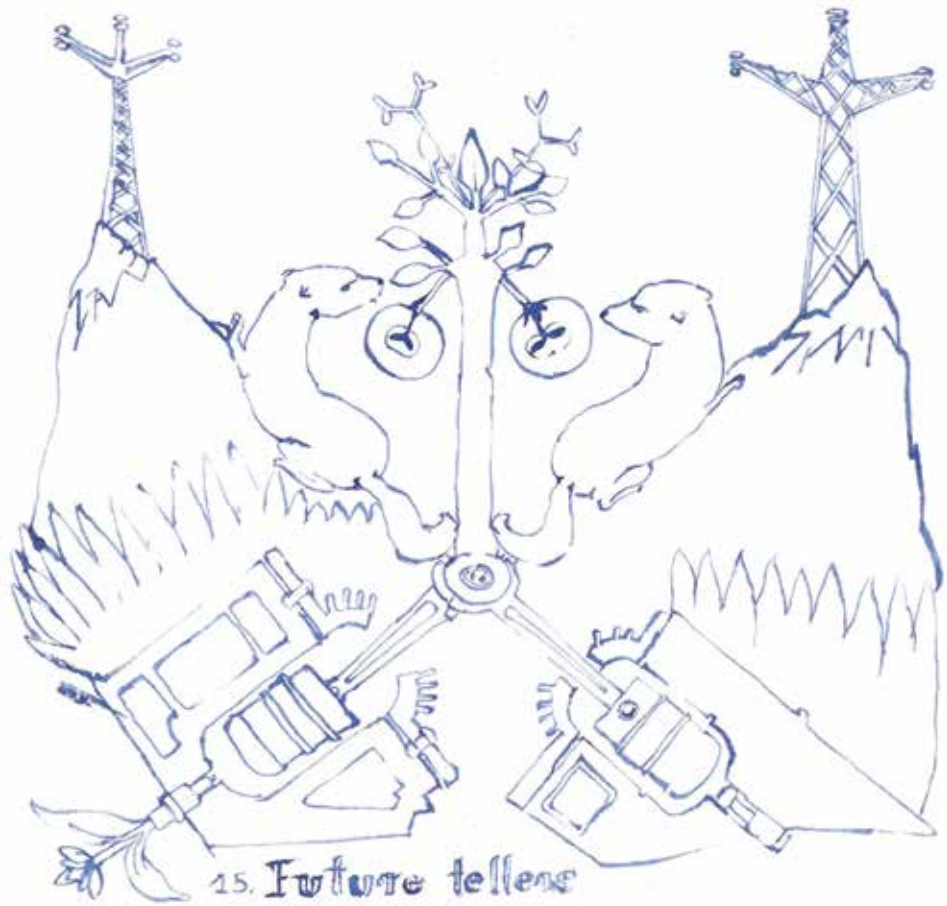
10. UNDERTAKERS

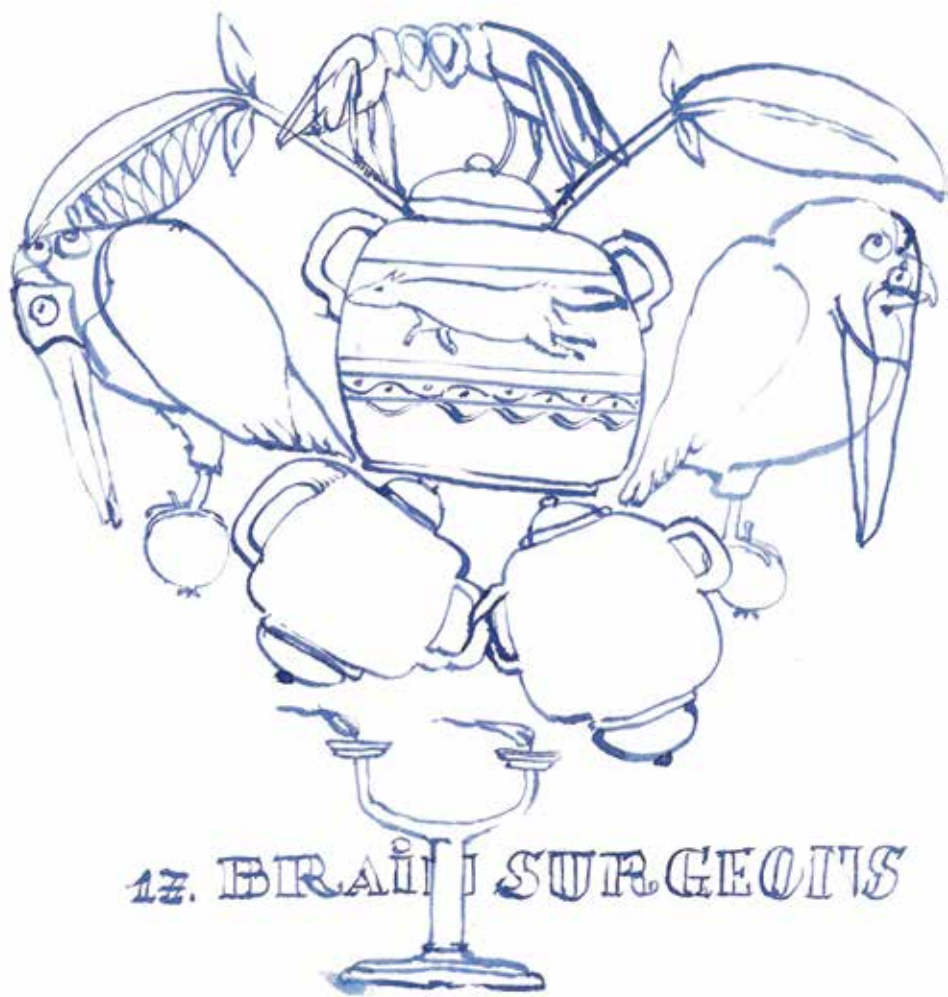
13

AC

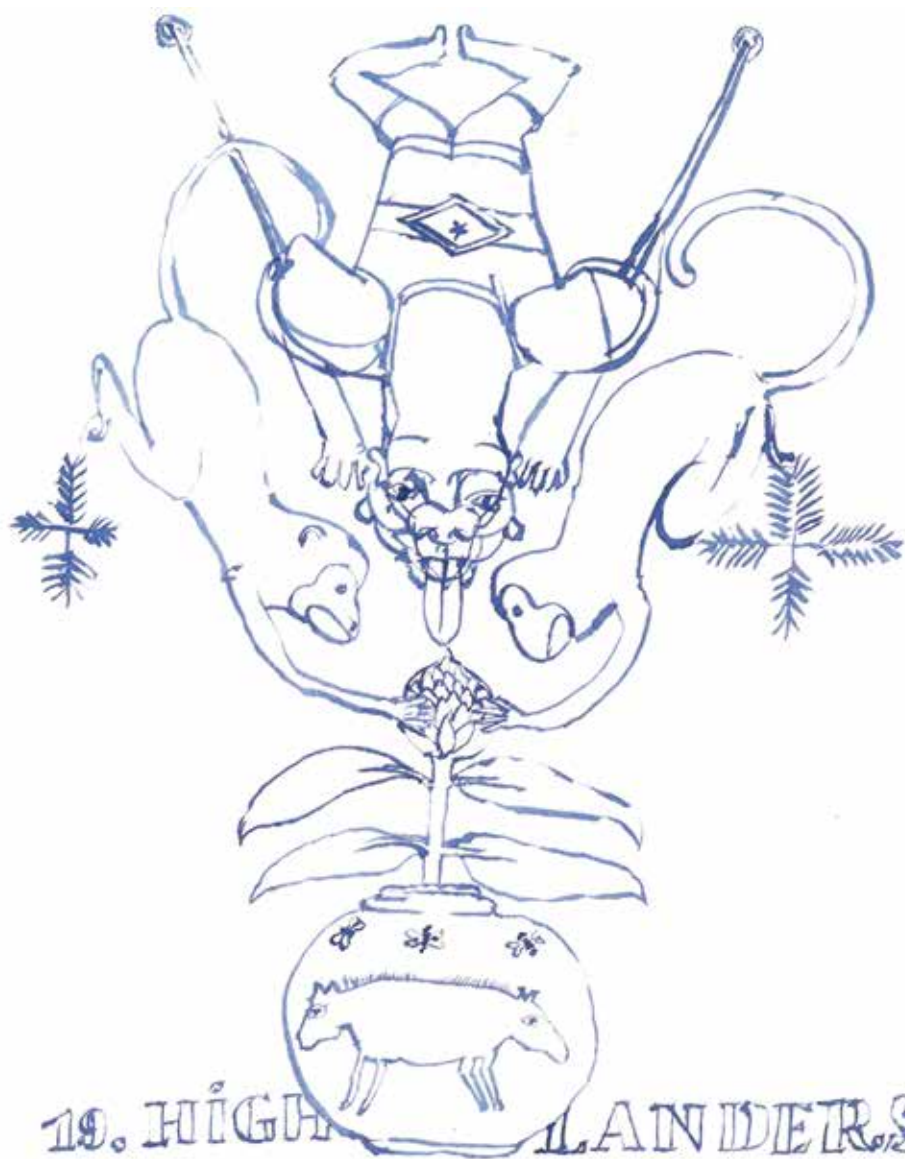
TORS

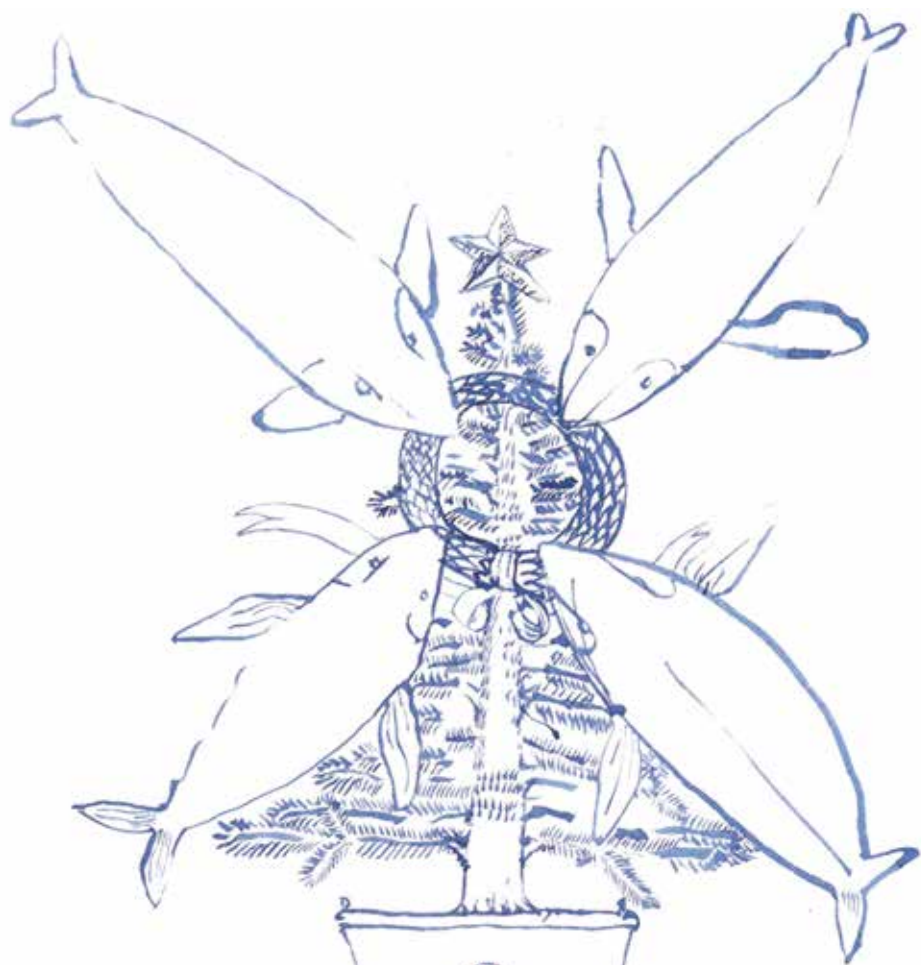
15. Future tellers

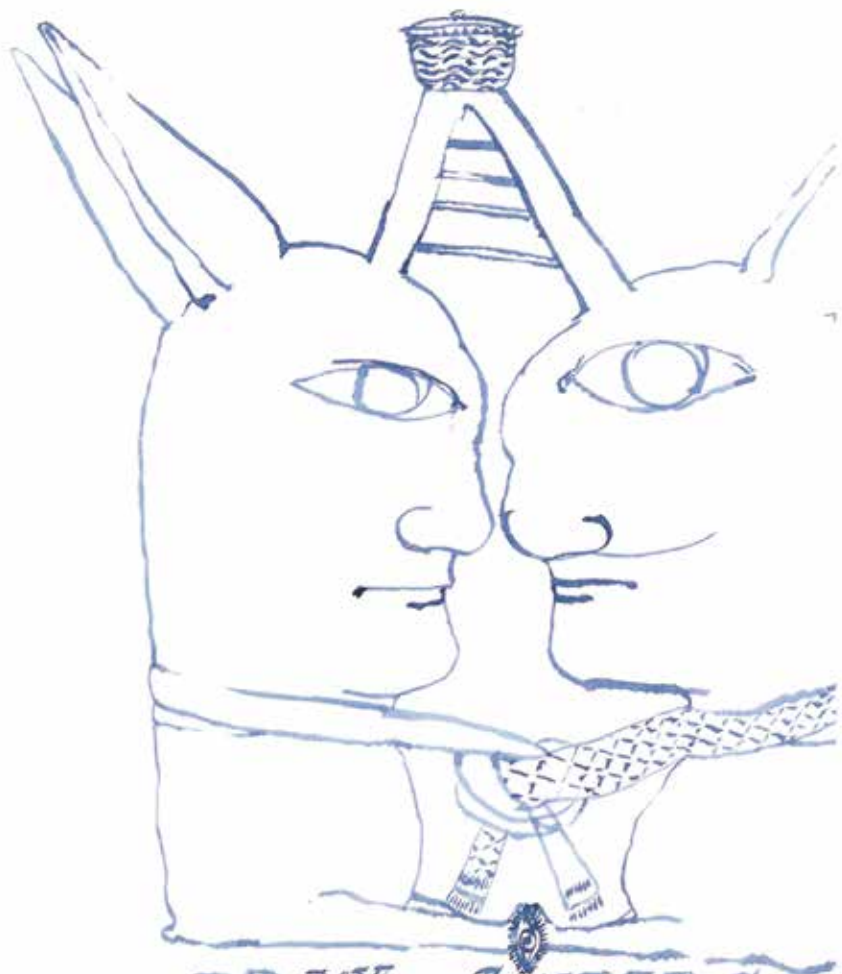
17. BRAIN SURGEONS

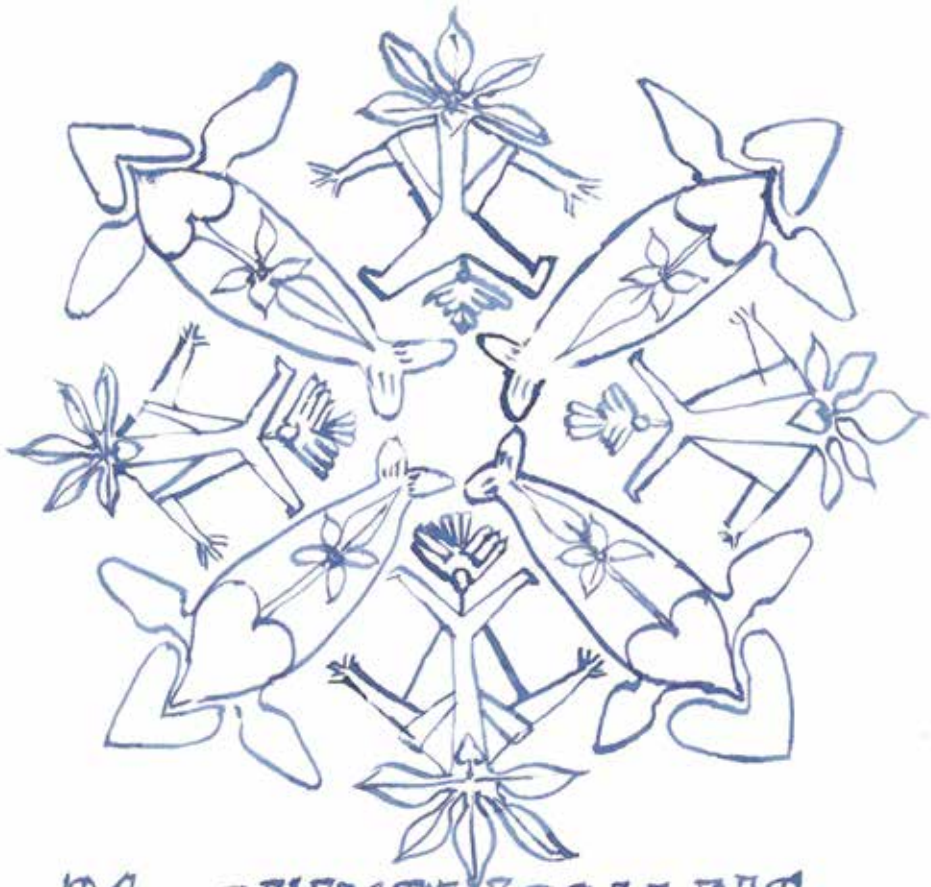
19. HIGH LANDERS

20. POLICE MANS

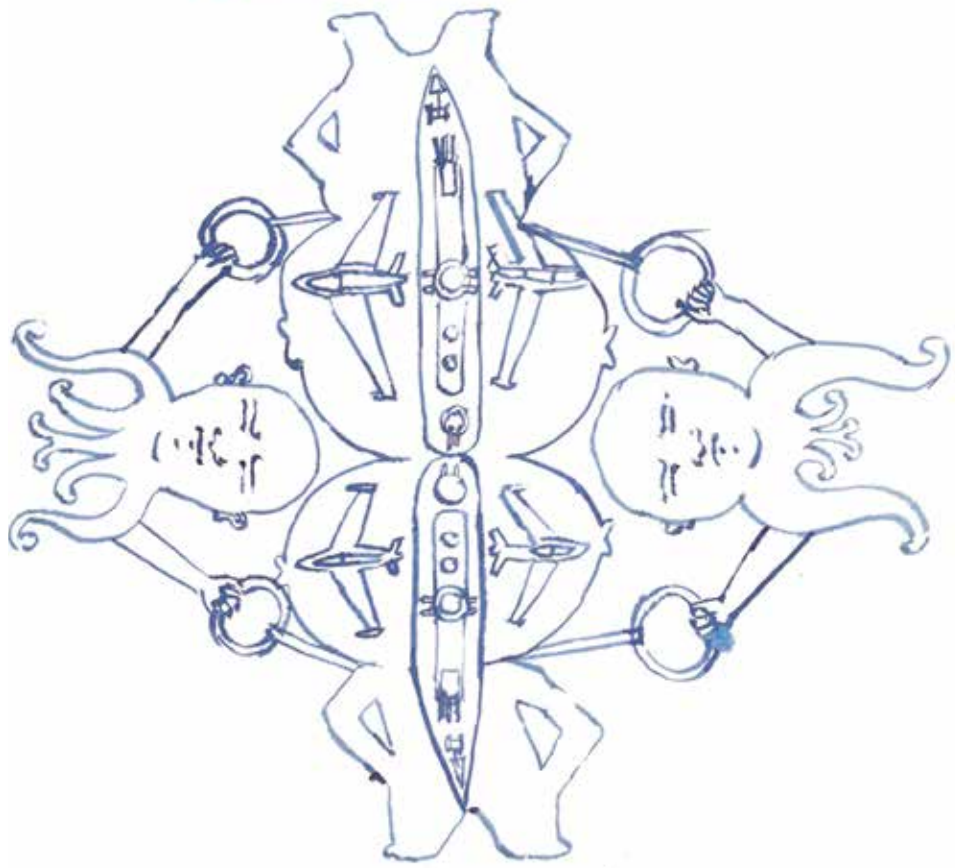

21. ARMY SNIPERS

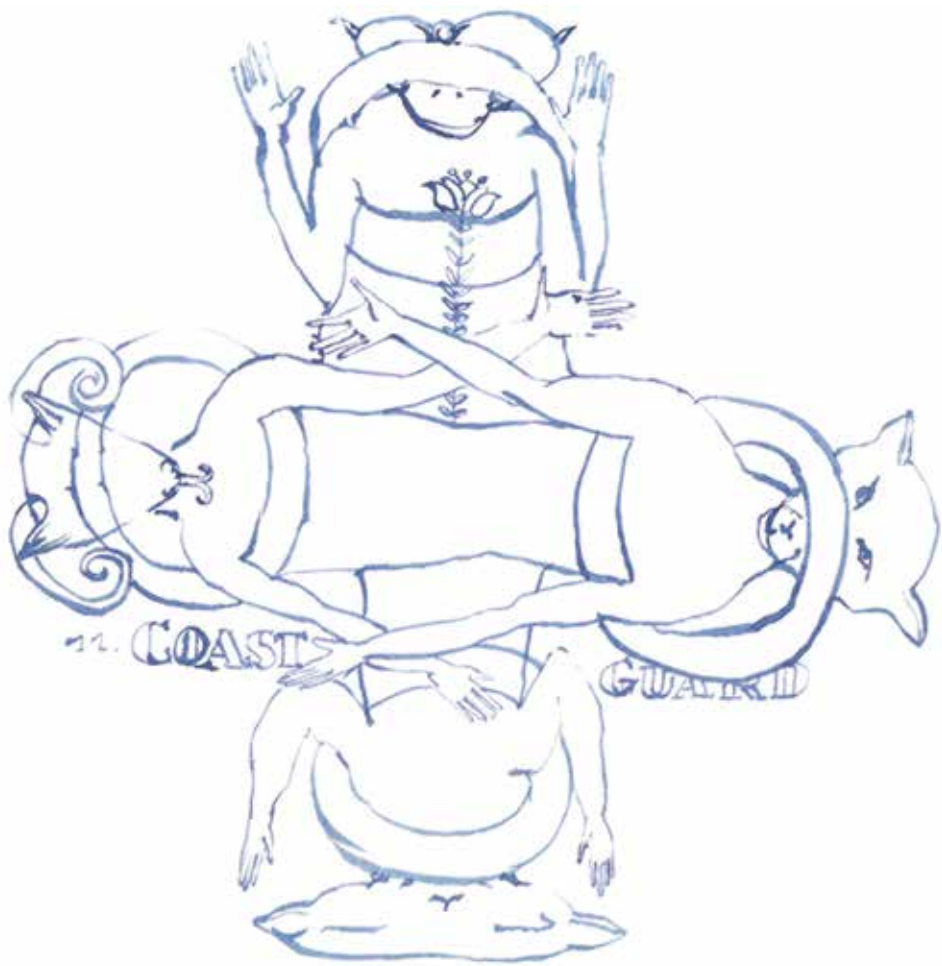
31. NYMPHOMANS

OBSERVERS 30.

28. THE GOOD SHEPHERDS

tópartokon, az óceán mellett, kiváló rálátást biztosító,
lekerekített őrtornyokban. Csendben kémlelni a vizet.
A munka: feljegyezni mindent. Nyolckor elhaladt észak
felé a Bogdány. Öt vadkacsa leszállt a limányban.
Két férfi megfulladt. Egy hatalmas farönk tart a tenger felé.

A pusztítók jól szervezett egységét az emberek ellen alapították.
Néma, félmeztelen, babaarcú gyilkosok, bálnákon lovagolva.
Rengeteg japán vadászt és szomáli kalózt lemészároltak szigonyaikkal,
mire betöltötték működésüket. Nem vonultak illegálisba, sem
aquaparkokba. Szétszéledtek, magányosan szelték tovább a vizeket.
Szomorú énekük kilométerekre elhallatszott, borzongott belé
az óceánjárók közönsége.

Az új jövődömondók nem voltak se jósnők, se varázslók.
Rendszerváltáskor bezárt bányákat nyitattak újra, hogy a
tárnában lássanak meg valamit abból, ami jön. Ismeretlen
szerkezeteket építettek a hegyek mélyébe, a bányák tátongó
száját hatalmas hermelinek őrizték. Izgatottan várta a sajtó,
mi lesz az eredmény. Két év múltán jöttek elő, koszos arccal,
elvadulva. Mindent az ösztönök irányítanak, nyilatkozta
az egyik hófehér hermelin.

A felföldieket mindenki skótoknak vagy szlovákoknak hitte.
Ne skatulyázzanak be bennünket, felháborító, üzente vezetőjük.
Tiszteljük a darwinizmust, de erre mi a magyarázat, kérdezték,
mikor megmutatták a világnak a törzsüknél összenőtt, kétfejű
lovakat a fennsík egyik agrárkomplexumában. Talán rossz
helyre születtek, vetette fel egy pumává operált sajtófotós.

A nimfománok, mint női terroristasejt rajtaütésszerűen
vették át a hatalmat a feministáktól. Villámgyorsan, ellenkezés
nélkül építették ki intézményrendszerüket, hatalom, pénz,
díjak, minden az övék lett. A férfiak szolgálaiian teljesítettek minden
követelést, arcukat hatalmas lapulevelekkel kellett eltakarniuk.
Imádkoztatok, sáskák, utalt a Bibliára a miniszterelnöknő.

A figyelők voltak a partiőrök pandantjai.
Hajókból, kenuból, kajakokból, tutajokból,
vagy a vízben úszva, vízálló tintával rótták a sorokat
arról, mi történik a szárazföldön. Némelyik úszó
figyelő olyan régen munkálkodott már, hogy hátsó
végtagjai poliplábakká formálódtak az évtizedek alatt.
Egy fekete férfi futott el a betongyár előtt, írta fel
az egyik, miközben tarkóján korcogott a sodrás kavicshangja.

A parasztok a felhívásra tömegestül tódultak a fővárosba. Egy rég halott, egyébként őseikkel mit sem törődő politikusról elnevezett téren rajzoltak. Pár hónapja fellépett vezetőjüket megkérdezték, mire vágnak leginkább, mire ő azt felelte: pálmafákra és delfinekre. Ugyanó, mint vezérszónok három kérdést intézett a magyarság megtartó erejének tűnő társadalmi csoporthoz: művelitek a földet? ez a jövőtök? parasztok vagytok? A síri csendben a térig hallatszott, ahogy a delfinek a Dunában pacskolnak.

Hiába mondták, rendőrállamban élünk, ritkán botlott az ember beléjük. Egy idő után meglehetősen rejtőzködő életmódot folytattak. Graffitizni kezdtek, kiszorították a bandákat, felfújták mindenfelé, hogy szolgáltunk és védünk, látlak, hajts lassabban, iszik vagy vezet. A vízirendőrök Dunába szoktatott, édesvízi delfineken lovagoltak. Karácsonykor rajzoltak elő, hogy bizonyítsák, mégiscsak övék az állam. Kellemes ünnepeket, ordították a járókelők arcába.

A fazekasoknak ezekben az időkben már nem edényeket vagy más használati tárgyakat kellett gyártaniuk. Nagy kereslet mutatkozott organikusnak tekintett tevékenységük iránt, így készült kerámiaesernyő, fagyalalthoz használható kerámiatölcsér. A hadiipar égetett vadászrepülőgépeket rendelt. Saját használatra antropomorf lószobrokat gyártottak a fazekasok, melyek lassan a Buddha-szobrokat is kiszorították a világ vásáraiból és szuvenírüzleteiből. Kerámianyergert hiába keresett bárki, nem lehetett kapni.

A szabók szövetségét egy vízfejű, dagadt ember próbálta összefogni. Kevesen maradtak, így azokat is megkeresték, akiknek a vezetéknevük volt megfelelő, ám sokan visszarettentek, mikor kiderült, a világot nyúlborrel próbálja letarolni ennek a letűnt szakmának most feltűnt, holdkóros mohikánja. Nyúltelepén végül egyedül maradt. A ketrecek kinyúltak, s a nyulak ahelyett, hogy elugrándoztak volna, lerágták a szöveteket a főszabó csontjairól. Bevégeztetett, pamacsolták vérrel a telep portájának ajtajára a szikár nyulak.

Mikor megjelent a sajtóban, hogy feltűntek a jópásztorok, az egyház rögtön magára vállalta az egészet, mint ahogyan terroristacsoportok szokták. Később kiderült, semmi közük hozzá. A bekecses, szikkadt, barna emberek hatalmas kutyaikkal terelgették a járókelőket a nagyvárosok tereiről a parkokba, vidéken falutól faluig, várostól tanyaközpontig. Vizekre vezették a kitikkadt embereket, hogy igyanak, dús füvű legelőkre, hogy legeljenek. Szemükbe húzták kalapjukat, míg pihent a nyáj. Sőhajtva indultak meg a sánta, le-lemaradozó egyedek felé.

*Nem tudta senki, hogy a világ császárai valójában
a sírásók, akiket ekkor már temetkezési vállalkozóknak
neveztek. Mindig párban dolgoztak, s apró, kötött sapkáik
különböztették meg őket mindenki másától, azok mintája,
gazdag ornamentikája pedig azt jelezte, kinek mekkora
temetőkert-uradalma van. Alapelvük az volt, hogy minden
testet gyengéden kell a földágyba helyezni, s fát ültetni rá.
Nagyon meglepődnének, ha lenne túlvilág, mondták.*

A. Gergely András

„A fény városa földi pokollá változott”

Tér-üres tájak, tervezett börtönök birodalmai

Alföldi tájban, ilyen létformában, s talán valamely magasztos elrendezettség nélküli élethelyzetben küszködők vagy lebegők számára kihívóan talányos tud lenni a hegyi meghatározottság, a horizontot rendre széttagoló folthatások pompája, vagy épp a róna messzi szabadságát kényelmetlenül határoló városiságok merevsége. A közérzet, hogy a tájba tagolt mozgásdinamika utcákba merevített csipkemintává szabályosodhat, szinte képtelenségnek tetszik. S talán épp ezért, még kontrasztosabb, sőt fenyegetőbb az Ember uralta tér azokon az ábrázolásokon, melyek nincsenek megértéssel a mozgást igénylő, szabadságot feltételező létformák iránt. Szigetszerűen nihilérzetű látkép rémlik föl azokon az oldalakon, melyek kétségbeejtő gazdagságát Földényi F. László okoskodja-esszéizálja körül száz oldalon legutóbbi kötetében – s az okoskodás valamely őseredeti, izgalmas, másfél mondatonként zengzetes lakonikussággal is pontos, leíró értelmében is határtalanul bölcs változatokban, elirigyelhető üzenettel, magas hőfokú szépliterátori prózába ültetve fogan meg. Esszé ez talán, *Az eleven halál terei – Kafka, de Chirico és a többiek*¹, vagy egy élettelen tájképet a mindenkori embervágyak szerint megszólaltató belátások gyűjteménye, művészetfilozófia vagy esztétikai antropológia, magában véve is regénypoétikai értéként, sodró gondolatisággal... Ki merné definiálni...?

„A mozdulatlanság is tud drámaivá fokozódni. A berlini Képtárban függ Francesco di Giorgio Martini 1490 körül készült Építészeti veduta című festménye. Mellbevágó az üressége, a csendje, de mindenekelőtt a mozdulatlansága. A kép előterében lévő árkádok alól egy hibátlanul megszerkesztett térre nyílik kilátás. A teret két oldalról kétemeletes épületek határolják. A háttérben balról egy erőd részlete látszik, jobbról egy kikötői épület – talán raktár, talán hivatal. És a távolban a kikötő, öt kisebb-nagyobb hajóval, közülük kettő felhúzott vitorlával. Amit látni, az olyan magától értetődőnek mutatkozik, olyan végérvényesnek és megváltoztathatatlanak látszik, mintha az egész nem is emberek, hanem egy isten kéznyomát viselné. Olyan benyomást kelt, hogy nincs az a természeti katasztrófa, nincs az a vihar, földrengés vagy árvíz, amely képes lenne bármit is változtatni ezen az örök életű városban. A tér és a kikötő az egyetemes közönyt árasztja. És mégis, az egész roppant nyomasztó is. Mert minden motívum az emberi jelenlétre utal ugyan, mégsem látni sehol egy embert. De nem úgy, hogy az emberek éppen nincsenek jelen, hanem mintha már egyáltalán nem is léteznének. Mintha kihaltak volna ebből a világból, s a festmény egy történelem utáni állapotot rögzítene. Az idő és az időtlenség határán egyensúlyoz. A hiány által érezteti, hogy egyszer volt olyasmi is, amit „időnek” neveztek, és aminek a bizonyítéka az, hogy léteztek emberek, akik épületeket emeltek maguknak. Most viszont azt látni, hogy nemcsak az emberek haltak ki az épületek közül, hanem velük együtt az idő is. És ezzel mintegy vissza is utal arra az állapotra, amikor még nem létezett

1 Jelenkor, 2018., 96 oldal

idő. Hiszen az ember felfoghatatlanul későn jelent csak meg e bolygó tojánhéj-vékonyosságú felszínén, és kozmikus léptékkal mérve pillanatok alatt fog el is tűnni. És vele együtt az idő is, hogy átadja a helyét annak, ami még csak időtlenségnek sem nevezhető, hanem legfeljebb kozmikus közönynek.” (7–9. old.)

Lám, a definíció esélye átadva az időtlenség méltóságának, a kozmikus közöny magabizó erejének, a távolságtartó félszek indoklásának. S a kötet mintha csak lazán vezetne a mondandó masszív és súlyos építménye felé, óvatos adagolással, ám nem kevesebb kímélettel és talányossággal, hogy azután mintegy tényregényként elöntsön a kételemek és analógiák tengerével.

Indul egy sűrű képi impresszióval, egy renaissance várostervrészlet perfekt, pormentes, arányszabott méltóságából, s már rögtön a felvezető tónusban belefut a „mennyei” város ideális tökélyének poláris ellentétébe, a hitleri birodalom stadionjaiba, a szovjet városvilág sóra épített esendőségeibe, úgyhogy a felhangolóban már egyszerre sétálunk a romolhatatlanságban és az emberi romlottság poklában ugyancsak. A kötet fülszövegsugallata: *„Még a legrendezetlenebb, »legemberibb« városok szerkezetében is fölfedezni az ideális, »mennyei« város szerkezetét. Az esendőség közepette a hibátlanságot. Ám ez fordítva is igaz. Mert nincs az a tökély, amelyben előbb vagy utóbb ne tűnne fel az esendőség, nincsen az a végérvényességre törekvő vágy, amely ne szembesülne saját kudarcával. Szélsőséges példa erre az 1932-ben megalapított Bereznyiki város a Szovjetunióban. A föld alatti hatalmas kálisókészletet a világ egyik legnagyobb vegyi kombinátjában dolgozták fel, amelyet rabok tízezrei építettek, köztük az akkor huszonegynéhány éves Varlam Salamov, aki később a Gulag krónikásaként a század egyik legnagyobb írója lett. A »fény városának« az első öt éves terv dicsőségét kellett örök időkre hirdetnie. A város, mivel a bányára épült rá, napjainkra a világ legnagyobb temetőjévé változott át: újabb és újabb helyeken omlik be a föld, váratlanul megnyíló, több száz méter átmérőjű, mély gödrök nyelnek el magán- és középületeket. A fény városa földi pokollá változott.”*

Az emberi poklok tulajdonlása talán éppoly talány, mint a halálgyárakig vezető emberi tervezés sikerképes gögje. Mégsem reménytelen a belátás mindennek okáról és miképpenjéről, hisz az egykori építészek, utópiákat álmodozók, jövőt hódítani akarók épp a romolhatatlanság vakreményével igyekeznek a mulandó földi lét perfekt terveit megalkotni, vagyis egyenesen az időt fogságba ejtve, sőt előzetesen az időtlenségnek fölálodva is oly végtelenségig feszítették a ráció tartóíveit, míg azok embertelenné torzulva szakadtak rá a viselős jelenre. S ehhez hozzászokni már részben edzés, a tekintet rutinjának kérdése, még erőteljesebben azonban az európai művészetre jellemző perspektíva, horizont, fókuszpontok, nézőpozíciók áthangolása volt szükséges hozzá. Sikerral. Ahogy Földényi lakonikusan jelzi a kötet hátoldali tényképében: *„Az egykori utópikus városterveket nem nehéz a jövő felől nézni, amely napjainkra lehetővé tette a totális kontrollt /.../ A 20. század az addig elképzelhetetlen rémtetteivel nem szembefordult azzal, ami korábban »eszményinek«, »hibátlannak« látszott, hanem ellenkezőleg: beteljesítette azt.”*

Az esztéta, műkritikus, irodalomtörténész számára a mennyei városok tereivel és a földi poklok architektúrájával éppoly fontos egységük tónusában foglalkozni, folyamataikat átlátni, mint a létezés és a halál tereinek érzékelhetőségét megnevezni. *„A könyv egy képből, Giorgio di Martini Építészeti létkép című művéből született, amely a kötet címlapján is látható. Berlinben az évek során többször is megnéztem, mindig visszatértem hozzá, anélkül, hogy írni akartam volna róla. Állandóan foglalkoztatta a képzeletemet, mint egy büntény nyomára, úgy tekintettem a képre. Szóval, olyan érzésem volt, mintha a kép terében lezajlott volna valami bűneset.*

Lassan, hosszú évek alatt kezdtek héjak rárakódni, de a költőibb megközelítés sohasem merült föl. Ha mégis elmozdul egy szöveg ebbe az irányba, akkor mindig visszarántom. Ez alkati adottság.

...

Egy regénynek, egy versnek bárhol, bármikor be lehet lépni a terébe. A festményeknek szintén van egy saját tere, ám ebbe többnyire csak az eredeti kép előtt állva lehet belépni. Az eredeti képet figyelve láthatjuk az ecsetvonásokat, láthatjuk, hogy a festményeknek a szó szoros értelmében anyaga és teste van. Vannak alkotások, ahol szinte megszállottként keresem a festő kéznyomát, még a festékbe beleragadt ecsetszálat is.

...

Először is, én nem vagyok művészettörténész. Kizárólag olyan festményekről írok, amelyek megszólítanak. Ezek lehetnek másodvonalbeli képek is, mert sokszor a nagy remekművek hidegen hagynak. Ám ha megszólítanak, akkor ez eleve megkíván egy személyesebb, esszéisztikus nyelvet. A legtöbbször nem is tudatos választásról van szó. Ráadásul vannak képek, amelyek életrajzi vonatkozások miatt fontosak. Van például egy Caspar David Friedrich-festmény, amelynek jártam a helyszínén. A Rügeni krétasziklák című kép esetében pontosan ott álltam, ahol a festmény alakjai is állnak. Illetve nem álltam ott, mert tudom, hogy nem lehet odaállni, ugyanis ezek a sziklák könnyen omlanak, és a festmény alakjai is, ha tényleg ott álltak volna, ahová a festő helyezte őket, lezuhantak volna. Tehát ez a mű fantáziakép. Az ilyen képek abszolút személyes hangot kívánnak meg azoktól, akik írnak róluk.”²

Ekképpen hasonlatosságok és a Földénytől már ismerős életképvázlatok (Goya, Friedrich, Kleist, Kertész Imre) számos változatában megjelenő belső ívfeszültség, tájtól „testet öltött festményig”, vagy az „ész álmaként” megfogható szörnyiszüleményekig, szinte végig ott van életművében az „ívelődés”, a lehetséges kifeszítettsége, „a lélek szakadéka” fölé komponálható „túlso part” elérésének esélye.

Földényi képelemzésének leírására itt nincs helyem, de merszem még kevesebb. Mert bár Martini *Építészeti veduta* városképi kompozíciója illetlenül tökéletes („porszívózt világ”), mégis ott ül benne valami katasztrófálisan nyomasztó, amit viszont leginkább a látvány formálója érzel legfőképpen, nem pedig albumban lapozgatója. Mert bár minden motívuma, aránya, perspektívavonala, épületelrendezése emberi kéz gondosságára utal, élő embereknek még a nyomát sem látni a tájban.³ „Mindén szabályos és rendezett – írja Földényi –, akár egy krematóriumban... minden néma és mozdulatlan...” S ami (mintegy szándékolt kontrasztként, a totális tudatosságot tükröző apró jelként) mégis „életjelre” utalna, az egyetlen apró nyitott spaletta világos kontrasztja az ablaksötétek néptelen városában..., az is úgy simul a lehetetlen látványfeszültségbe, hogy már-már feledhető a kérdés: ki nyitotta ki, kinek, minek, mikor, s miért nem élnek a többiek is, ha akár élhetnének... Sőt, maga az 1490 körül készült Martini-festmény is perfektül illik a korszak városképi tervező stílusaihoz, más eszményi poliszkok látképeihez – (Alberti, Leonardo és számos más építész kortárs technikai újításai szinte versengtek a korban, s köztük Martini helye sem volt csekélyebb) –, mégis a korszak-vákuum szinte az utak-terek-filmek-festmények-versek mindenkori ürességére is támaszkodik. Nehéz tudni vagy érteni, hogyan is pillant rá magára a képzett tájra a festő, s a művészi formatalálás elementáris tökéletessége vajon harmóniában áll-e az emberi vagy életvezetési, társadalmi tudástapasztalatok hagyomá-

2 <https://nullahategy.hu/megis-egy-osszefugges-aldozatai-va-yunk-foldenyi-f-laszloval-beszeltunk-az-eleven-halal-terei-cimu-koteterol/>

3 http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/img1/painting/francesco-di-giorgio-epiteszeti-veduta_md.jpg

nyozhatatlanságával, alkalmasint a korszak éppen megéledő utópiáival. Földényi pedig gazdagon él a párhuzamok kínálatával, mikor szembeszáll e halálterek másik partján ott pompáskodó látképekkel, Jeremy Bentham panoptikumának, Burton, de Chirico, Kafka, és a perfekt tervezés további eszméltetőinek üres tereivel, giga- és megapoliszok perfekt látványpompára épült ember nélküli világaival. Talán a maga jellemezte munkamódszerrel, a kép felől nézve, a perspektíva enyészpontjából okkal visszanézve kérdez rá leginkább pusztá létünk igazolhatóságának alapdilemmájára. A „hibátlan város” emberi tervezettség és az „Isten városával” kontrasztba állított „emberi város” valahol épp itt, az „isten” elrendezettség benyomását keltő összkép időhatárain extrapolálja a lényegi kérdést: az ember hiánya egyben az időtlenség, a történelemutániség kétségbeesettségét is hordozza, vagy csupán a régiesre, az idővel eltűnő „ kozmikus közönyre” hangolva ölti ezt a steril összképet. Piero della Francesca urbinói „ideális város” terve ugyanígy totálisan üres,⁴ sőt számos, az „antik várost” szimbolizáló művészi megoldás hasonlóképpen a kipusztultság bűvöletében fogalmazódik meg. De a világhálóról gyűjtést a kötet optikai következetessége felé visszakanyarítva..., annyi bizton látszik, hogy semmiképp sem mindegy, nem is véletlen, és még kevésbé csak a belátás felelősségéből fakadó a kulcskérdés: ha a középkori táblaképek, freskók még alkalmasak és látványosak voltak a történő jelen szimbolikus hordozására, mitől lett később az idő „látható” múlását szimbolizáló történések alapkérdésévé a perspektíva meghódítása...? A táblaképek kora talán (miképp a keleti ortodox ábrázolásmódok java része is) mintha szemtől szemben állva is folyamatot láttatna, bevonna, mintegy „meghívna” a részvételre. S e közben a tervezett tökéletesség színhelyei a centrális perspektívával éppen a megtorpanásra készítetik a tekintetet... Bezáróan kizárnak, mint a modern lakótelepi konstruktumok, a régi börtönök, vagy de Sade márki képzelt kastélya, melyet Földényi idéz föl az ábrázolatok antik és újkori terméskővízióiból (Ray Man 1938-as fantáziaképe melankolikusan érzékeltes rémképét adja, lásd a 34. oldalon).

„Nincs olyan porszeme, mikrojelensége az életünknek, ami ne gyökerezne a múltban. És ez engem nagyon érdekel. Ott vannak például a családtörténetek, de a kultúra története is ehhez hasonló. Miért olyan valami, amilyen? Azért, mert az elődök megalapozták. Ezt az érdeklődést nem konzervatívoknak nevezném, ez inkább egyfajta archeológia. Van az életünknek egy személyes hálója, erre rárakódik egy kulturális háló, egy történelmi, egy vallási, egy geográfiai háló. Meg sok egyéb is. Minden mindennel összefügg. Hogy hogyan, azt általában nem tudjuk, és nehezen deríthető is fel, de mégis egy összefüggés áldozatai vagyunk. És ehhez adunk mi hozzá egy elenyészően keveset a magunk összecszerélhetetlen egyediségének köszönhetően” – beszél el kereső szempontját Földényi.⁵

Ám az egyediségből, a személyesből éppen a tervezett tökélyre vitt elgondolások (a Panoptikon, amely a Foucault megalapozta büntetés-megfigyelés perfektségével való-sítja meg a monumentálisra puffadt hatalmat, vagy a hasonló elven tervezett iskolák, elmeápoládák, a nemzeti nagyság pátoszos építményei, sőt a gigantikus stadionok és geometrikusan elgondolt várostervek mind egy szálig) valamiféle teljességre vágyó, perfekt uralom mechanikus centrumává fejlődő hatékonyság képzetei. Ha éppen (nem utolsósorban, de rendszerint mégis) kemény, tántoríthatatlan és elvitathatatlan fenyegető jelenlét

4 https://urbabillard.wordpress.com/2016/01/17/villes-et-utopies-les-cites-antiques/formerly_piero_della_francesca_-_ideal_city_-_galleria_nazionale_delle_marche_urbino_2/

5 uo.

perfekt alakzatai is, melyekben az egyén nemcsak elvész, hangja nem csupán elillan, de ekképpeni hiányával a legperfektebbül jelképezi a halál terét is.

„Miközben a tizes években Chirico Ferrarában és Rómában a metafizikus festményein dolgozott, Franz Kafka naplóiba és füzeteibe számos olyan bejegyzés került, amelyek mintha egyenesen Chirico festményeinek a hatására születtek volna meg. Pedig nincs nyoma, hogy Kafka valaha is látta volna őket, vagy egyáltalán hallott volna a festőről. A Chiricóra jellemző metafizikus melankólia azonban tőle sem volt idegen. Mindazt, amit érzékelt és tapasztalt, nem praktikus (»realista«) módon fűzte egybe és teremtett összefüggést közöttük, hanem a chiricói, »metafizikai absztrakció« révén. Azzal a szenvtelenséggel és metafizikai közönnyel, amellyel ugyanezekben az években Marcel Duchamp a ready made-jeit elkészítette. Ettől támad olyan érzése az olvasónak, mintha álomvilágba lépne be: egyszerre reális és irreális minden. Ráadásul Chirico olasz terei és kikötői konkrétan is feltűnnek Kafkánál.” (66-67. old.)

A városban lakozó „eleven halál” ekképpen nemcsak Michelangelo vagy Keats, Shakespeare vagy Kafka sorai között építi ki a magánybirodalom belső tartományát, de beköltözik az élet felől a halál felé bolyongó lélek kiüresedésébe, s a kiüresedett létértelem perfectté tett vizuális változataiban is ott honol, például de Chirico képein. Nem épp a halál, de a halottság jegyei, vizuálisan a passzivitás és bezártság közé ékelt cselekvő szerep hiánya, s a cselekvő tekintet beilleszkedésének lehetetlensége kínálja a totális személytelenséget. Ez teszi magát a szemlélt is a szerkesztett terek geometrikus tökéletességének elviselésében, az emberhiányos vagy lenyűgöző történeti szerepviselkedés elszenvdőlésének alárendeltségében kiteljesedő állapot alázas elfogadásában meglévő funkcióra képesnek. Ettől azután a belátó pillantás is dicstelen díszletelemmé válik, a statikus nézőpont a személytelenség révén pedig a megfigyelő lenyűgözésének szinte történelmi célját teljesíti be.

Földényi a történelmi idők (pl. francia forradalom kora és technikai vívmányai, a méterrendszer, a távírási kísérletek, vagy a Harmadik Birodalom monumentális épület- és várostervei között) olyan perfectualizált geometrikus rend „meghívását”, valamely égi tünemény tükrözött tökéletességének földlakók általi invokációját járja körül megannyi példával, ahol a látószög nem kisebb, mint a totális kontroll eszköze, s a perfectió bármily áron hajszolása sem csekélyebb célt szolgál, mint a szabadság (és hibázás, tévedés, megesés, vétség, életerő) korlátozását. A Martini-képen a perspektíva külső margóján, a horizontról mintegy lepottyanva szerepel egyetlen élő növény, de az élőlények, életvilág-esélyek ekképpeni kegyetlen hiánya voltaképpen nem feledékenység a festőtől, vagy nem véletlen Kafka Gracchus-szövegének elemzése sem a kötetben, meg de Chirico képeinek megidézése „A távozás melankóliája” vagy „Egy utca rejtélye és melankóliája” metafizikai derűjének, a „teremtés keretébe pillantásnak” (62–63. old.) az ismeretlen világról formált „megfejtethetlen üzenete” sem.

Földényi kötete szinte mindvégig lebegteti, de el nem titkolja annak lehetséges válaszait (inkább párhuzamait, analóg eseményeit, konzekvenciáit), miképpen alakul maga a tökéletlen perspektíva a tökéletes elrendezettség és geometrikus funkcionalizmus áldozatává: a szabadság hiánya nemcsak a hibázás lehetőségének igénye, hanem a rabságba fogott tökély humanitáshiánya is. „Nem ördögök és démonok találták ki a koncentrációs tábor, hanem mérnökök és várostervezők, akik ugyanabban a kultúrában nőttek fel, ugyanazt a műveltséget sajátították el, ugyanazt a földrészt mondták a sajátjuknak, mint azok, akiket a táborba bezártak.” (86. old.) Sőt, a legkiválóbb építészeti egyetemeken végzett magas rangú SS-tisztek ugyanúgy

építészek voltak, mint a krematóriumok perfekt kivitelezői, vagy a szovjet típusú lakótelepek megálmodói. Hozzájuk képest Kafka testvére, „Ottla” (Ottília) levelezőlapján, melyen a bátyjától kapott Riva kikötői ürességének és harangtoronyának emléke uralkodik el erődtíményi örökségével, s a hasonlóan kihalt és üres toronykép az auschwitz-i krematórium kéményéről, melyet utoljára látott 1942-ben Ottla az emberi alkotás perfekt voltából... együttesen képezik a Földényi formálta „halálos tér” és eleven halál fraktál-törmelékeit, a geometriai kegyetlenségű ürességet – vagyis az eleven halál tereit (85–87. old.).

A kegyetlen üresség velejárója nemcsak a francia „nagy tervezők” nemzedékének emlékmű- és toronyterveivel találkozó hatalmas méretek, melyeket épp az eleven embereket is nélkülöző birodalmi építészeti szolgálatában kezdtek eltúlozni, hanem a mindenkori uralmi kontroll képződményei vagy leképeződései, melyeknek rejtett vagy vallott célja is az egyén eliminálása a perfektualizált tervezés révén, avagy tényleges megsemmisítése is (előbbire Földényi példája az Étienne-Louis Boullé kreálta *Newton-síremlék* 1784-ből, vagy az ugyanakkor készült bécsi *Bolondok háza*, vagy a Santo Stefano-sziget börtönképe, Jeremy Bentham *Panopticonja*, majd öccsének hasonló építménye Szentpéterváron 1807-ben, s a példák folytatódnak Albert Speer 1939-es *A Dicsőség Csarnoka* változat is, melybe 150 ezer embernek és az Eiffel-torony is bele kellett férnie). A klasszicizmust áhító, de annak hűvös méltóságosságát kíméletlen gépezetszerű praktikummá átalakító tervek egyben mindig a végtelen nagy emberdaralók képzeleti analógiájával működtek. Ahol már nem marad múlt, ott uralog igazán a jövő...! S ahol élet sincs, az az igazi „természetes”, hisz az emberrel járó időiség hiányával, az eleven halál okszerű jelenlétének kimunkálásával szinte a kényszerű narrációkat is mellőzhetni segíti. Az abszolutisztikus uralom konstruktumai, mint valamely „Csipkerózsika-álmok” a pragmatikus jelenben, épp a felszámolható élet jegeivel, a nemlét tervezhető tereivel kalkulálnak...⁶

„Ahhoz, hogy egy ház olyanná legyen, amilyen, sok évszázadnyi tapasztalatnak kell felhalmozódnia. És persze a lakótelepek mögött is ott van sok évtizednyi történelem. Ez pedig az én történelmem is. Egyébként a lakótelepek ugyanúgy jellemezték Párizst vagy Amszterdam külvárosait is. A II. világháborút követően egész Európában meghirdették, hogy szabaduljatok ki a korábbi tereitekből és költözzetek ezekben a rettenetes embersülőkbe. (...) Egyfelől a háború egy soha be nem gyógyítható törést hozott létre az európai történelemben, ami után sokan úgy érezték, hogy üres lappal kell kezdeni mindent.”⁷

Az üres lap pedig már az üres város, az üres lét, a kiüresedett egzisztenciális világ, épített és természeti környezet lehetőségeinek végéhez közelít: „*Martini festményén minden túlmutat önmagán: az egész alapjául szolgáló építészeti terv hibátlan, a házak, a paloták, az oszlop-sorok, az árkádok önmagukban is tökéletesek és teljesekek, és közben mégis valami olyasmit idéznek meg, ami nem látható. Ami fizikai, az itt minden áttétel nélkül metafizikai színezetet kap. Ettől mélyen melankolikus ez a kép. Olyan tér jelenik itt meg, amelyben az élet és az élet hiánya nem kizárja egymást, hanem egybemosódik: az élet halálos, a halál pedig eleven. John Keats kifejezésével élve: ez az „eleven halál” (living death) helyszíne. Metafizikus tér – abban az értelemben, ahogyan négy évszázaddal később Giorgio de Chirico nevezte az általa festett tereket a huszadik század tízes éveiben. Az ekkortájt készült festményein látható épületeknek sajátos kentaurjellege van. Egyfelől ráismerni bennük az olaszországi középületekre, másfelől mégis van bennük valami nem evilági.*

6 Izgalmas analógiákat kínál, sőt számos kérdésben ellenpontozza is Földényi munkáját Kutasy Mercedesz tanulmánya a Műút újabb számában (2020-01-21), <http://www.muut.hu/archivum/34074>

7 i.m. PZL – 061.hu

A festő kiemelte őket a saját közegükből, megfosztotta őket a gyökereiktől, s ettől olyanok, mintha egy más bolygóról kerültek volna ide.”⁸

A „más bolygóról jött”, valójában saját bolygónk metafizikai téralakítási elszántságai tehát éppúgy Martini vagy de Chirico látható látványvárosaiban ülnek meg önmagukon túlmutató láthatatlanságot, mint Kafka egész élethalálos regényárama. Földényi ismeri, érti, láttatja ezeket. „Az élet és az élet hiánya” egybemosódik, a halál terei magától a lehetséges nemléttől elevenek. Meg azoktól, akik ebbe a létvilágba bepillantani, érteni, átlátni segítenek. Köszönet hát Földényinek.

8 Az „eleven halál” terei. Hévíz, 2015/4–5. /Hullámverés, 345–346. oldal.

<https://docplayer.hu/40567093-Heviz-kafka-es-az-eleven-halal-bodocs-tibor-selyem-zsuzsa-prozai-karafiath-orsolya-zavada-peter-versei-szekely-csaba-kabarejelenete.html>

Codău Annamária

„mind fények ők, pirinkó csillagok”

Erdélyi Ágnes: *Arckép szavakból. Összegyűjtött írások.*
Összeállította, szerkesztette, az előszót és jegyzeteket írta
Bíró-Balogh Tamás, Jaffa Kiadó, 2020

Nehéz nem a „mi lett volna, ha” keserűségével indítani az Erdélyi Ágnes (született Glatter Ágnes, Budapest, 1914 – Auschwitz, 1944) életművéről szóló gondolkodást. Irodalmi munkásságának kiteljesülését már auschwitzi halálát megelőzően sokféle tényező akadályozhatta: egyrészt a pályakezdők szokásos küszködései, a fiatalok helykeresései, másrészt a korszak specifikus gondjai alkotta háló, közöttük a trianoni békeszerződés következményei, a két világháború közötti és alatti gazdasági és humanitárius válságok, a munkalehetőségek szűkössége és elidegenítő volta, a dolgozó nő szerepköreinek átértelmeződése – mindezek Erdélyi Ágnes lírai és prózai alkotásaiban rendre tematizálódnak, hol direkter, hol érintőlegesen.

A főként Nagyváradhoz kapcsolódó alkotó életében két kötete jelent meg, a *Kovácsék* című regény és a *Kórus három hangra* című verseskötet (illetve egyetlen példányban a *Nagybánya* lírakötet), ezeket és egyéb, folyóiratokban, illetve a Radnóti-hagyatékban fellelhető szépirodalmi jellegű írásait (novellákat, tárcaszerrű szövegeket, verseket) gyűjtötte össze Bíró-Balogh Tamás irodalomtörténész. A jegyzetek hangsúlyozzák: ez nem egy kritikai kiadás, a korabeli helyesírást a közérthetőség érdekében adaptálták a mai normához, ami a szélesebb olvasóközönséghez való fordulás intencióját jelzi. Valóban sokak számára lehet érdekes és élményszerű az Erdélyi Ágnes munkáival való találkozás, az *Arckép szavakból* hullámzó színvonalával együtt kellemes és szerethető meglepetés. A korabeli és a mai (még csak éppen megindult) recepció a hullámzást az író-költő fiatalságának, egyéni hangkeresésének tudja be, ez a korrekt megközelítés pedig nem fedi el sem a hibákat, sem a kiváló megoldásokat.

A kötetet hasznos a laikus olvasónak is a szerkesztői előszóval kezdeni, mivel az életmű kontextusai felől érthetőbbé válik a művek szemléleti háttere. Főként a versek sematikusabb, ideológia mozgatta retorikai megoldásai vonják el a figyelmet arról, hogy az alkotásban az átlagembert az 1930-as, illetve 1940-es évek elején érintő legégetőbb gondok elemi tapasztalatai kívántak utat törni, arról, hogy Erdélyi Ágnes művei együttesen olyan problémaérzékenységről és szolidaritásról vallanak, amely a társadalmi jelenségek és az egyéni pszichológia összefüggéseit is látni képesek. Bár Bíró-Balogh hangsúlyozza, hogy „egy saját jögon is értékelhető költői és írói életművet” tartunk kezünkben, elkerülhetetlen-

nek tűnik egyelőre (akár a marketing szempontjából) a féltestvér, Radnóti Miklós felőli elsődleges megközelítése, kezdve az *Ikrek havában* megismert Ági kishúg képeinek felidézésétől a Radnóti-életpálya egyik forrásaként való használatáig. Mindenesetre a két alkotó néhány írásának egymás tükrében való vizsgálata mellett a tanulmányértékű előszó sok adatot tisztáz, egyes művek életrajzi vonatkozását, a megjelenés körülményeit azonosítja, szóval alapos filológiai munkát végez. Kiderül, hogy Erdélyi irodalmi szocializációjának egyik meghatározó állomása, hogy nagyon fiatalon, a „harmincas évek elején [...] Nagyváradon bekapcsolódott a fiatal baloldali művészek csoportosulásába”. A bukaresti éveknek is (1937–1940) lesz ilyen hozadéka, a román fővárosban Erdélyi új szellemi társakra talált, és bekapcsolódott a baloldali mozgalmakba. Nagyváradra való visszaköltözésével írásra egyre kevesebb ideje maradt, kalapszalonnal próbálta fenntartani magát, amely egyébként a helyi művészek találkozóhelyévé is vált. Szimpatikus és megbecsült alakja lehetett az irodalmi élet adott szegmensének, és amint a korabeli kritikákból idéző Bíró-Balogh is előrebocsájtja, jól fogadták a műveit.

A *Kovácsékat* kiadó *Brassói Lapok* 1935-ben így harangozza be a regényt: „A lecsúszott, talaját vesztett erdélyi magyar család életét vetíti.”¹ A határozott névelő sugallta reprezentativitást több recenzens üdvözölte, ebben láthatták a „szélesebb tömegekhez való odafordulás” igényét, de ugyanakkor hitelességét, életközelségét is érzékelhették, bár Korvin Sándor kifogásolja, hogy a könyv a társadalmi környezet ábrázolását elnagyolja, a kispolgárság merevségét és az antiszemitizmust nem veszi figyelembe.² A *Keleti Újság* ismertetője pedig arra is odafigyelt, hogy Erdélyi regénye „[a] dolgozó nő »felszabadulásának« kényszerű szituációjáról igazán helytálló milliőrajzot állít elénk.”³ Ami a verseskötetet illeti, Sztojka László például „Uj és erőteljesen mai”-nak tartja Erdélyi líráját,⁴ Méliusz József a fiatal költők társadalmi elkötelezettségéből kiindulva közelíti meg, a fiatalság kilátástalanságának megszővegezését látja meg benne, mely paradox reménnyel társul.⁵ A megírás módját, a művek nyelvét viszont Korvin is, Méliusz is gyengének tartja. Az eddig digitálisan fellelhető korabeli kritikák és recenziók alapján úgy látszik, legfőbb erényét abban látták Erdélyi Ágnes műveinek, hogy szociális érzékenységről, a kortárs viszonyokra való figyelésről tesznek tanúságot, a többek nevében és a többekhez szól, nem melleleg egy tehetséges fiatal író-költő eszközkészletével. Ami – mint látni fogjuk – Erdélyi deklarált célja, művészi hitvallása, mely azonban nem működik az egyén mindennapi tapasztalataitól, kételyeitől, szerelmeitől, az élet szépségeit élvezni is kívánó, egyre kényszeredettebben reménykedő, a művészi kiteljesedést is vágyó szólamaitól függetlenül.

Az Arcanum adatbázisát böngészve megfigyelhető, hogy a XX. század második felében is feltűnik egy-egy reflexió Erdélyi Ágnes munkásságát illetően a

1 Brassói Lapok, 1935. február 10., 4.

2 Korvin Sándor szemléje. *Korunk*, 1935/11., 893–896.

3 Keleti Újság, 1935. április 15., 4.

4 Sztojka László: *Jelentkeznek az ujarcu erdélyi fiatalok*. Erdélyi Szemle, 1936/1., 12.

5 Méliusz József: *Négy verseskönyv*. *Korunk*, 1936/7–8., 700–702.

romániai magyar lapokban, néhol a korszak rendszere meghatározta ideologikus kontextusban, a szocialista realizmus kisajátításában, mint pl. Csehi Gyula *Irodalmunk baloldali forrásvidékén* c. tanulmányában⁶ vagy az *Igaz Szóban*, melynek 1973/7-es *Munkásosztály és irodalom. Irodalmunk szocialista hagyománya* című különszámában újraközzlik a *Kovácsék* azon fejezetét, melyben a főhős apja épp egy kolozsvári munkástüntetésbe botlik, illetve az utolsót, a régi világ romjait és a felépítendő új világot emlegető zárlatával. Mások Ady szellemének továbbműködését látják⁷ a fiatal tehetségben, olvashatunk tudósításokat az író születésének 60. évfordulója alkalmából szervezett nagyváradi Erdélyi Ágnes-szimpoziumról is,⁸ illetve Erdélyi egyik bensőséges barátja, Mikó Ervin több ízben is írt személyes, emlékező jellegű, leveleket is közreadó esszéket róla.⁹

Az életmű mából történő megközelítésének többféle lehetősége van. Irodalomtörténeti, -szociológiai érdekeltségekről mindenképp szó lehet; ha pedig esztétikai-poétikai szempontok is vezérelnek, hasznos Péntek Orsolya javaslatát szem előtt tartani, aki szerint a szembetűnő minőségbeli különbségek miatt célszerű külön vizsgálni a prózai műveket a zömükben kevésbé sikerült lírai alkotásoktól.¹⁰ Egy főként tematikus-motivikus megközelítés azonban lehetővé teszi a minőség kérdésének áthidalását, hisz érdekes lehet egyben látni, hogy az általános művészi irányelvein belül a mindennapok mely alakzatait emeli be az alkotó. Kétségtelen, hogy a prózában – mindenekelőtt a *Kovácsékban* – sikerül Erdélyinek a legárnyaltabban közvetíteni és felismertetni egy rendszerszintű problémahalmazt; még ha nem is maradéktalanul, mert néhány erőltetett, didaktikus, rezonánszerű szöveg beiktatásával oldja meg azt, amit nem tud a történetvezetéssel elérni. A szereplők viszonyrendszere, szemléleteinek ütköztetése, a tárgyi környezetükre való utalásuk révén azonban nagyrészt hitelesen épül fel a regénybeli valóság. A prózák azért is múlják fölül a verseket, mivel Erdélyi bennük az egyéni eszmélés, a szemléletbeli elmozdulás, a felismerés pillanatait-folyamatát ragadja meg. Ezzel szemben a lírája sokkal inkább a kész művészi hitvallásáról szól, annak kinyilatkoztatásáról és alkalmazásáról.

A *Kovácsék* című regény Kata kényszerű felnőtté válását követi nyomon családjá fokozatos leépülésével párhuzamosan. A román nyelvvizsgán megbukó vasutas apja elveszíti állását, és soha többet nem lesz lehetősége visszaállni a családfenntartói szerepbe. Az anya és dédelgetett lányuk törekszenek alkalmazkodni az új viszonyokhoz, különféle munkalehetőségeket aknáznak ki; utóbbi közben új baráti társaságba kerül, szerelmes lesz, politikailag öntudatosodik, de a nyomortól nem sikerül megmenekülni, végül az alkoholistává lett apa elbuj-

6 Utunk, 1958/5, 10.

7 Szilágyi András: *Erdélyi Ágnes és a váradai antifasiszták*. Utunk, 1967/1., 2. Bölöni Sándorra hivatkozva Köteles Pál: *Emlékezések a reményről*. A Hét, 1975/10., 4.

8 Például itt: Robotos Imre: *Erdélyi Ágnes emlékezete*. Igaz Szó, 1975/5., 454.

9 Mikó Ervin: *Versék nyomában*. Utunk, 1978/19., 4. Uő: *Írók a váradai kalaposműhelyben*. Erdélyi Ágnes emlékezete. Kortárs, 1981/10., 1634–1637.

10 Péntek Orsolya: *Alanyi jogon – de ér-e az valamit? Múlt és Jövő Online*, 2021. február 7., https://multesjovo.hu/en/kultur_cikk/pentek-orsolya-alanyi-jogon-de-er-e-az-valamit/ (utolsó elérés: 2021. február 19.)

dosik, az anya pedig betegségben meghal. A baráti kör tagjai, akiknek „a saját apró gondjaik mellett szívügyük volt a világválság”, a számukra igaz, tehát az eleven lelkiismeretként, felkavaró-felrázó erőként működő, a társadalom szeméit a sokak szenvedésére felnyitó művészetből való megélésre vágnak, emellett a művészetkoncepció mellett érvelnek egyikük festménykiállításán is. Ugyanakkor az Erdélyi Ágnes alteregójának tűnő szereplő, Lili kapcsán fogalmazódik meg, hogy a művészet érvényes lehet a valóságtól való elemelkedésként is: „szerette a versét, amely ajtót nyitott neki valami szellemi, tisztultabb légkörű világba”. A művészetnek ez a két funkciója vezérli Erdélyi lírai énjait is: a *Kórus három hangra* élére helyezett *Ajánlás* fogalmazza meg, hogy célja a társadalmi küzdelem buzdítása és a nyugodt mindennapok apró rezdüléseinek regisztrálása. Ennek az 1935 vagy 1936-os kötetnek a versei azt sejtetik, hogy Erdélyi Ágnes alapvetően egy derűre hajlamos egyéniség lehetett, ezért törnek elő időnként az *És az élet mégis szép lesz!* című vers felütéséhez hasonló remények, de a mások szenvedése iránti érzékenység folyamatosan fölülírja a jelen individualista illúzióit: „De ráébreszt a valóságra / rikkancsok éles sikoltása: / »Németországban könyvek égnek.«” A magánember pillanatnyi örömei, a mindennapok apró szépségei versus a társadalom problémái, sürgető gondjai, egyre komorabb kilátásai – ez a két dimenzió végig együtt van jelen Erdélyinél. Ars poeticaként olvasódhat a *Nyújtsd kezed, testvér!* című, Radnóti Miklóshoz intézett vers, amelyben egyrészt csatlakozni kíván a testvérhez, másrészt egy, a harc metaforáival kifejezett attitűdöt jelez a haladás, az igazságosság és a vigasz szolgálatába állított művészetkoncepció jegyében: „Eddig testvérek voltunk, most bajtársak. / Együtt riadózunk új seregeknek, / lelkem lángjával vörösebb a lobogás, / új hangommal hangosabb a kiáltás, / mely igazságot követel a világnak.” Erdélyi verseiben a „mi” mellett elkötelezett megszólaló a kiszolgáltatottak tömegével való azonosulását fejezi ki (*Az élet elejtett bennünket, Mi zsoldnélküli lovagok, Mi halálraszánt mil-liók*), de gyakran felbukkan az ének a közös bánattól/örömtől függetlenül megélt apró élvezetei miatti büntudata, és az egyszerre kívül- és belülhelyezkedést tanúsítja az is, hogy költőként egy „ti”-hez szól: „szám / néktek énekel; néha korbácsolót / lázadni vadítót, néha vigasztalót / fájdalmat zsongítót” (*Újra elröppült piros szívemből*). Két-három helyen előfordul az a kérdésfelvetés, hogy lehetséges-e kivételnek lenni, amit a szövegek rögtön rövide zárnak: a jelen körülményei és a hatalom a milliákat ugyanarra a sorsra utalják.

A költői szerepértelmezésbe enged közvetlen betekintést az egyetlen zsurnalisztikai írás, amelyet Bíró-Balogh Tamás bevalogatott a szépirodalmiak-közé. Erdélyi Ágnes *A költő befelé fülel* című 1940-es cikkében kortársai rezignáltságát diagnosztizálja: „Ugyanazok, akik lázasan, a művészek eredendő forradalmiságával indultak pár évvel ezelőtt, akiknek ideáljai voltak és tömegek hivatott tolmácsolóinak érezték magukat, a rájuk zúduló események súlya alatt elvesztették hangjuk zengő ércességét. Látszólag egy sem lázad már, csak megállapít. Csendesen és szomorúan. Legtöbbjük meg sem állapít semmit. Ha nem is hallgatott el egészen, már csak befelé fülel, és halkán maga elé dudorászik.” Nem ő volt a korszakban az egyetlen, aki ezt fájlalja. Csupán példaként és viszonyítási alapként említeném Kassák Lajos 1936-os Nyugat-beli

nagyon szigorú bírálatát, amely igénytelenségük, klasszicizáló formatörekvésük és egyebek között azt is felrója a fiatal költőnemzedéknek, hogy „[s]terilizált és perspektívátlan világ”¹¹-ot írnak meg. Zoltán Gábor *Szép versek 1944* című „abszurd antológiájában” kifejtett érvelése szerint Kassák „nem akarja, vagy nem tudja észrevenni »a fiatalok« humorát, öniróniáját, és azt, hogy nem szerénytelenségük, netán gőgjük miatt mellőzik a lenyűgöző és elragadó versek írását, hanem mert reménytelennek látják, hogy szavaikkal lenyűgözzék és jó irányba ragadják az emberiséget”.¹² Kassák megállapításával, mely szerint „gazdasági és politikai életünk beteges ingadozásának s a fojtó szellemi atmoszférának következménye az a lelki elfáradás, tartalmi és formai határozatlanság, ami egyre láthatóbbá, érezhetőbbé válik alkotásaikban”¹³ összecseng Erdélyi Ágnes négy évvel később adott magyarázata, amikor a magassá vált ingerküszöbre és a művészek kivételes érzékenységére hivatkozik. Utóbbi mozgalmár beállítottsága viszont cikke végén e megértés ellenére a verseiben tapasztalható, dacba hajló reménnyel szól, a problémafelvetést gyorsan lekerekítve: „Próbáljunk önmagunk fölé emelkedni és tovább hirdetni ezt a jobb jövőt [...]. Romba dülő világunk rengeteg értéket ránt magával és rengeteg emberéletet. [...] Olyan időknek voltunk tanúi, amelyek nem ismétlődnek meg minden generáció életében. Kilépünk önmagunkból, és magunkba fogadjuk a világot.”

A munkásmozgalom melletti elköteleződés, a társadalmi osztályok közötti szakadékok, a munkaviszonyok okozta elidegenedés és fásultság megírása egyik központi témája Erdélyi Ágnesnek. Ez gyakran összefonódik a város közegével, több vers mutat életképeket annak nyomorba züllő figuráiról (*Város éjjel kettőkor*, *Bukaresti strófák*), de tárcát is találunk „furcsa, elsodródott, társadalmon és törvényen kívül állókról, akiket Nagyváradon mindenki ismer” (*Ők hárman... Az „Angroszista”, az „Önérzetes” és a „Jótékony”*). *Mozi után* című verse pedig a szórakoztatóipar ábrázolta ideálok és a tömegek tapasztalata, mindennapi szegénysége közötti különbségre reflektál, a technológiai haladást, jólétet, luxust elérhetőnek hazudó fikcióként írva le. Az utolsó strófa mindennek a személyközi kapcsolatokra tett hatását mutatja meg: „Az oldaladnál fiú ül, / szegény ő is, mint te magad, a kezed / szorítja erősen, ha a lámpák kialszanak / két órára ti is kigyúltok; ő férfi, te lány / és sötét van, aztán kattán újra a villany / és érzed a tekintetén, hogy kopott külsőddel / s olcsó púderreddel milyen zuhanás vagy neki / a film után.” Eszerint a mozi mint vágykeltés és a vágykielégítés illúziója ideig-óráig közös élményt nyújt, de az elvárásokat, a valóság és vágy közötti különbségeket felnagyítja, és végül is az igazi sorsközösséget is ellehetetleníti, hisz a férfi számára itt a léthelyzet miatti csalódás a nő személyére projektálódik. Van azonban még csavar a versben: a zárlatot a nő perspektívájából olvassuk, aki a férfi tekintetéből vonja le következtetését, ami azt sem zárja ki, hogy az elvárás interiorizálásáról van itt szó, mintsem a társ tényleges csalódottságáról. Az ilyen perspektívájátékban rejlő nüanszok, ha nem is tudatos alkotói szándék eredmé-

11 Kassák Lajos: ... *És a legfiatalabb korosztály*. Nyugat, 1936/8.

12 Zoltán Gábor: *Szép versek 1944. Abszurd antológia*. Kalligram, 311.

13 Kassák: i. m.

nyei volnának, olykor igazán érdekesek Erdélyi Ágnesnél. A munka és a munkanélküliség problémája a *Kovácsékban* a kisebbségi helyzettel is összekapcsolódik, amikor a román nyelv ismerete a szakmai követelmények fölé helyeződik, és ennek hiánya egész családok létezését lehetetleníti el – Ferenc József falról lehulló arcképe beszédes vád ebben a tekintetben. A *Két üres ágy* című próza viszont egy román „szegényjogásról” szól, ami arról vall, hogy Erdélyit nemcsak a magyar nemzetiség sorsa érdekelte, a társadalmi osztályok közti különbségek, a szegénység egyaránt sújtott mindenkit az ő felismerésében, és például a *Madam Sergiuban* is egy kevésbé sztereotipikus román–magyar viszony ábrázolása érhető tetten, bármilyen irányú gyűlöletkeltés nélkül. Valószínűleg a szociális nézőpont meghatározó volta teszi, hogy a kisebbségnek a gyakorlati problémájával foglalkozzék, ugyanakkor a gazdasági viszonyok okán a munkanélküliség sújtotta többségekben is sorstársakat lásson. (Az említett történetbeli jogász „is a misztikus diplomás jövőből táplálkozott előre” – példa arra, hogy Erdélyi gyakran nagyon elmés fordulatokkal világít meg helyzeteket.)

Erdélyi Ágnes idejében megkerülhetetlen a háború tapasztalatainak tükrözése. Az első világháború ideje alatt alig páréves volt, azonban műveiben itt-ott felsejlenek az akkori közhangulat reminiszcenciái: „Baka nótákat énekeltél még, / azok is mind mind szomorúak voltak, / az ablak alatt menetszázadok / egyre vonultak, 1917-et írtak. / Egyszer anyámmal is láttunk az utcán / ilyen daloló gyermek katonákat.” (*Gyermekségem messze városa, Pest*) Egyébként ha megjelenik a gyerekkor, az elsőre nosztalgikus hang ellenére műveiben ez a korszak valamilyen egzisztenciális félelem megsejtéséről, a halállal, idegenséggel, egyedülléttel való találkozásról szól (*Gyermekségem messze városa, Pest; Egyedül*). Egy 1933-as elbeszélése, a *Téli mese* 1917-ben játszódik, a katona fiát hazaváró anyó felismeréséről szól, hogy a háború mennyire értelmetlen, és mennyire mélyíti a szakadékot a szegények és a gazdagok között. Erdélyinek a jövőbe tekintve is vannak sötét víziói, távlatunkból talán a legfájóbb az 1935/36-os kötetbeli *Nap, színek, valóság* néhány, később beteljesült sora: „Lehet, elkap a nagy világkerék, / lehet, hogy gáz fojtja tüdönkbe a versünk, / barrikádról le gépfegyver söpör, / vagy számolnak hármat, szitává lesz a testünk...” Ugyanebben a versben olvasható az egyik legironikusabb, legcsüggedtebb megnyilvánulása is: „Európa robbanni készül, / mi vagyunk az »Új Fiatalság« / előttünk »Az Élet« / [...] / Övék az ország, a hatalom és / a dicsőség s mienk, / ha megérjük, – »a Jövő«!” Az ezt követő, *A csüggedés perceiből* című költemény pedig képességével, az európai hagyományt, kultúrát és a hitet is megidéző tornyokkal, a benuult agyak plasztikus „patakzásával” sokkal erőteljesebb szöveg, mint a már-már görcsösen felemelő szándékú, megszólító versei: „Nekem beszélhettek, / csak az örültek / és csecsemők hiszik már, / hogy megérjük a jövőt. / Gótikus tornyok hiába / ágaskodnak az égre, / kár akarni. / A falakról benuult agyak / szomorúsága patakszik. / Van jövő és van cél, de távoli, / mint a délibáb és / elérhetetlen, mint az igazság” – még akkor is, ha ez a mű is dacos reménykedéssel zárul majd, s ilyen helyzetekben látszik, hogy ragaszkodása a saját művészete számára kijelölt funkcióhoz (buzdítani) gyakran miként korlátozza a művészi képesség továbbfejlődését, amennyiben a felmerülő kérdésekre és kérdésekre legtöbbször egy szlogen érkezik válaszul. Az utolsó

évekből hátramaradt költeményekből viszont nagyrészt kikopik ez a tendencia. Az 1940-es években született, a háborús tapasztalatokról, a félelemről és a kilátástalanságról, akár beletörődésről is tanúskodó soraiban – amelyeket érdemes lehet összeolvasni Zoltán Gábor már említett, 1944-es verseket beválogató, azokat esszéisztikusan kommentáló kötetével¹⁴ – feltűnő lehet, hogy a (saját) zsidóság(a) helyzetéről nem ír, az inkább a borzalmak egyetemességében sejthető meg nála: „Ifjú vagyok bár, de gyilkos a század, / amelyben élnem kell – ezerkezű / és ezer kezében ezer halál. / Elfáradtam a rettegésbe már, / jobb tán, ha megbarátkozom vele. / Asztalomon egy piros tulipán, / – órákat élsz csak – suttogom neki, / bólint, nevet és nem sápad bele.” (*Mint a vénék és a virágok...*, 1940) Vagy ott az 1943-as *Márciusi gyónás*: „Reménytelen. Tudd meg, reménytelen / tavasszal is ez a világ / és jóvátéhetetlen minden / ami történt, hiába rág / bünbánat, tettvágy, gondolat, / hiába rügyek, forradalmak, / húsvétok s minden áldozat. / Kedvesem nem tér soha vissza / s a millió holt holt marad.” Utolsó, 1944 februárjára datált *Fény* című verse szép villanás az élni szeretésről, emelkedettség jellemzi, „ez érzéki világ” minden eleméhez való teljes odafordulás: „mind fények ők, pirinkó csillagok, / és rájuk visszavillan / lelkünk, a rejtező fény, mely elillan, / ha a holt test már fényt / nem közvetít.”

Műveiben van még egy fontos, az eddigiekkel szoros összefüggésben ábrázolt témakör: a szerelem, a házasság, a családi elvárások, és mindezek keresztttüzében a dolgozó nő lehetőségei. *Töredék, 20 éves leány naplójából* című tárcájában közvetlenül fogalmazza meg a fiatal, pályakezdő nő viszonyát a munka világához, annak elidegenítő, mégis szükséges voltához. A *Kovácsékban* ennél sokrétebben foglalkoztatják a nők lehetőségei és az erkölcsök változásai. A főszereplő barátnője, Lili mondja ki és elemzi leghatározottabban, hogy a saját lelki és érzéki vágyak megélése miként ütközik a társadalmi elvárásokkal (a „tisztességesség” kritériumai szembemennek a lefojtott ösztönök megéléásával, ami önmegtagadással jár, és csak a házasság „szabadíthat fel” ez alól), s hogy ez miért problematikus, miként érvényesít kettős mércét a nőkre és a férfiakra vonatkozóan: „[...] tisztában kell lenned azzal, hogy ezen az igazolványon túl, amely alibit igazol a társadalom előtt... a dolgozó nőnek semmit nem nyújt a házasság kötelességeken kívül.” Ezeket a feszültségeket nemcsak Lili feminista beszéde hangsúlyozza a regényben, Kata szerelmi életében is felszínre törnek, először a Bélával kötött jegyessége felbomlása kapcsán értelmeződik át benne a szerelem fogalma, mely addig a(z anyagi) biztonságot, a jövő elrendezettségét jelentette számára; majd a művész Palival folytatott viszonya során, amikor már dolgozó nőként főként a menedéket, kapaszkodót jelentik számára az együttlétek. De kispolgári neveltetése miatt, vágyai ellenére nem fekszik le Palival, aki pedig nagyon ragaszkodik függetlenségéhez és szabadságához, és kereken kijelenti, hogy Katát nem fogja feleségül venni. A szerelemmel, a „tisztesség” kritériumával és az anyagi stabilitással viaskodó fiatal nők arra jönnek rá, hogy „[a]hhoz, hogy a társadalom ítélete ellenére, annak minden külső segítsége és védelme nélkül két ember

14 Ezúton is köszönöm Kovács András Ferencnek, hogy figyelmembe ajánlotta e könyvet Erdélyi Ágnes versei kontextusának alaposabb megértéséhez.

együttélése tiszta, harmonikus és tartós legyen, ahhoz nagyon becsületes és felelős két ember kell, felelősebb, mint amit ma neveltségünk kitermelhet.” Erdélyi Ágnes empátiája és cselekményvezetésének lélektani finomsága abban is tetten érhető, hogy ennek a nő–férfi viszonyokat meghatározó szociális berendezkedésnek a férfiakra nézve káros hatásait is érti és ábrázolja a fokozatosan leépülő, minden önbizalmát elvesztő apa figurájában, aki a hagyományos családfenntartói szerepkörök átrendeződésével nem tud megbékélni, ingerlékenyvé válik szeretteivel szemben, s ezért végül inkább elhagyja családját. A nélkülözés, a nyomor tehát az interperszonális kapcsolatokban is sok problémát okoz – ezt talán ritkábban szokás megverselni –, Erdélyi Ágnes a *Kovácsék* mellett a *Mindennapok* versében is kitér erre a dimenzióra: „és bántjuk egymást oktalan”. A szerelmes versek zömében pedig visszatérnek – bár kevésbé a megélt élmények hatását keltik – a *Kovácsék* Katáját emésztő ellentétes erők; ezekben az örömök is keserűek, a csókok, együttlétek után vissza kell térni az ígához; megfogalmazódik a szerelemben kirekesztett fél élménye (*Magános ének*: „mert szemem tükréből kóborló kutyák / árvasága ordít és koldul simító / szeretet”), a kicsattanó vágy és a viszonzatlanság.

Lehet-e messzemenő következtetéseket levonni az *Arckép szavakból* alapján a félbeszakadt, egészében későn elénk kerülő életműről? Számolnunk kell azzal, hogy Erdélyi Ágnes hagyatékával együtt sok írása elpusztulhatott a háborúban, s így a munkásságáról alkotott képünk is töredékes. Ami viszont kétségtelenül elénk tárul, az az író-költő tehetsége, érzékenysége, témái pedig korba ágyazottságuk folytán dokumentumértékűvé is avatják írásait. A magánemberként megélt, illetve a nagyobb közösséggel együtt tapasztalt gondok azonossága írásaiban nem simítja el az egyéni és a közös boldogulás közötti feszültségeket, az utóbbi iránti elkötelezettség azonban Erdélyi Ágnes számára az írás létjogosultságának fő alapjává válik.

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

N Y O M D A K E T K E C S K E M É T

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenítését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és

a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap

Ára: 500,- Ft
(előfizetőknek 400,- Ft)

2021 JÚNIUS

forrás

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 013-3056X

9 770133 056007

2 1006